
ISTORIJA 20. VEKA, 2010, 2

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute for Contemporary History, Belgrade
Institut d'histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современной истории, Белград

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Dr Bojan B. Dimitrijević

UREĐIVAČKI ODBOR

Dr Kosta Nikolić, zamenik urednika, dr Stanislav Sretenović, sekretar,
dr Nikola Žutić, dr Milan Koljanin, Miladin Milošević, dr Andrej Šemjakin
(Институт Славяноведения, Москва), prof. dr Nobuhiro Šiba (University of
Foreign Studies, Tokio), prof. dr Fransoa Rot (L'Université de Nancy 2, Nansi),
prof. dr Peter Radan (University of Sydney, Sidnej),
dr Konstantin Nikiforov (Институт Славяноведения, Москва),
prof. dr Lili Kerol (University of Kearney Nebraska, Kerni)

LIKOVNO-GRAFIČKI UREDNIK

Mladen Acković

LEKTOR i KOREKTOR

Branka Kosanović

REZIMEA PREVEO

Dr Bojan B. Dimitrijević

Izlaze tri broja godišnje

Rukopisi se ne vraćaju

Klasifikacija po UDK urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

All articles published in Istorija 20. veka are refereed
Svi članci objavljeni u Istoriji 20. veka su recenzirani

Institut za savremenu istoriju, Beograd, E-mail: office@isi.co.rs
www.isi.co.rs

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF THE 20TH CENTURY

THE JOURNAL OF THE INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY

HISTOIRE DU 20. SIÈCLE

REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА

ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

Godina XXVIII

2010. Beograd

Broj 2

str. 4 bela

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

Kosta Nikolić, Bojan B. Dimitrijević FORMIRANJE OZN-e U SRBIJI I BEOGRADU I LIKVIDACIJE „NARODNIH NEPRIJATELJA“ 1944	9
Vladimir Geiger TITO I LIKVIDACIJA HRVATSKIH ZAROBLJENIKA U BLAJBURGU 1945	29
Slobodan Selinić ŽIVOT DIPLOMATA U NEPRIJATELJSKOJ DRŽAVI Jugoslovenske diplomate u Čehoslovačkoj i čehoslovačke diplomate u Jugoslaviji 1949–1953	53
Dragomir Bondžić STRANI STUDENTI U JUGOSLAVIJI 1956–1961	67
Dragan Bogetić KRIZA JUGOSLOVENSKOG DRUŠTVA POČETKOM 1970-ih I PITANJE SOVJETSKE POMOĆI OPSTANKU TITOVOG REŽIMA	79
Srđan Cvetković SARADNJA SDB SA STRANIM SLUŽBAMA SEDAMDESETIH GODINA 20. VEKA	93
Ljubomir Petrović NUKLEARNA HAVARIJA U ČERNOBILU 1986 Prilog istraživanju ekoloških problema 20. veka	101

PRILOZI

Srđa Pavlović ODSUSTVA – O OSPORAVANJU PROŠLOSTI I KONSTRUKCIJI DRUŠTVENOG ZABORAVA	117
Aleksandar Đ. Marinković UNIŠTENJE SRPSKE PRIVREDNE ELITE POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA – Primer porodice Teokarović	135
Tijana Šurlan KONSTITUISANJE MEĐUNARODNOG PRAVOSUĐA	149

ISTORIOGRAFIJA

- Dragan Aleksić
IZDAJNICI ILI RODOLJUBI
Paralelna slika o kolaboraciji u srpskoj istoriografiji u zemlji i emigraciji 163

DOKUMENTA

- Đoko Tripković
PREPISKA TITA SA LEONIDOM BREŽNJEVOM I LINDONOM
DŽONSONOM POVODOM DOGAĐAJA U ČEHOSLOVAČKOJ 1968 175

PRIKAZI

- Đorđe N. Lopičić, MAĐARSKI RATNI ZLOČINI 1941–1945. PRESUDE
JUGOSLOVENSKIH SUDOVA (Nenad Antonijević) 189

- Dr Nikola Žutić-Velebitski, NIKO BARTULOVIĆ RIMOKATOLIK
ČETNIK, OD LIBERALA – ANTIKLERIKALCA I ANTIKOMUNISTE
DO RAVNOGORCA – ANTIFAŠISTE (Ljubomir Petrović) 189

- Jovan Miodragović, DECA I PORODICA U VEROVANJIMA SRBA
NARODNA PEDAGOGIJA U SRBA ILI KAKO NAŠ NAROD
PODIŽE POROD SVOJ (Miomir Gatalović) 191

- SAVREMENICI O SLOBODANU JOVANOVIĆU, priredili Jovica
Trkulja i Marinko Vučinić (Miomir Gatalović) 193

- Saša Mišić, ALBANIJA: PRIJATELJ I PROTIVNIK 1924–1927
(Stanislav Sretenović) 194

- Bojan B. Dimitrijević, MODERNIZACIJA I INTERVENCIJA
– Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006 (Momčilo Pavlović) 197

- Sava Živanov, RUSIJA 1917. OD PADA SAMODRŽAVNOG
CARSTVA DO PROGLAŠENJA DEMOKRATSKE REPUBLIKE
(Nikola Popović) 198

IN MEMORIAM

- Prof. dr Borislava Lilić (1946–2010) 203

CONTENTS

ARTICLES

Kosta Nikolić, Bojan B. Dimitrijević ESTABLISHING OF THE „OZNA“ (DEPARTMENT FOR PEOPLE’S PROTECTION) IN SERBIA AND BELGRADE AND EXECUTIO OF SO-CALLED „PEOPLE’S ENEMIES“ IN 1944	9
Vladmir Geiger TITO AND EXECUTION OF THE CAPTURED MEMBERS OF THE CROATIAN FORCES IN BELIBURG 1945	29
Slobodan Selinić LIFE OF THE DIPLOMATS IN ENEMY STATE Yugoslav diplomats in Czechoslovakia and czechoslovak diplomats in Yugoslavia 1949–1953	53
Dragomir Bondžić FOREIGN STUDENTS IN YUGOSLAVIA 1956–1961	67
Dragan Bogetić CRISIS IN THE YUGOSLAV SOCIETY IN BEGINNING OF THE 1970-ties AND QUESTION OF THE SOVIET AID FOR THE SURVIVAL OF THE TITO’S REGIME	79
Srdjan Cvetković COOPERATION OF THE YUGOSLAV STATE SECURITY SERVICE WITH FOREIGN SECURITY AND INTELLIGENCE SERVICES DURING 1970-ties	93
Ljubomir Petrović NUCLEAR INCIDENT IN CHERONBYL 1986 An addkition to the research of the eniromental problems in 20 th century	101

CONTRIBUTIONS

Srdja Pavlović ABSENCES – DENYING THE PAST AND CONSTUCTION OF SOCIAL FORGETNESS	117
Aleksandar Dj. Marinković DESTRUCTION OF THE SERBIAN ECONOMIC ELITE AFTER THE WORLD WAR II – The Case of the Teokarović Family	135
Tijana Šurlan CONSTITUTION OF INTERNATIONAL JUSTICE	149

HISTORIOGRAPHY

- Dragan Aleksić
TREATORS OR PATRIOTS
Parallel picture on collaboration in Historiography, in Serbia and in Diaspora 163

DOCUMENTS

- Đoko Tripković
TITO'S CORRESPONDENCE WITH LEONID BREZHNEV
AND LINDON JOHNSON ON SOVIET INTERVENTION IN
CZECHOSLOVAKIA 1968 175

REVIEWS

- Đorđe N. Lopičić, MAĐARSKI RATNI ZLOČINI 1941–1945. PRESUDE
JUGOSLOVENSKIH SUDOVA (Nenad Antonijević) 189
- Dr Nikola Žutić-Velebitski, NIKO BARTULOVIĆ RIMOKATOLIK
ČETNIK, OD LIBERALA – ANTIKLERIKALCA I ANTIKOMUNISTE
DO RAVNOGORCA – ANTIFAŠISTE (Ljubomir Petrović) 189
- Jovan Miodragović, DECA I PORODICA U VEROVANJIMA SRBA.
NARODNA PEDAGOGIJA U SRBA ILI KAKO NAŠ NAROD
PODIŽE POROD SVOJ (Miomir Gatalović) 191
- SAVREMENICI O SLOBODANU JOVANOVIĆU, priredili Jovica Trkulja
i Marinko Vučinić (Miomir Gatalović) 193
- Saša Mišić, ALBANIJA: PRIJATELJ I PROTIVNIK 1924–1927
(Stanislav Sretenović) 194
- Bojan B. Dimitrijević, MODERNIZACIJA I INTERVENCIJA
– Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006 (Momčilo Pavlović) 197
- Sava Živanov, RUSIJA 1917. OD PADA SAMODRŽAVNOG CARSTVA
DO PROGLAŠENJA DEMOKRATSKE REPUBLIKE (Nikola Popović) 198

IN MEMORIAM

- Borislava Lilić Ph. D. (1946–2010) 203

RASPRAVE I ČLANCI

KOSTA NIKOLIĆ, naučni savetnik

BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ, viši naučni saradnik

Institut za savremenu istoriju

Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 94(497.11)"1944/145"

351.746.1(497.1)"1944/1945"

323.281(497.11)"1944/1945"

FORMIRANJE OZN-e U SRBIJI I BEOGRADU I LIKVIDACIJE „NARODNIH NEPRIJATELJA“ 1944*

APSTRAKT: U tekstu se iznose pojedinosti iz istorije Odeljenja zaštite naroda (OZN-a) za Srbiju i Beograd u vremenu jeseni 1944, posle ulaska partizanskih snaga u Srbiju. Članak daje pregled organizacije, kadrova i načina borbe protiv političkih protivnika komunističkog režima u Srbiji 1944. godine. Napisan je na osnovu građe koja se čuva u Arhivi Vojno-bezbednosne agencije i Arhivi Bezbednosno-informativne agencije, kao i literaturi.

Ključne reči: Jugoslavija, Srbija, partizanski pokret, OZN-a, narodni neprijatelji, režim, likvidacije

Prva tajna politička policija u komunističkoj Jugoslaviji bila je organizacija nazvana *Odeljenje zaštite naroda* (u izvorima se sreće i izraz *Odeljenje za zaštitu naroda*). Ova organizacija je u istoriji ostala upamćena po skraćenici OZN-a. Ona je preteča celokupnog sistema državne bezbednosti koji će se izgrađivati u kasnijem periodu, kao i jedan od najvažnijih oslonaca totalitarne vlasti Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Kao i u Sovjetskom Savezu, tajna policija je predstavljala „isukani mač“, „najrevolucionarniji i najborbeniji organ za čuvanje velikih tekovina naše Revolucije“. Njen prvi načelnik i kasniji dugogodišnji simbol državne bezbednosti uopšte, bio je Aleksandar Ranković, član najužeg rukovodstva KPJ/SKJ do 1966. Epitete davane ovoj službi ilustruju sledeći primeri: „herojska Uprava državne bezbednosti na čelu sa drugom Markom“ ili „jedna od najlepših tekovina velike narodno-oslobodilačke borbe naših naroda“.¹

Odeljenje zaštite naroda osnovano je 13. maja 1944. dok je rat još trajao, po naređenju Josipa Broza Tita, generalnog sekretara Komunističke partije Jugo-

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (broj 147.039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ *Политика*, 25. март 1946.

slavije i komandanta partizanske vojske (NOVJ). Naredbu o formiranju OZN-e Tito je izdao kada se njegov Vrhovni štab nalazio u Drvaru. Ustrojena je kao jedinstvena i centralizovana organizacija sa jedinstvenim rukovodstvom za čitavu zemlju. Za partizansko rukovodstvo njeno stvaranje bilo je neophodnost budući da je trebalo uspostaviti jedinstvenu i moćnu organizaciju koja će upravljati političkom obaveštajnom službom u inostranstvu i na okupiranoj teritoriji, kontraobaveštajnom službom u jedinicama NOVJ, na oslobođenoj i na neoslobođenoj teritoriji i koja će biti predvodnik u obračunu sa „petom kolonom“ i „narodnim neprijateljima“.

Kao služba bezbednosti nove vlasti, OZN-a je preuzela funkcije političke policije i kontrašpijunaže od postojećih obaveštajnih centara, pa su tako odvojeni obaveštajni i bezbednosni poslovi. Celokupna obaveštajna služba koja je već postojala u Narodnooslobodilačkom pokretu reorganizovana je na predlog sovjetske vojne misije koja se nalazila u Vrhovnom štabu kod Tita.² Prva sovjetska vojna misija u Jugoslaviji spuštena je padobranima 23. februara 1944. kod Bosanskog Petrovca u zapadnoj Bosni. Na njenom čelu bio je general Nikolaj Vasiljevič Kornjejev, pripadnik sovjetske obaveštajne službe. Sovjetska vojna misija imala je 21 člana.

Od nastanka OZN-a je vođena iz jednog centra i organizaciono jedinstveno postavljena za celu Jugoslaviju. Direktno je bila podređena Povereništvu za narodnu odbranu NKOJ-a, prve revolucionarne vlade koja je stvorena na Drugom zasedanju AVNOJ-a 1943. Načelnik OZN-e za celu Jugoslaviju bio je Aleksandar Ranković, član Vrhovnog štaba NOVJ i organizacioni sekretar CK KPJ. Za njegovog zamenika određen je Svetislav Stefanović („Ćeća“), i to na predlog sovjetske misije. Ovo može svedočiti o njegovim ranijim vezama sa sovjetskom obaveštajnom službom NKVD.

Organizaciono konstituisanje OZN-e izvršeno je 31. oktobra 1944. na sastanku u „palati OZNE“. Šef trećeg odeljenja OZN-e za Jugoslaviju, zaduženog za kontraobaveštajni rad u partizanskim vojnim jedinicama, Jefto Šašić o tome piše: „Na tome sastanku se diskutovalo kako da postavimo rad naših odseka, kako da bude smeran. I odsek, odsek inostrane agenture treba da ustanovi, a zatim da obuhvati ustanove konzulata koji se nalaze u Beogradu. Sve to treba podeliti na referente. II odsek treba da napravi raspored protiv dalje organizacione podele. III odsek je odsek kontrašpijunaže u jedinicama garnizona. Treba da se tako postavi i da on preuzme poslove koje je do sada radio Centar. IV odsek da odmah konstituiše organizaciju i to kartoteku i sve ono što se odnosi na veze, a da se posebno stara za sredstvo za tajno saobraćanje itd. Novo što smo formirali, a to je V odsek kao Ekonomsko-tehnički. Praksa je pokazala da se bez njega ne može da radi.“³

² Jera Vodušek-Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944–1946*, Zagreb 2006, 37.

³ Vojni arhiv, Beograd. Fond Vojno-bezbednosne agencije, građa Odeljenja za zaštitu naroda (dalje: VA, VBA), K-20, F-8. —, „Ja mislim da je to zabeleška sa sastanka sa Aleksandrom Rankovićem, jer nalazim sa druge strane zabeleženo da su nam dati odgovori na neka pitanja“.

Kao i u drugim rodovima i službama partizanske vojske, tako je i deo kadrova OZN-e školovan u Sovjetskom Savezu 1944–1945. godine. Slušaoci iz Jugoslavije poneli su saznanje da je NKVD, a samim tim i OZN-a – „mač revolucije“. Iz svih republičkih odeljenja OZN-e 29 oficira upućeno je na 6-mesečni kurs u akademiju NKVD-a u Moskvi. Iz OZN-e za Srbiju bila su trojica: Koča Jončić, Miša Lukić i Vladan Bojanić.⁴ Po povratku iz SSSR-a, oni su po republičkim OZN-ama organizovali niz predavanja i kurseva, na kojima su upoznali svoje kolege sa iskustvima NKVD-a.⁵

Kako svedoči Milovan Đilas, u organe bezbednosti u početku su birani „najrevnosniji, najbolji, najbeskompromisniji komunisti“. Ti organi, međutim, brzo su postali najprivlačniji za političke karijeriste, postrevolucionarne revolucionare: „No za društvo, pa i samu vladajuću partiju, bilo je razornije i poraznije što je tajna policija rasprostrla svoju kontrolu na sve oblasti, u sve pore, u porodice i privatni život. Moja prva žena Mitra intimno mi se žalila, 1947. da se čak i oni članovi CK Srbije, pribojavaju – paze šta će reći, kako se izraziti – pred svojim drugom koji rukovodi tajnom policijom. A kako li je tek bilo u unutrašnjosti, u sreskim komitetima?“⁶ Sovjetski izum – kontrolisanje partije pomoću tajne policije, preuzeli su Tito i njegovi saradnici, ali bi, prema Đilasovom mišljenju, do njega došli i samostalno. Proces širenja i otvaranja partije morao je da se kontroliše da sama KPJ ne bi postala utočište njenih protivnika. Samim tim tajna policija postala je „sredstvo vrha nad partijom, čime je Partija gubila mogućnost demokracije“.⁷

Stvaranje OZN-e u Srbiji

OZN-a za Srbiju formirana je u junu 1944. na Visu. Za prvog načelnika postavljen je Slobodan Penezić, zvani Krcun (1918–1964). Penezić je osnovnu školu i gimnaziju završio u rodnom Užicu, a 1937. upisao je Poljoprivredni fakultet u Zemunu. U KPJ je primljen 1939, a početkom naredne godine postao je sekretar Partijskog biroa u Zemunu i član PK SKOJ-a za Srbiju. Aprilski rat 1941. zatekao ga je u Beogradu, od leta 1941. radio je u rodnom gradu po „partijskoj liniji“. U vreme „Užičke republike“ bio je organizator borbe. Bavio se pozadinskom linijom odbrane tzv. slobodne teritorije, a najviše borbom protiv „pete kolone“. Nejasna je i njegova uloga u likvidaciji Živojina Pavlovića, tadašnjeg najpoznatijeg komunističkog disidenta, pisca knjige *Bilans sovjetskog termidora*.

⁴ VA, VBA, K-8, F-1.

⁵ Jedan od najznačajnijih metoda naučenih u Moskvi bilo je „pokrivanje“. Jedno od pravila tog metoda bilo je da na 10 građana mora biti jedan poverenik OZN-e, da u svakom odeljenju ministarstava i ustanova, u svakom pogonu preduzeća treba ugraditi po jednog agenta. – Бошко Матић, *Крцун. Животопис Слободана Пенезића Крцуна*, Горњи Милановац 1983, 188–189.

⁶ Milovan Đilas, *Druženje s Titom*, Beograd 1990, 82.

⁷ Isto, 82.

Pavlović je ubijen od nekadašnjih partijskih drugova u kasnim večernjim satima 28. novembra 1941. u Užicu, neposredno pred evakuaciju Tita i Vrhovnog štaba.

Penezić je kasnije bio zadužen za obezbeđenje članova Vrhovnog štaba i bavio se stvaranjem partizanske obaveštajne službe. Politički komesar Druge proleterske divizije postao je septembra 1943. Smenjen je 1943. zbog velikog partizanskog Prijepolja. Posle toga, nalazio se sa Drugom i Petom krajiškom divizijom koje su išle u do Srbije, i natrag u Crnu Goru. Pri ovoj grupi oformila se grupa rukovodilaca za Srbiju, koji su od manastira Morače, juna 1944, otišli na Vis. Penezić je na Visu izabran u Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju i određen za načelnika OZN-e. Sa Visa je, početkom jula, otišao u Bari, u Italiju, a odatle je, u noći 11/12. avgusta 1944, Penezićeva grupa avionom prebačena u južnu Srbiju. Iz južne Srbije Penezić je prešao u oslobođeno Valjevo, zatim u Arandjelovac, pa u Beograd.⁸

Tokom leta 1944. već su postojali poverenici OZN-e u Pirotu, Vranju, Leskovcu, Nišu, Kruševcu, Zaječaru i Beogradu, a prva organizacija OZN-e stvorena je u Prokuplju.

Pred početak završnih borbi u Srbiji, Tito je poslao Jefu Šašića⁹ kod Slobodana Penezića, a Pavla Pekića¹⁰ kod Peke Dapčevića koji je vodio sve operacije NOVJ. Pred polazak, održan je zajednički sastanak, u Bariju, kako bi se koordinirao rad u okviru OZN-e. Šašić je o tome zapisao: „OZNA Srbije bila je konstituisana... na čelu sa Slobodanom Penezićem. Šef I odseka je bio Mile Milatović¹¹; šef II odseka je bio Radovan Grković; šef III odseka je bio Krstić – Učo, IV odseka je bio Bodo, ne znam mu tačno prezime iako čoveka lično znam.¹² Leteli smo po lošem vremenu. Mislim da je sa mnom išao i Živa Đorđević, kao Srbijanac. Spuštali smo se na Bojnik. Vrlo lepi su utisci bili iz Prokuplja. Održavao sam i savetovanje sa bezbednosnim oficirima na teritoriji. Kod Penezića sam se osećao prijatno. Kasnije mi je on potvrđivao da sam se korektno

⁸ Kao što je bio slučaj i sa šefovima OZN-e u drugim republikama, S. Penezić je od 1946. do 1953. bio ministar unutrašnjih poslova Srbije. Posle toga je bio član i potpredsednik republičke vlade, član savezne vlade, a od 1962. predsednik srpske vlade. Poginuo je u saobraćajnoj nesreći 5. novembra 1964. kod sela Šopića, blizu Lazarevca.

⁹ General Jeftimije – Jefu Šašić, prvi načelnik III odeljenja OZN-e za Jugoslaviju i kasnije načelnik Kontraobaveštajne službe (KOS) Jugoslovenske armije, pa načelnik Uprave bezbednosti JNA, pomoćnik državnog sekretara za narodnu odbranu za političko-pravni sektor. Po odlasku sa tih funkcija ostavio je dragoceno svedočanstvo o istorijatu OZN-e iz rane faze, pisano na osnovu ličnih beleški iz vremena kada su događaji nastajali. U ovom tekstu korišćeni su navodi iz tog rukopisa.

¹⁰ Pavle Pekić je bio iskusi crnogorski komunista. Završio je medicinsku školu u Zagrebu, a potom otišao Moskvu gde je završio Višu vojnu akademiju. Član KPJ od 1939. Učesnik je ustanka u Crnoj Gori 1941. kada je bio komandant mesta u rodnom Šavniku, a zatim i Durmitorskog vojnog područja. U Vrhovni štab NOVJ ušao je 1942. Po formiranju OZN-e za Jugoslaviju, bio je načelnik II odeljenja.

¹¹ M. Lopusina piše da je tu funkciju obavljao major Vasilije Kovačević. (Марко Лопушина, *Убиј ближњегга свог*, I, Београд 1997, 45).

¹² Мајор Сетолик Лазаревић.

postavio, da nisam došao da komandujem već sa preporukom druga Rankovića kako on misli da bi trebalo svršiti određene zadatke...

U tome celom radu, drugi momenat koji bih želeo spomenuti, a pitanje je te evidencije koja je stvarana već tada i to je bila opsežna kartoteka na bazi niza izvora o Beogradu, tako da nismo u Beograd odlazili praznih šaka. Odlazili smo sa određenom slikom o neprijateljskim elementima koje se trebalo hapsiti. Očigledno, još nije bilo kriterija. Metod rada nije bio dovoljno proveren, tako da smo neki put uspeli nabiti u zatvore i preko mere ljudi koje normalno ne bi trebali biti u zatvoru. Znam samo jedno, kada su već stavljeni i u podrum da sam dobio zadatak od Rankovića neposredno odem i da sa punim njegovim ovlašćenjima preispitam ko je sve to u zatvoru i da pustim sve one za koje smatram da ne treba da budu u zatvoru. Naime, dobrim delom i vojska je preuzimala neke inicijative, pa je i sa te strane, posebno u nekim podrumima, bila nabijena masa ljudi što nas je moglo samo kompromitovati. Tako smo bili u stanju zaoštriti budnost, ali neki put u nekoj preteranosti i krutosti i odstupiti i popraviti takve svoje propuste. Treći problem koji nam se nametao, a to je bilo pitanje kriterija. Nama situacija u tom pogledu nije bila dovoljno jasna kako se orijentirati prema četnicima, znači koga tretirati kao zločinca, a koga mobilizirati, pa preći preko takve prošlosti. Drugo pitanje je bilo delikatno¹³.

Šef tećeg odeljenja OZN-e za Jugoslaviju Jefto Šašić održao je 2. oktobra 1944. savetovanje sa oficirima III odeljenja srpske OZN-e o situaciji u Srbiji: „Hteo sam da čujem njihovo mišljenje za niz područja. U uvodnom delu svaki je trebao sebe da predstavi, tj. da iznese ukratko svoje biografske podatke da bi mogao da vidim o kakvim se kadrovima radi i njihovu mogućnost. Drugo, trebali su da obuhvate neoslobođenu teritoriju, da iznesu vojne formacije i kakva je među njima naša agentura, da li šta znamo i šta općenito znamo o neprijateljskoj agenturi na tom neoslobođenom teritoriju odakle ćemo vrlo brzo mobilizirati ljude za naše jedinice. Posebno pitanje bilo je u kojoj meri su obuhvaćeni baš gradovi na tom području, gde je očigledno neprijateljska agentura imala bolje uslove za rad i više potrebe nego na razasutim selima po Srbiji. Treća tačka je obuhvatala stanje oslobođenog dela teritorije, posebno u vezi sa mobilizacijskim stanjem, mobilizacija povezana sa bezbednosnim problemima. Tražili smo da vidimo kakva nam je saradnička mreža, u kojoj meri ona otkriva četničku aktivnost i uopšte te vrste akcije. Posebno je diskutovano o političkim problemima, s tim vezano sa banditizmom, da vidimo koliko nam sa te strane pretila opasnost, u kojoj meri možemo biti ugroženi. Četvrta tačka, sva zapažanja u vojsci, moralno-politički problemi u operativnim jedinicama i općenito sve što se moglo reći u vojsci. U petom delu smo govorili o našoj vlastitoj organizaciji. Još jedanput smo nju prodiskutovali, mrežu, probleme, kolika je njena moć, šta mi možemo poboljšati u našoj vlastitoj organizaciji da bi bila što jača, što čvršća i što bolja.

¹³ VA, VBA, K-20.

Prvi je izlagao drug, koji je radio u Jablaničkom vojnom području. To je bio Ignjat Miljković. Uz njega je bio Rade Perović, koji je vodio prijavno odeljenje. Zatim je radio i Ačić, koji nije bio član partije, a bio je tehničko lice. Konačno bilo je u pitanju obuhvat misije savezničkih oficira koji su bili kod Glavnog štaba Srbije. Tu smo imali dvojicu drugova koji su funkcionalno radili, koji su izveštavali kakvo je stanje u tom pogledu¹⁴.

Jablaničko područje obuhvatalo je srezove Pusta Rijeka, Leskovac, Gornjojablanički i Vlasotinački srez. O organizaciji OZN-e na tom prostoru Šašić je zabeležio: „AFŽ i omladina bila je organizovana u 200–300 sela, a narodno-oslobodilački odbori su isto tako bili značajno obuhvatili taj kraj. Naši su saradivali sa svim tim organizacijama. Nisu zapazili pojavu crne berze. Sa odredima koji su bili na tom terenu i dalje su saradivali. Izveštavali su često puta o nizu nepravilnosti, da bi se preduzele mere da se u narodu ne kvari politička situacija. Inače nisu imali sudova niti islednika. Dakle sami su vršili taj posao. Do tada su streljali 13, a imali su 52 u zatvoru. Na terenu su postojale kao bezbedonosne jedinice partizanske straže. Saradničku mrežu imali su tu negde, na tom području, oko 50 saradnika. [...] U Topličkom području radio je u III odseku Dušan Mihailović koji je po zanimanju trgovački pomoćnik. Bio je najpre namešten u zadružnoj prodavaonici, a 1941. bio je u mesnom narodnom odboru. Kasnije je bio hapšen od Bugara. Izbegao je u selo posle toga i bio 3–4 meseca na selu i radio kao skojevac, bio je sekretar sreskog komiteta SKOJ-a, zatim je bio u okružnom USAOJ-u za Toplički okrug, iza toga je bio kao politički komesar neke bolnice, pa zatim područja, pa je bio komesar čete. Posle ovoga, drug Lazarević, koji je radio po drugom odseku, kod Krcuna, primio ga u OZN-u. Nije bio kandidat već je izravno primljen u partiju u maju 1944. Uz njega je radio Milutin Trčić, član Partije koji je pre toga bio intendant bolnice. Zatim je bio Gradimir Filipović, član Partije, koji je radio do tada na terenu. I konačno Mihailo Đurić. Poverenika su imali oko 100. Srezovi su bili Prokupački, Dobručki, Jastrebački i Kopaonički. Sudovi su kod njih postojali. U borbi protiv neprijatelja jako je bio razvijen agitacioni rad i stalno se raskrinkavao neprijatelj, pa je to pomoglo pooštavanju budućnosti. Diskutovalo se i u odnosu prema političkim organizacijama. Pravljeni su planovi pri nastupanju za Prokoplje, za Kuršumliju i za Blace šta učiniti u takvim mestima kad dođemo tamo. Podvučeno je posebno pitanje arhiva i ostalog što nam može da daje tragove neprijateljskoj agenturi u gradu. Diskutovali smo i o golubovima pismonošama, da svrate pažnju ne bi li nam neprijatelj iza sebe ostaviti i te vrste veze. Diskutovano je i objavama tako da se ograniči kretanje, da se na taj način naprave prepreke, eventualno neprijateljskim obaveštajcima. I o problemu crne berze, kao političkom problemu diskutovalo se da nam se ne kvari politička situacija da neprijatelj ne koristi za svoju psihičku diverziju. Morali smo razjasniti, jer je stalno iskrsavalo pitanje odnosa OZNE i vlasti na terenu gde jedni, gde drugi to rade, uz to je bilo još niz

¹⁴ Isto.

razgovora kako se vrši pretres stana, kako se kontroliše putovanje, kakve su objave na železnici, zatvori. Niškom okrugu pripadali su srezovi Belopalanački, Niški, Svrliški, Aleksinački, Ržanjski i Zapaljski. Na radu u tome okrugu po liniji III. odseka je bio Milan Vilotić. Vilotić je imao četiri razreda gimnazije, a zatim je bio tri godine u zanatskoj školi. Izučavao je bravarski zanat u Beogradu. Za mene je bilo važno da je bio povezan sa Čiletom Kovačevićem. Mi znamo da je Kovačević u to doba radio za sovjetsku obaveštajnu službu, razume se sa znanjem naše Partije. Zato o tome nismo razgovarali. U Valjevu 1939. on je postao član partije. U Rakovici je bio član Okružnog komiteta do 1942. Zabeleženo je da je otišao u Šumadijski odred, a zatim bio osam meseci na bolovanju u Beogradu i bio je tu vezan. Nije jasno kako. Zatim je bio član Okružnog komiteta Niš i odatle je dodeljen na naš rad kod nas. Drugi na radu je bio Vitko Krstić, đak, borac od 1941. član Partije od februara 1944. Pre toga radio je u SKOJ-u. Treći na radu je bio Šćepanović Rade. Držao je vezu sa nama i trebalo je još preispitati karakter toga rada. Bilbija je iz Niša, bio je tehničko lice. Imali su samo četiri poverenika u Nišu. Na terenu su imali 20 poverenika koji su na njih vezani. I ovde smo naglašavali da problem treba rešavati konkretno kako koji iskrsne. Za njih je bio problem na tom terenu Dragoljub Jovanović, zemljirovnici koji su radili vrlo aktivno na tom terenu. Zatim je bio problem terorističkih grupa koje su uznemiravali taj kraj. Kao pitanje postavljen je odnos konfiskacije narodno-oslobodilačkih odbora. Kruševačko vojno područje je imalo srezove: Kruševački, Župski, Moravski, Trstenički, Kopaonički i Resavski. Na čelu naše službe se nalazio Dragoljub Đokić, pitomac zanatske škole u Obilićevu pre rata, a kasnije radio u Krušiku. Sa njim je zajedno radio Hranislav Milošević, član partije. Bio zatvaran i proganjan. Treći koji je bio na radu je Radoš Lepenac, apsolvant prava, koji je od 1942. bio organizovan. Stoji zabeleška da je bio vezan preko nekog Ćosića. Od avgusta 1941. počeo je samoinicijativno da radi. Posle toga je otišao u jedinicu i sa jedinicom se kretao na tom terenu. Sa ovim drugovima smo diskutovali o vezama sa gradom i to posebno sa Kruševcom; diskutovali smo i o Drugoj proleterskoj koja se nalazila na njihovom području i kontaktu; da je pravilno da se prikupljaju podaci o novodošlim ljudima, a i od novodošlih ljudi što znaju za njihov teren, odakle su. Diskutovalo se i o tome u kojoj meri skojevci treba da budu i članovi OZNE, o tome da mi samo političke protivnike ni blizu ne možemo da rešimo i da takvih iluzija OZNA ne treba da ima. Isto tako diskutovalo se o problemu poverenika. Eto to su najbitnije zabeleške sa savetovanja kojeg smo održali 2. oktobra 1944. godina na ovom terenu“.¹⁵

Kako je koji deo Srbije stavljan pod partizansku kontrolu, tako su rukovodioci OZN-e izgrađivali mrežu tajne policije. Osnovna organizaciona jedinica bilo je *Opunomoćstvo* koje se osnivalo u okrugu, pri Komandi područja, s tim da se u sedištu sreza, pri Komandi mesta, postavljao poverenik OZN-e koji je imao i drugu legalnu aktivnost, obično u narodnooslobodilačkom odboru. Poverenik je

¹⁵ Isto.

izgrađivao „poverilačku mrežu“ (agenturu) na terenu koja se bavila prikupljanjem podataka „o svemu i svakome“. Mreža OZN-e stvarana je u svim institucijama koje su mogle da na bilo koji način ugroze partizanski pokret i KPJ. Oponoemoćstva su 1945. prerasla u okružna odeljenja. Tako je Penezić tokom kasne jeseni 1944. uspeo da celu Srbiju premreži organima OZN-e.¹⁶ Tu treba dodati i organe OZN-e pri jedinicama JA na terenu.

Slobodan Penezić je bio najneposredniji učesnik u stvaranju OZN-e i kreator njenog dela za Srbiju. On je direktno učestvovao u izboru svojih saradnika i šefova regionalnih ispostava ove službe. Njegov odnos prema mnogima bio je nekonvencionalan, a u šali je svoje operativce zvao „mangupima“. Najveći deo rukovodećeg kadra i pripadnika sedišta OZN-e za Srbiju hranio se u menzi u Kosovskoj ulici, a mnogi su tu i stanovali. Penezić je u menzi zabranio podelu na više i niže oficirske delove za ručavanje. Prema navodima pojedinih savremenika, odnos u srpskoj OZN-i bio je „nekonvencionalan“ i vladala je „atmosfera iskrenosti“.¹⁷

OZN-a za Beograd

Početkom oktobra 1944. Tito je za komandanta Beograda postavio novoimenovanog generala Ljubodraga Đurića, pa je od Aleksandra Rankovića 8. oktobra tražio da hitno pošalje „nekoliko rukovodilaca OZNE da pomognu Đuriću prvih dana“. Titov plan je inače bio da partizanske trupe pod komandom Peka Dapčevića uđu u Beograd pre trupa Crvene armije.¹⁸

Za Beograd nije planirana klasična šema izgradnje OZN-e. Odeljenje u njemu bilo je autonomno, ali sa statusom Zemaljskog odeljenja i direktno je za svoj rad odgovaralo „centralnoj“ OZN-i, odnosno Aleksandru Rankoviću. Uoči završnih borbi za Beograd, srpski Glavni štab izdao je direktivu OZN-i da sazna što više činjenica o stanju u gradu koje bi bile korisne za izradu plana napada. Još sredinom septembra 1944. u Beograd je iz Toplice poslata jedna obaveštajna ekipa. Oni su u gradu formirali još jedan obaveštajni punkt sa radio-stanicom.¹⁹

Jefto Šašić je ostavio i dragocene podatke o radu OZN-e u Beogradu. Plan o „dejstvu“ u Beogradu napravljen je 12. oktobra 1944. na sastanku, održa-

¹⁶ *Министарство и министри полиције у Србији 1811–2001*, Мирослав Перишић (ур.), Београд 2002, 158–159.

¹⁷ Б. Матић, *Крцун*, 193–194.

¹⁸ Наведено према: *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*. Документи и материјали, Београд 1996, 551.

¹⁹ Jefto Šašić navodi: „Mi smo Vuksana ubacili u Beograd sa radio stanicom. Obično se samo spominje ona stanica koju je Vučko, obaveštajni oficir prve armijske grupacije, ubacio u Beograd. Ova se zaboravlja, verovatno, i zbog toga što je kasnije Vuksan otišao u Kominform, pa onda nije bilo osobito probitačno da se populizira. Ali kako bilo treba ostaviti to zabeleženo. Znači imali smo dve ubačene radio stanice. Ova druga je bila OZNINA.“

nom između Arandelovca i Topole, na kome je bio i Blagoje Nešković, šef srpske partijske organizacije: „Evo toga opšteg plana. Prvo, formirati centar, koji će rukovoditi radom za ceo Beograd. Drugo, postaviti organizaciju po kvartovima. Treće, pomoćne jedinice za izvršenje svih tih zadataka, i četvrto, postupak i plan rada. U odnosu na kvartove trebalo je postavljati opunomoćenike za kvart i vojnog izaslanika pri kvartu. Trebalo je postaviti i odeljenje koje će se starati za neprijateljske arhive, koje će primati prijave od građana protiv neprijateljskih elemenata. Postavilo se pitanje koliko će nam biti potrebno ljudi za takve zadatke. Savetovanje nismo održali sami. Bili smo zajedno sa sekretarom Pokrajinskog komiteta Blagojem Neškovićem. Njemu smo postavili nekoliko pitanja, radi svoje orijentacije i pomoći. Prvo, u kojoj meri su Nemci imali svoj uticaj u razaranju naše organizacije u Beogradu, i možemo li se, na taj način, u potpunosti osloniti na našu organizaciju, da nam ne bi neprijatelj nešto podvalio. Drugo, kako ćemo doći do pomoćnog tehničkog osoblja u Beogradu, jer mi takvog nismo imali. I treće, u kojoj meri se može mobilisati ljudstvo sa tog terena i kako se u tom pogledu reagovati. Blagoje Nešković, po mojoj zabelešci, nas je orijentirao da ćemo više podataka o ljudstvu dobiti iz Šumadijskih brigada i od Kosmajskog odreda, koji su imali živu vezu sa Beogradom i poznavali prilike. Upozorio nas je, među ostalim, da u Hadži Melentijevoj 10 ili 12 postoje žandari koji su bili naši prijatelji. Zatim, verovatno, zaoštravao nam je da svratimo pažnju što će kod naroda osobito biti dobro primljeno. Ekonomski krivci koji su se bavili crnoberzijašenjem i pljačkanjem naroda. Svratio nam je pažnju na upravu logora u Smederevskoj Palanci. Mi smo centar u Beogradu postavili ovako. Prvi, informativni osek je pod rukovodstvom Čileta Kovačevića,²⁰ starog Beograđanina,²¹ koji ga je odlično poznao, uz njega je bio Bogovac i Popović. Dakle, drugovi koji su mogli u tom pogledu da ispolje inicijativu i da dadu rezultate. Drugi osek je bio islednički. Uz njega sam bio i ja. U izvršnom je bio Pavle Pekić, Stole Kovačević i još neki. Smeštaj, za ishranu i sve ostale stvari, starao se drug Simić. Sa jednog od tih sastanaka pod prvu tačku sam stavio da je prvi zadatak pred nama da izučimo situaciju, izgradimo organizaciju, da centraliziramo akciju. Da bi to mogli izvršiti, trebalo je pravilno rasporediti ljude i pravilno razdeliti rad po sektorima. Trebalo je imati jak informativni centar, a isto tako isledni, izvršni i tehnički aparat i sve to skupa da bude koordinirano sa

²⁰ Vasilije Kovačević (1911–1961), istaknuti crnogorski komunista. Uoči Drugog svet-skog rata bio je povezan sa Mustafom Golubićem, visokim sovjetskim obaveštajcem koga je Gestapo streljao juna 1941. Od 1943. bio je kontraobaveštajni oficir Prve proleterske divizije. Na rad u OZN-u Jugoslavije prešao je 1945. i ostao do juna 1946. Tada postaje šef jugoslovenske komisije za ratne zločince u Austriji i američkoj zoni Nemačke. Novembra 1948. vraća se u Beograd i radi u UDB-i. Bio je veoma aktivan u društveno-političkim organizacijama, jedan je od inicijatora obnavljanja sportskog društva „Radnički“. Godine 1952. premešten je u Ministarstvo inostranih poslova, a zatim postavljen za savetnika jugoslovenske ambasade u Kanadi. Od 1957. do 1960. bio je načelnik Četvrtog odeljenja (obaveštajnog) u Sekretarijatu za inostrane poslove. Generalni konzul SFRJ u San Francisku postao je 1960.

²¹ Kovačević je u Beogradu živio od 1932.

drugom Blagojem Neškovićem, kao sekretarom Pokrajinskog komiteta. Tehničkoj strani smo posvećivali pažnju. Tako sam imao zabeleženo da trebam poslati na Jajince četiri šofera za automobile, da trebam preuzeti komandu nad auto blindom za naše potrebe. Šiljo se stara za motorna vozila. Zatim, da se izda naređenje da jedinice nemaju pravo konfiskacije; da se Mujo Kovačević²² postara za logor, zarobljenike, da je to naše, a ne rusko. Za isledni odsek smo postavili da treba otvoriti kartoteku. Isto tako je trebao Lekić da formira *uput-ljudstvo*. Čile Kovačević publikacije i ostalu arhivu, da bi se iz toga došlo do što više podataka. Nešković će nam dati dva, tri koji će nam pomagati. Vučko treba da dođe i da radi zajedno sa Čiletom na zadacima poznavanja Beograda. On je poznao svojim boravkom vrlo dobro tu stranu Beograda. Za izvršni aparat je trebalo 11 oficira i 15 vojnika i uz to prevozna sredstva. Božović je bio taj koji je trebao da napravi formulare po kojima bi pregledali logore, da se postara za legitimacije, za naoružanje i sve ostalo što je potrebno za takav rad. [...] Zadaci koji su stajali pred nama, sa malobrojnim centrom, nisu se mogli usavršavati, pa ga je trebalo ojačavati. Tako je, između ostalih, u centar našao kao stari Beograđanin i Boro Nešković, pa Popović Vidak²³ zajedno sa drugom Momom Dugalićem.²⁴ Dakle, mobilizirali smo iz jedinica ljude da bi mogli da radimo. Uz to da bi mogli odrađivati poslove, mi smo tada dobili četvoro izviđača i kadrove po kvartovima. Dana 15. oktobra zabeležio sam da nam treba iz XII korpusa hitno pozvati oficire u Beograd, jer nam treba samo za dva kvarta 11 i 12 bar po 10–12 ljudi. Kao drugo postavio sam da nam se stavi na raspoloženje Konjička brigada da bi mogli što efikasnije raditi u Beogradu“.²⁵

U Beogradu su obrazovana opunomoćeništva za svaki kvart.²⁶ Prvo zvanično uputstvo o formiranju OZN-e za Beograd izdato je 16. oktobra 1944. Prvi zadatak bio je da se, odmah po zauzimanju grada, osvoje važne beogradske

²² Mitar – Mujo Kovačević je kasnije bio zadužen za Sandžak (rodom je iz Priboja). Tokom 1945. došao je u sukob sa Hilmijom Hasanagićem, sekretarom Sreskog komiteta KPJ za Priboj oko likvidacija pojedinih srpskih porodica. Zbog toga je čak kod Slobodana Penezića podneo prijavu protiv Hasanagića. Kasnije je radio u Saveznoj službi državne bezbednosti.

²³ Vidak Popović, major OZN-e. Kompozitor Vojislav – Voki Kostić, koji je hapšen 1946, svedoči: „Najstrašniji, koji je maltretirao ljude, bio je neki major Vidak Popović. Kad smo izašli iz zatvora, ja i mnogi moji drugovi, pošto smo ih pratili, ne da bismo pravili dosijea o tim našim bivšim islednicima, videli smo po novinama – ovaj postao ono, onaj postao ono. Taj Vidak Popović nam se svima urezao u glavu, mnogi će se settiti Vidaka Popovića, on je bio strah i trepet, bio je major OZNE. On je u međuvremenu završio dva fakulteta i on je na našem Pravnom fakultetu odbranio doktorsku disertaciju sa temom: – Humanost u jugoslovenskim zatvorima. Imali su tako neke svoje cake. Recimo, kazne nas 20 dana bez soli. To ja uopšte ne mogu da opišem šta znači. Ja sam svojim očima gledao najstrašnije pušaće koji su davali po pet, šest svojih cigareta za nekoliko grama soli. Recimo, Vidak Popović kako ko uđe tako on, a bio je strašno krupan čovek sa ogromnim rukama, kako uđete tako vas tako ošamari da morate da padnete na zemlju“. (www.b92.net. 7. jun 2002).

²⁴ Major Momčilo Dugalić, načelnik OZN-e u Prvom proleterskom korpusu NOVJ.

²⁵ BA, ВБА, К-20.

²⁶ М. Лопушина, *Убиј ближњег свог*, I, 48.

institucije kako bi se došlo do zvaničnih dokumenata okupacionih vlasti, ali i do policijskih arhiva. Rekonstrukcija rada tih službi bio je primaran zadatak OZN-e. Njeni organi posebno su agilno radili da dođu do svih dokumentacionih fondova srpske okupacione vlade i nemačkih okupacionih vlasti. Posao je bio olakšan prilikom mnogih zarobljenika, među kojima je bio i Dragi Jovanović, šef državne bezbednosti srpske vlade i bivši upravnik beogradske varoši.

Po ulasku u Beograd, OZN-a je prvo bila smeštena na Obilićevom vencu u zgradi PRIZAD-a, odnosno Specijalne policije (danas Tanjuga). Sledeća lokacija bila je u zgradi „Beograd“ na današnjem Trgu Nikole Pašića. U jednom trenutku OZN-a za Srbiju bila je smeštena u ulici Kneginje Ljubice (Zmaj Jovinoj), a kao zatvor službe korišćena je „Glavnjača“, koja se nalazila na mestu današnjeg Prirodno-matematičkog fakulteta. Između ova dva objekta postojala je direktna veza.²⁷

Za potrebe OZN-e u prvih desetak dana posle partizanskog ulaska u Beograd određena je Prva proleterska brigada, koje je komandno izdvojena iz Prve proleterske divizije, i izvršavala zadatke dobijene od organa OZN-e.

Zbog hitnosti zadataka, prvi šef OZN-e za Beograd bio je Penezić, ali je on na toj funkciji ostao veoma kratko. Za svog naslednika izabrao je Miloša Minića; on je, na poziv Aleksandra Rankovića, dužnost primio početkom novembra. Ni on se nije previše zadržao na toj funkciji. Kada je izabran za republičkog javnog tužioca, na njegovo mesto postavljen je marta 1945. crnogorski komunista Veljko Mićunović. Za zamenika izabrao je Radovana Grkovića. Mićunović je septembra 1945. imenovan za načelnika crnogorske OZN-e, a na njegovo mesto došao je drugi crnogorski komunista Jovo Kapičić. OZN-a (UDB-a) za Beograd bila je potčinjena OZNI (UDB-i) za Jugoslaviju sve do januara 1948.

OZN-a za Srbiju i likvidacije političkih protivnika 1944. godine

Jedna od bitnih karakteristika novog režima u ovom periodu bilo je organizovanje terora nad ideološkim protivnicima i kontrole nad svim „nepouzdanim“. Teror je, kao što uvek biva kod svih nasilnika, najbrutalniji i najmasovniji bio u prvom periodu dolaska na vlast.

Posle partizanskog osvajanja Srbije malobrojni srpski partizani, koji su 1942. jedva izvukli živu glavu pred poterama, vratili su se u radni kraj. Sada su došli kao partizanski oficiri. Kao pobednici bili su gordi i samouvereni i to se ubrzo pokazalo u njihovim aktivnostima. Oni su doneli i specifičan rečnik sa mnogo novih i potpuno nepoznatih reči koji će ubrzo uzeti primat u govoru. Dobar deo rukovodećeg kadra OZN-e za Srbiju formiran je od ovakvih partizana, gde su dominirali pripadnici 1. i 2. proleterske brigade, koji su napustili Srbiju novembra 1941. i marta 1942. posle sloma partizanskog pokreta u zapadnoj

²⁷ Б. Матић, *н. д.*, 238.

Srbiji. Drugi, takođe malobrojni Srbijanci koji su se sa svojim simpatijama ka komunizmu i partizanima skrivali u najdubljoj ilegali, sada su kao raniji „pozadinski partijski radnici“ uključeni u organe OZN-e za Srbiju. Ovaj spoj bio je poguban za mnoge „narodne neprijatelje“ i „reakcionare“. Ako nisu odmah pohvatani u toku partizanskog nadiranja, bili su sistematski traženi i pronalazeni. Oni koji su se krili, pa neoprezno izašli na miholjsko sunce 1944. hvatani su i, u zavisnosti od stepena zainteresovanosti i važnosti za nove organe – ispitivani, pa streljani. Drugi su jednostavno bez ispitivanja likvidirani. Takvima bi imena osvanula na banderama ili plotovima na spiskovima koje je „narodni sud“ osudio i likvidirao. Jesen 1944. posebno je bila drastična i novi organi su, često vođeni iskazima i prstom onih koji su ih dočekali sa radošću, bili nemilosrdni.²⁸

U Srbiji je od jeseni 1944. teror bio veći nego na bilo kom prostoru do tada, jer su komunisti bili lišeni bilo kakve kontrole. Pripadnici OZN-e dobili su određene ruke za sve moguće mere, jer su dobili vlast u zemlji gde ih skoro uopšte nije bilo prethodne tri godine. Takođe, oni se nisu pojavili kao donosioci reda i poretka, već kao pobednička sila u građanskom ratu, koja je trebalo da se osveti najvećoj pokrajini Jugoslavije – Srbiji, gde su oni i po vojničkoj snazi i političkom raspoloženju naroda bili najslabiji. U svim drugim pokrajinama Jugoslavije partizani su u tri prethodne godine držali prolazno vlast u svojim rukama, pa su mogli da vrše čišćenje i likvidaciju protivnika. U Srbiji, međutim, nisu imali vlast, pa to nisu ni mogli da izvedu. Kad su najzad njom zavladaali, trebalo je da za nekoliko meseci postignu ono što je drugde urađeno za nekoliko godina. Tako je započela vladavina straha. Partizanska pravda funkcionisala je sa sudovima bez zakona, sudijama bez ikakvog pravnog znanja, sa optuženima bez odbrane i osudama bez priziva.²⁹

Sa Srbijancima su došli i drugi: Ličani, Krajišnici, Crnogorci. Oni su sada bili vlast, a deo njih je takođe ušao u sastava organa OZN-e za Jugoslaviju, za Srbiju ili za Beograd. Oni su dali specifičan ton „oslobodilaštvu“. Posebno rigidni u postupcima i likvidacijama bili su oni pripadnici OZN-e koji su došli iz njenih organa pri I proleterskoj ili VI proleterskoj (ličkoj) diviziji. Nije onda čudno zašto su kružile anegdote u stilu: – „Gospodine partizan, kad će da prestane ovo oslobođenje?“ To je bila jedna od šala koja je, prema svedočenju Bogdana Radice, kružila maja 1945. po Beogradu. – Na drugoj strani, jedan Crnogorac na sred beogradske kaldrme na pitanje: „A kako kod vas reakcija?“, odgovara mirno i hladno: „Sasjekli smo mi to sve, družo. Ono što je ostalo od reakcije, sretno je da je živo. Šuti!“³⁰

²⁸ Prema svedočenju Milovana Đilasa, on je bio u prilici da „natenane, najčešće u putovanjima automobilom, sluša pričanja funkcionera bezbednosti o istraživanju i uništavanju odmetničkih grupa: „Svi su se oni unosili, s uživanjem, u svoje i svojih drugova domišljatosti. I prelazili brzo, s nelagodnošću, preko neodržanih reči i streljanja. I Ranković je, u krugu najbližih drugova, metodično i živopisno pričao najznačajnija i najdramatičnija gonjenja“. Isto, 87–88.

²⁹ Б. Лазих, *Тумов покрем*, 162.

³⁰ Bogdan Radica, *Hrvatska 1945*, Minhen–Barselona 1974, 58.

Po modelu revolucionarne pravde pokazane u Užicu 1941, u svako mesto koje bi došli partizanski vojni sudovi bi za primer i za početak streljali po nekoliko desetina „izdajnika i narodnih neprijatelja“ čija bi imena osvanula po zgradama i tarabama. Marko Milunović je sledećim rečima opisao prugu ka Beogradu ubrzo posle partizanskog osvajanja Srbije: „Počev od Mladenovca, otprilike jedan kilometar uz železničku prugu, videli su se leševi bradatih ljudi, većinom potpuno goli, prislonjeni uz neki plot, nasip ili poduprti kočevima. Pitao sam neke koji su sedeli do nas: – Ko su ti pobijeni ljudi? – Četnici, koje je osudio 'narodni sud' zbog izdaje. Pred samim Ripanjskim tunelom uspravljeni i potpuno goli, sa dugim bradama, bila su četiri leša a iznad njih je stajao natpis 'narodni izdajnici'. Opet mi neko reče da ih je na smrt osudio 'narodni sud'“.³¹

Valjevo kao prva veća varoš zauzeta od partizana bilo je i poprište prvog većeg obračuna sa „unutrašnjim neprijateljem“, gde je bilo masovnih likvidacija. Sledio je nastavak u drugim varošima. U istočnoj Srbiji za organima bezbednosti novih vlasti ostala su mnoga stratišta sa neutvrđenim brojem likvidiranih: jaruge kod Boljevca, brdo Kraljevica, šuma kod Tupižnice, drum kod Vražognaca, zatim na severu kod Požarevca – na starom Petrovačkom putu, selu Smoljinac, u koritu Velike Morave. I Čačak je bio poprište streljanja narodnih neprijatelja („najmanje 150“).³² Kako je izgledao rad OZN-e „na terenu“ Srbije u ranoj fazi komunističke vlasti, svedoči i telegram koji je Slobodan Penezić dobio (29. oktobra 1944) iz Leskovca, i koji govori o likvidacija odmah pošto su partizani zauzeli to mesto. „Leskovac je već idućeg dana bio slobodan. Mi smo se svi spustili u grad. Odmah smo preduzeli hapšenje. Prvi dan uhapšeno je oko stotinu. Hapšenje se produžilo i narednih dana tako da je za prva tri dana bilo u zatvoru preko 230 ljudi, od kojih je 32 za likvidaciju“.³³

Prema sećanju Milan Trešnjica (tada načelnika OZN-e za 12. kvart), OZN-a je po ulasku partizana u Beograd bila vrlo oštra u svojim postupcima. On navodi da je njegova kancelarija „uvek bila puna naroda spremnog za saradnju“. Predmeti privedenih išli su u OZN-u za Beograd: „Njihova olovka je išla pored imena i upisivala samo dve reči: Banjica ili streljati. Ako je neko bio označen kao izraziti neprijatelj ili ako je nađen u uniformi – streljati! Svi! Tragedija je nas oznovaca što nismo razlikovali ljude u uniformi od ljudi u civilu. Mi smo bili sud, sve je obavljala OZNA. Tek će posle mesec dana Ranković tražiti da se

³¹ M. Милуновић, *Од немила до недрага*, Стокхолм 1992, 131.

³² Prema nekim sećanjima, selo Gornja Atenica bilo je iseljeno sa svih 300 kuća u Takovo zbog podrške ravnogorskim ostacima na terenu. Najveći deo hrane iz sela dat je vojsci, a deo je prodat u Nemačkoj i za taj novac su kupljena dva automobila za OZN-u. U druge „greške“ OZN-e spada i slučaj iz jednog trnavskog sela, kada su ljudi iz OZNE u poteri za ravnogorcima, likvidirali sedmoro seljaka, sasvim nedužnih. (M. Лопушина, *Убиј ближњега свог*, I, 56).

³³ Архив Безбедносно-информативне агенције, Београд, фонд: *Одељење за заштиту народа*, К-1, свеска 1, К. О. 3.2.06.

uvedu redovni sudovi. Plan je bio da se pobije što više saradnika okupatora i neprijatelja revolucije. To je obavljeno uspešno. Ko god je tada bio zatečen u Beogradu, bio je streljan“.³⁴

Pošto bi dobio oznake uz imena ljudi koje je imao u zatvoru u OZN-i za kvart, Trešnjic bi se vraćao i davao bi spisak za streljanje komandiru pratećeg voda (trebalo da ga je davala izviđačka četa neke od divizija koje su ušle u grad, moguće u ovom slučaju VI lička iz koje je bio Trešnjic i neki od „šefova“ OZN-e za Beograd): „On predveče poveže određene za streljanje i povede ih u Lisičiji potok ili Banjičku livadu. Znam samo da je komandir tog streljačkog voda bio uvek stravično potresen, ali se naređenje moralo izvršiti. Ja tvrdim životom da niko od njih ne bi bio osuđen na duže kazne od dve godine robije samo da je sačekao da prođe taj prvi talas likvidacije“.³⁵ Ovaj interesantni svedok ukazao je na to da su sovjetski obaveštajno-bezbednosni organi potpuno samostalno radili u isto vreme, ne informišući svoje kolege iz OZN-e koga i zašto hvataju, isleđuju, sa kim se povezuju i slično.³⁶

O prvim danima života pod OZN-om u Beogradu, istoričar i savremenik Dimitrije Đorđević zabeležio je sledeće: „Odmah po ulasku u grad oslobodioci su uveli policijski čas od šest po podne do sledećeg jutra. Opustem ulicama krstarili su oznaši i privodili ljude pod optužbom da su saradnici okupatora, izdajnici i reakcija. Naravno da je bilo i takvih, ali je isto tako jedan upereni prst bio dovoljan da se osumnjičeni odvede. Kuda? To niko nije znao. OZNA ih je saslušavala u starim zatvorima, podrumima i napuštenim stanovima. Nova vlast je organizovala skupove na Slaviji i kod Vukovog spomenika kojima je prisustvovalo nekoliko hiljada Beograđana. Ne zna se, međutim, koliko ih je ostalo kod kuće zbunjeno načinom oslobodjenja. [...] U Beogradu je uskoro obrazovan kontrolni aparat koji je preko tajne policije, kućnih poverenika, uličnih sekretara, kućnih i uličnih konferencija zalazio ne samo u misli već i u kuhinje i spavaće sobe građana“.³⁷

O streljanjima u Beogradu Milovan Đilas naknadno je pisao: „*Već pre ulaska u Beograd, utvrđeni su kriterijumi po kojima je trebalo odmah, na licu mesta, poubijati pripadnike Nedićevih i Ljotićevih formacija. To je već bilo obavljeno. Dakako, bilo je među streljanima i onih koje bi takve sudbine poštediti i najgori, najnepravedniji sud. Ali ratovi, pogotovu revolucionarni i kontrarevolucionarni, vrše se po šematskim, ideološkim kriterijumima koji tokom istrebljenja postanu strast i praksa, navika i vrlina: neko je kriv ne samo što je nešto učinio, nego i što je nečim pripadao. Bes i mržnja su u takvom odlučivanju bili značajni, ali ne presudni. Sudski procesi takvim ljudima izgledali su besmisleni, sem u*

³⁴ Ослобађање Дедшња, Милан Трешњић – мајор ОЗНЕ и генерални конзул СФРЈ у Штутгарту, Круг, 1998, 62–66.

³⁵ Исто.

³⁶ Исто.

³⁷ Димитрије Ђорђевић, *Ожигљци и опомене*, II, Београд 1995, 10–11.

*spektakularnim slučajevima, kolovođama: ne može sud izricati stotine, hiljade smrtnih presuda“.*³⁸

Jefto Šašić je ostavio dragocene podatke o svim aspektima rada OZN-e u Beogradu: „Verovatno od svih ovih zabeleški, ovo će biti jedan od najdragoceni- jih podataka. Ja se toliko ograničavam diktirajući ovo iz zabeležaka što nisam siguran da li je to zaista sve spisak onih koji su potpisali sramni apel 1941. protiv čega je Tito morao reagirati i nazvati to aktom građanskog rata koji se nameće. Drugo, da li je sve to što je Blagoje Nešković, a to su bile njegove odluke, odlučio, da li je sve to bilo i sprovedeno. Kako bilo, diktiram onako kako je to ostalo kao istorijski dokumenat zabeleženo. Josif, koji je bio mitropolit, ubiti.³⁹ Kumanudi⁴⁰ – ima neka zabeleška koja se odnosi na njega, ali ja ne mogu da dešifrujem o čemu se radi. Aleksandar Cincar Marković.⁴¹ Uz njega stoji plus. To znači da bi trebao da bude likvidiran. Zatim, Petar V. Kostić. Kod njega je stavljen upitnik, da li kako postupiti, treba ispitivati. Zatim, Velimir Janković.⁴² Za njega nije ništa zabeleženo. Verovatno nam nije Blagoje Nešković znao o tome čoveku odgovoriti kako da zauzmemo stav, nije mu slučaj bio poznat. Uz ime Dušan Letica stavljen je plus, što znači da se likvidira. Uz ime Jojića⁴³ stavljen je da je tražio vezu, ali i pored toga da ga se treba izvesti pod sud. Uz Đuru Jankovića stavljen je plus.⁴⁴ Đorđević se povukao sa okupatorom u

³⁸ Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990, 407. – Stvaranje novog sveta podrazumevalo je rušenje starog. Sve ono što je postojalo pre revolucije, moralo je da nestane tako da bude zaboravljeno kao da nije nikada postojalo. O izrastanju nove elite Milovan Đilas piše: „Navala na dedinjske vile počela je sa oslobođenjem Beograda, najpre na napuštene a zatim, jer je pretendenata bilo previše, na ekspropisane iz stvarnih i nategnutih razloga. U posedanju vila bilo je skorojevičstva, surevnjivosti i ogovaranja. Ali, eksproprijacija fabrika, radionica i trgovina saradnika okupatora, u vrhovima je primana sa suzdržanim, a u komunističkim nizinama sa otvorenim, pomamnim oduševljenjem. Jer dole su ne samo zaslužni, nego i novopečeni komunisti dobijali uprave, raspolagali bogatstvima. Svaki krupniji vlasnik mogao je biti podvrgnut pod propis o eksproprijaciji zbog saradnje sa okupatorom: fabrike, radionice, imanja, hoteli, kuće – sve je to okupator koristio, bez obzira na volju i držanje vlasnika“. (Isto, 417).

³⁹ Josif Cvijović (1878–1957), episkop bitoljski (1920–1931) i mitropolit skopski (1932–1957) Srpske pravoslavne crkve.

⁴⁰ Kosta Kumanudi (1878–1961). Srpski političar, istaknut član Demokratske stranke, bivši ministar finansija u vladi Lj. Davidovića, gradonačelnik Beograda. Prvi put uhapšen 1944. Suđeno mu 1946. na sudskom procesu generalu Mihailoviću. Osuđen na 18 meseci zatvora.

⁴¹ Aleksandar Cincar Marković (1889–1952), srpski i jugoslovenski diplomata. Ministar inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije uoči Drugog svetskog rata. Uhapšen zajedno sa suprugom i osuđen na vremensku kaznu.

⁴² Treba: Velizar Janković. Srpski političar, član Narodne radikalne stranke, ministar u vladama Nikole Pašića. Uhapšen i osuđen tokom 1949. zbog organizovanja auto trka oko Kalemegdana 1. septembra 1939. Robijao u Sremskoj Mitrovici.

⁴³ Risto Jojić, bivši komesar za prosvetu u Komesarijatu Milana Aćimovića (do jula 1941). Član Demokratske stranke. Streljan novembra 1944.

⁴⁴ Đura Janković (1894–1944), šumarski inženjer, bivši ministar privrede u vladi Milana Stojadinovića. Streljan novembra 1944.

Sloveniju i nije ga bilo u Beogradu. Za Pantića stavljen je plus. Za Đuru Kotura⁴⁵ stavljen je plus, a za Miloša Stojmirovića nije ništa stavljeno. Uz nekog Jovanovića je stavljen plus. Dr Aleksandar Belić⁴⁶ i za njega je stavljen plus, ali je iza toga stavljen upitnik i zabeleženo da se potraže za njega još jednom podaci. Za Petra Micića važi kao i za dr Belića. Zatim ime Rusomir se pominje i za njega važi kao i za prethodnu dvojicu. Uz ime Petar Konjević⁴⁷ stavljeno je Ljotićevac i upitnik, tj. da li je sve to tačno, trebalo je preispitati. Zatim Miroslav Stojadinović bez ikakve oznake. Za Nikolu Belovića je stavljeno plus. Jovan Mijušković⁴⁸ plus. Milan Stojanović⁴⁹ i Dušan Glušić,⁵⁰ zabeleška iz koje se ne može pročitati o čemu se radi. Verovatno da smo morali konkretnije videti ta dva slučaja. Isto uz ime Ivana Miličevića, Boška Bogdanovića, dr. Milana Horvatski,⁵¹ ing. M. Vasiljevića,⁵² Steve Ivanića,⁵³ ing. S. Josipovića, Buda Cvinovića⁵⁴ ili slično, iza sviju stoji plus. Jovan Gonović, sud. Branko Miletić,⁵⁵ stavljen pod upitnik. Velimir Janković plus, Perić plus, Porežbik, plus, Kovačević plus, Petrović plus, Đorđe Pešić plus. Galijan Franja bez oznake. Savičić, treba videti porodicu – stavljen je upitnik. Miloš plus, Vujić plus, Parnos sud,⁵⁶ Viljković islediti, Trivunac plus,⁵⁷ Medić plus, Miloš Divljak plus, Cvijić plus, Vlajinac islediti,⁵⁸ Popović plus, Dušan Popović⁵⁹ islediti, dr. Lazo Kostić,⁶⁰ ministar, plus, Darinka Stojanović,

⁴⁵ Đura Kotur, bivši senator, pomoćnik ministra socijalne politike u Nedićevoj vladi. Streljan novembra 1944.

⁴⁶ Aleksandar Belić (1876–1960), istaknuti lingvista i filolog, predratni rektor Beogradskog univerziteta, potpisnik Apela za borbu protiv komunizma iz avgusta 1941. Kada je podržao komunističku vlast, postavljen je za predsednika SANU.

⁴⁷ Treba: Petar Konjović (1883–1970). Istaknuti srpski kompozitor klasične muzike.

⁴⁸ Jovan Mijušković, ministar socijalne politike i narodnog zdravlja u Nedićevoj vladi. Streljan novembra 1944.

⁴⁹ Milan Stojanović (1889–), pozorišni reditelj. Po presudi Suda časti uklonjen iz Narodnog pozorišta u Beogradu.

⁵⁰ Dušan Glušić, tehnički direktor *Novog vremena*, pašenog Milana Stojadinovića. Streljan novembra 1944.

⁵¹ Milan Horvatski, pomoćnik ministra finansija u Nedićevoj vladi. Streljan novembra 1944.

⁵² Milisav Vasiljević, docent Tehničkog fakulteta. Napustio Beograd pre dolaska partizana. Udaljen iz nastave 1945.

⁵³ Stevan Ivanić, profesor Medicinskog fakulteta. Udaljen iz nastave 1945.

⁵⁴ Buda Cvinjanović, pomoćnik ministra poljoprivrede u Nedićevoj vladi. Streljan novembra 1944.

⁵⁵ Branko Miletić, vanredni profesor Filozofskog fakulteta. Udaljen iz nastave 1945.

⁵⁶ Ilija Paranos, šef DIRIS-a (direkcije za ishranu). Osuđen na pet godina robije.

⁵⁷ Miloš Trivunac, redovni profesor na Katedri za germanistiku Filozofskog fakulteta u Beogradu. Ministar prosvete u Nedićevoj vladi. Streljan novembra 1944.

⁵⁸ Gojko Vlajinac, docent Tehničkog fakulteta. Napustio Beograd pre dolaska partizana. Udaljen iz nastave 1945.

⁵⁹ Dušan Popović, profesor Filozofskog fakulteta. Proglašen za ratnog zločinca 15. marta 1945, zbog učestvovanja u izradi Srpskog civilnog plana. Osuđen na gubitak srpske nacionalne časti.

⁶⁰ Lazar Kostić (1897–1979), istoričar, publicista, profesor Beogradskog univerziteta. Napustio Beograd pre dolaska partizana. Tzv. Sud časti Ekonomsko-komercijalne visoke škole

plus, Tomić S. Dušan, bez oznake, Kerečki⁶¹ plus i Mića Dimitrijević⁶² plus. [...] U 10. kvartu se nalazio kao policijski službenik Đorić Glišo. Njega treba izvući iz hapšenih, iz spiska koji bi trebali biti likvidirani, jer je on radio za nas. Nailazim na zabelešku o Čolaku Antiću,⁶³ a u produžetku su imena Milice Lozanić, pa zatim žena Brane Petrovića koji je sada u Londonu, a njegova žena se nalazi u Petrovcu na Mlavi. Znam da smo imali sastanak sa Čolakom Antićem, no šta je bilo i kako je bilo ništa ne mogu evocirati. Iza spiska potpisnika nailazim na zabelešku da je neki Strnjaković,⁶⁴ profesor univerziteta bio veza između Draže Mihailovića i Nedića. Nikola Stoisavljević, koji stanuje u Francuskoj 22 na V spratu u stanu koji se vodi na ime Marka Markovića ili Gine Marković. Tu se krije jedan major, član Dražinog štaba za Beograd, Aleksa Jovanović, član viših Dražinih foruma drži vezu sa Nemcima. Bio je predstavnik Bosanskih četnika ovde u Beogradu, a živi u Topličkoj 31, ali nije sigurno da je tamo i noću. Evo to su sasvim decidirana imena gde sam mogao zabeležiti nešto određenije neprijatelje. Pred toga ima dva puta više razno-raznih imena koja nema smisla ovde diktirati jer ničemu ne bi to dovelo i ostaju onako zabeležena kao što su u notesu. Ako ubuduće bude nekada šta koga interesovalo može detaljnije da se ispita“.⁶⁵

Prema uhvaćenim naoružanim protivnicima van Beograda, OZN-a je koristila tri načina: streljanje bez suda, oslobađanje bez sudskog postupka ili predaju sudu. Streljanje prema kratkom postupku na mestu posle zarobljavanja, ali ponekad i posle istražnog postupka, ali bez sudskog procesa, trebalo je često da bude znak zastrašivanja ostalima, ili prosta likvidacija nepoželjnog kao vid odmazde. Uticaj pojedinog gerilca i procena njihove opasnosti za režim, mogao je navesti organe bezbednosti i vlasti da organizuje javni sudski proces. Ovakvi procesi bili bi u funkciji javnog „razotkrivanja zločinačke delatnosti“ često uz potenciranje elementa kriminalnog, kao što su ubistva, pljačke, višestruka kolaboracija. U takvoj montiranoj realnosti, izračene drastične kazne za vođe grupa ili istaknute članove bile su upozorenje za sve. Puštanje na slobodu značilo je u manjem broju slučaja da akter nije bio bitan, ili u znatnom broju slučajeva da je pristao na saradnju. Jedino je sigurno da je sudbina pojedinca u rukama službe zavisila od slobodne procene, a ne od zakonske regulative.

optužio ga je 26. marta 1945. zbog dela „kulturne, administrativne, privredne i političke saradnje“ sa okupacionim snagama i njihovim „domaćim pomagačima“.

⁶¹ Simeon Kerečki, asistent Tehničkog fakulteta. Napustio Beograd zajedno sa SDK pre dolaska partizana.

⁶² Novinar iz Beograda, robijao u Sremskoj Mitrovici.

⁶³ Nije jasno na koga se iz porodice Čolak Antić misli.

⁶⁴ Dragoslav Stranjaković (1901–1966), istoričar, član Centralnog nacionalnog komiteta Ravnogorskog pokreta. Doktorirao 1932. na Filozofskom fakultetu u Beogradu, sa radom *Vlada ustavobranitelja (1842–1853)*. Predavao je na katedri za nacionalnu istoriju. Penzionisan 1945, a u novonastalim političkim okolnostima hapšen je i zatvaran. Bio je na robiji u Sremskoj Mitrovici do 1954. Od 1955. predavao je na Bogoslovskom fakultetu u Beogradu.

⁶⁵ VA, VBA, K-20, F-8.

O tome šta je i kako OZN-a konkretno radila u Srbiji, dragoceno svedočanstvo ostavio je jedan opunomoćenik OZN-e 47. divizije NOVJ koji se tada nalazio u Čupriji: „Da bi ispunili zadatke postavljene od našeg naroda i naše Partije, moramo svojski prionuti na rad i postati majstori svoga posla. Jedan od najglavnijih zadataka uopšte, danas je uništenje domaće reakcije – izdajnika – njihovo istrebljenje iz samog korena i davanje vlasti narodu. Da bi uspeali u ovome, moramo pre svega podići i učvrstiti organizaciju – OZNU. Organizaciju OZNE podići ćemo i učvrstiti samo ako u nju za poverenike uzimamo one koji su to svojim ponašanjem, odanošću i radom zaslužili. Treba imati na umu da poverenici ne smeju znati jedan za drugog, kao i da se isti na radu pokažu što konstruktivniji. [...] Primetio sam i dostavljeno mi je da se streljanje ne vrši kako treba, odnosno, da se ne vrše konspirativno. Da se ubuduće ne bi grešilo i da se ne bi stavljalne primedbe, saopštavam vam da se streljanje ne sme izvršiti u vojsci, odnosno, u vašoj jedinici. Ukoliko se ukaže potreba da se mora izvršiti streljanje, dostavićete mi podatke sa kojima raspolazete, i tek pošto vam ja dam odobrenje, streljaćete. Samo streljanje mora biti izvedeno u najvećoj konspiraciji, tako da ni sam Štab brigade ne zna. Napominjem vam još jednom da se ovo odnosi na sve one koji se nalaze u vašoj jedinici. Imajte ovo na umu, jer ukoliko se ne budete držali ovoga, snosićete lično punu odgovornost“.⁶⁶

Na kraju naređenja rečeno je sledeće: „Drugovi, podvlačim i naglašavam da se sav naš rad i posao zasniva na konspiraciji, i samo na konspiraciji. Drugovi, nastojte da na terenu na kome se zadržite razvijete takvu obaveštajnu službu da vam ni jedna stvar ne izmakne a da je vi ne vidite. Sprovodite strogu kontrolu nad terenom na kome se nalazite, ne dajte da ni jedan neprijateljski poduhvat uspe. Ukoliko u toku čišćenja nađete na slučajevne da pojedine porodice održavaju vezu sa četnicima u šumi, onoga na koga se sumnja da održava vezu – streljajte najkonspirativnije, a porodici zabraniti kretanje iz sela i obavestite je da je streljani upućen u logor“.⁶⁷

Mnogo nasilnosti i nepravilnosti u radu organa OZN-e u Srbiji učinilo je da u jednom aktu sam Penezić uputi podređenima akt sledeće sadržine: „1. Niko ne sme biti uhapšen, a da zato nema dovoljno razloga, a odluka se donosi na osnovu prikupljenih podataka; 2. Istraga se mora sprovoditi u najkraćem roku, na sasvim korektan način, istragom mi dobijamo podatke da bi lakše otkrivali saradnike i saučesnike; 3. Posle sprovedene istrage okrivljeni se predaje sudu na dalji postupak u kome mi nemamo više nikakvog udela ni uticaja; 4. Organi Ozne ne smeju se mešati u rad jedinica Narodne odbrane; 5. Ne dozvoliti, da hapšenje vrši svaka komanda ili čak i svaki pojedinac na svoju inicijativu i da se stvara u svakom srezu zatvor; 6. Težište rada baciti na prikupljanje i stvaranje mreže za kontrolu sumnjivih lica, kontrolu privrede, saobraćajnih sredstava i o tome nas redovno izveštavati. [...] Budite obazrivi kada su pitanju mobilisani seljaci, a nisu

⁶⁶ VA, VBA, K-11, F-1. Izveštaj od 15. novembra 1944.

⁶⁷ Isto.

zlikovci. Iste treba puštati odmah. Sa koljačima i oficirima treba postupati prema ranije izdatom uputstvu. Naša naređenja treba shvatiti ozbiljno i reagovati brzo na njih“.⁶⁸

Formirana kao politička policija u toku 1944. godine, OZN-a je omogućila da se u Srbiji izvrši efikasna politička smena vlasti posle ulaska partizanskih jedinica. Organi nove službe bezbednosti, sa Slobodanom Penezićem Krcunom na čelu, postavljani su paralelno sa osvajanjem pojedine teritorije. Posle uspostavljanja mreže organa ove službe, nastale po sovjetskom modelu, pristupalo se likvidacijama političkih protivnika i stvaranju mreže poverenika koja je uspostavila sveobuhvatnu kontrolu nad stanovništvom Srbije. Kako je kasnije istakao prvi čovek ove službe, Aleksandar Ranković: „Organi Državne bezbednosti postali su mač naše Revolucije kojim su u toku proteklih pet godina raskidani mnogi teški čvorovi podmuklih planova unutrašnje i spoljne reakcije, uperenih protiv tekovina Narodno-oslobodilačke borbe, nezavisnosti naše zemlje, slobodnog i srećnog života našeg naroda“.⁶⁹

⁶⁸ М. Лопушина, *Убиј ближњег свог*, I, 58. – Ovaj autor navodi dokument OZN-e za Srbiju str. pov. 345 od 9. februara 1945.

⁶⁹ Iz govora Aleksandra Rankovića na svečanoj akademiji povodom petogodišnjice Uprave državne bezbednosti FNRJ, održane 12. maja 1949. У: Александар Ранковић, *Изабрани чланци*, Београд 1951, 258–259.

Kosta Nikolić and Bojan Dimitrijević

Summary

ESTABLISHING OF THE „OZNA“ (DEPARTMENT FOR PEOPLE’S PROTECTION) IN SERBIA AND BELGRADE AND EXECUTION OF SO-CALLED „PEOPLE’S ENEMIES“ IN 1944

The article provides detailed history of the specific security service of the Yugoslav Partisan/Communist movement called *Odeljenje za zaštitu naroda* (Department for People’s Protection) in 1944, after the successful offensive of the partisan forces into Serbia proper. The article examines the organization, personnel and ways of operations against the political enemies of the established Communist regime in Serbia, and its capital, Belgrade throughout late 1944. Article is written on the original archival sources of the Military Security Agency and Security Information Agency, which are the successors of the 1944 – established OZNA. This is their first public appearance in any of scientific articles.

TITO I LIKVIDACIJA HRVATSKIH ZAROBLJENIKA U BLAJBURGU 1945

APSTRAKT: Na temelju arhivskoga gradiva, tiska i literature, u radu se problematizira odgovornost Josipa Broza Tita za bleiburške događaje, napose za masovne likvidacije ratnih zarobljenika u Sloveniji, u svibnju (maju) 1945. Zaključak je, pak, da je svatko odgovoran onoliko koliko je utjecao, ili mogao utjecati, na događaje oko sebe i u svome vremenu. J. Broz Tito je želio, i mogao odlučivati o svemu, pa i o odnosu prema ratnim zarobljenicima, i tu treba tražiti i mjeru njegovih, kao i bilo čijih, odgovornosti i zasluga.

Ključne riječi: Josip Broz Tito, Drugi svjetski rat, Bleiburg, ratni zločini

Pod pojmom Blajburg (Bleiburg) historiografija podrazumijeva događaje krajem Drugoga svjetskog rata na jugoslavensko (slovensko)-austrijskoj granici, u svibnju 1945., posebno događaje vezane uz završne borbe, odnosno djelovanje Jugoslavenske armije koja je opkolila i zarobila vojne postrojbe Trećega Reicha i Nezavisne Države Hrvatske koje su se povlačile na liniji Celje – Slovenj Gradec – Dravograd – Bleiburg, zatim uz britansko izručivanje zarobljenika iz Austrije Jugoslavenskoj armiji, kada je neutvrđen broj hrvatskih domobrana i ustaša, slovenskih domobrana, crnogorskih i srpskih četnika, kao i civila, masakriran i okrutno pogubljen kraj Dravograda i Maribora, u Kočevskom Rogu i u nekim drugim slovenskim mjestima, te uz tzv. „marševe smrti“ odnosno „križne putove“, kojima su zarobljenici vraćani u logore u Jugoslaviji. U mnogobrojnoj literaturi o Bleiburgu i „križnom putu“, koja donosi različite procjene i navode, broj stradalih i žrtava kreće se u rasponu od oko pedeset tisuća do pola milijuna poginulih i pobijenih zarobljenih ustaša, domobrana i civilnog stanovništva NDH. Ukupni gubici vezani uz pojam Bleiburg mogli bi, prema utemeljenim procjenama i navodima, iznositi oko 70.000 do 80.000, a gubici Hrvata oko 50.000 do 55.000.¹ Problematika

¹ Usp. Martina Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put u historiografiji, publicistici i memoarskoj literaturi*, Magistarski rad, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2006, 148–159. i tamo navedeni izvori i literatura.

Bleiburga zasigurno je jedna od najzamršenijih tema hrvatske historiografije i ujedno puna emocionalnog naboja koji otežava prosudbu. Iako o svibanjskim događajima 1945. i onima koji su slijedili postoji brojna povijesna, publicistička i memoarska literatura, pred historiografijom je niz otvorenih pitanja i protupitanja.

U historiografiji su objavljeni mnogobrojni navodi, podaci i dokumenti o tome kako su postrojbe Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije/Jugoslavenske armije djelovale i odnosile se prema zarobljenim neprijateljskim vojnicima i civilima, posebice potkraj Drugoga svjetskog rata, a i u neposrednom poraću.² Poimenične, pak, podatke o ljudskim gubicima Hrvata, ali i drugih, tijekom i posebice potkraj Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću donose mnogobrojni žrtvoslovi, i slična izdanja, koji popisuju stradale i žrtve iz različitih područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Uza sve nepotpunosti i greške, navode koje ovi prilozi donose o poginulim, ubijenim i od posljedica ranjavanja i bolesti umrlim osobama, o tisućama odnosno desecima tisuća stradalih, posebice na „križnom putu“ i u poslijeratnim logorima teško je osporavati.³

Unatoč u literaturi često navođenim zapovijedima vrhovnog zapovjednika NOV i POJ/JA i generalnog sekretara Komunističke partije Jugoslavije, J. Broza Tita, primjerice: od 8. 11. 1941. „Pod pretnjom kazne smrti zabranjuje se odgovarati na [te] zločine sličnim protumerama koje nisu dozvoljene u partizanskim redovima“⁴, od 6. 12. 1944. da „Sa svim zarobljenicima ima [se] postupati po

² Usp. primjerice: Jera Vodušek Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946*, Ljubljana, 1992. ili hrvatsko izdanje: Jera Vodušek Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944–1946*, Zagreb 2006; Lovro Šturm (ur.), *Brez milosti. Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem*, Ljubljana 2000.; Mitja Ferenc, *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*, Celje 2005; Mitja Ferenc, Želimir Kužatko, *Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji/Prikruta grobišča Hrvatov v Republici Sloveniji/Hidden Croatian Mass Graves in the Republic of Slovenia*, Zagreb 2007; Josip Jurčević, *Bleiburg. Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Zagreb, 2005; Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd 2006; Momčilo Mitrović, *Srpska nacionalna čast pred zakonom 1945*, Beograd 2007; Michael Portmann, *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944–1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur*, Wien 2008; Milko Mikola (zbral in uredil), *Dokumenti in pričevanja o povojnih delovnih taboriščih v Sloveniji*, Ljubljana 2006; Milko Mikola (zbral in uredil), *Dokumenti in pričevanja o povojnih koncentracijskih taboriščih v Sloveniji. Koncentracijska taborišča Strnišče, Hrastovec, Brestrnica in Filovci*, Ljubljana 2007; Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupić (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, Slavonski Brod 2005, Zagreb 2009; Vladimir Geiger (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, Slavonski Brod 2006; Vladimir Geiger, Mate Rupić, Mario Kevo, Egon Kraljević, Zvonimir Despot (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, Slavonski Brod – Zagreb 2008. i tamo navedeni izvori i literatura.

³ Usp. Vladimir Geiger, „Osvrt na važnije žrtvoslove o Drugom svjetskom ratu i poraću objavljene u Republici Hrvatskoj 1991–2004. godine“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 9, Zagreb 2005, 621–639; Vladimir Geiger, „O zborniku *Bleiburg i Križni put* Saveza antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb 2007“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 39, br. 3, Zagreb 2007, 811–812 (bilj. 5.) i tamo navedena literatura.

⁴ Josip Broz Tito, *Vojna djela, I, 1941–1945*, Beograd 1961, 44.

međunarodnom pravu. Za svako odstupanje od ovoga i kršenja mojih naređenja najstrože ću postupati“⁵, te posebice od 14. 5. 1945., da se poduzmu „najenergičnije mjere da se po svaku cijenu spriječi ubijanje ratnih zarobljenika i uhapšenika od strane jedinica, pojedinih organa i pojedinaca“⁶, brojni događaji i dokumenti potvrđuju da je ubijanje ratnih zarobljenika tijekom, potkraj i neposredno nakon Drugoga svjetskog rata bilo uobičajeno i nekažnjavano.

Ministar narodne obrane i vrhovni zapovjednik JA, maršal J. Broz Tito obavijestio je 14. 5. 1945. Glavni štab Slovenije da je naredio štabovima Prve, Druge, Treće i Četvrte jugoslavenske armije da predaju ratne zarobljenike glavnim štabovima Slovenije i Hrvatske i zatražio je od Glavnog štaba Slovenije da dostavi točan broj ratnih zarobljenika. Naredbu štabovima armija da dostave podatke o brojnom stanju ratnih zarobljenika J. Broz Tito je dostavio slijedećeg dana.⁷

Iako depešu J. Broza Tita od 14. 5. 1945. upućenu štabovima Prve, Druge, Treće i Četvrte jugoslavenske armije s naredbom da poduzmu „najenergičnije mjere da se po svaku cijenu spriječi ubijanje ratnih zarobljenika i uhapšenika od strane jedinica, pojedinih organa i pojedinaca“ neki osporavaju držeći da je kašnija krivotvorina⁸, J. Broz Tito je o broju ratnih zarobljenika bio ili, pak, trebao biti pravovremeno izvješten.

Mnogobrojni događaji i dokumenti pokazuju da je očita razlika između propisanoga i činjenoga. Zapovijedi J. Broza Tita, najvjerojatnije su bile samo za „javnu“ i „vanjsku“ uporabu. Tadašnje ozračje i razvoj događaja ostavili su, pak, dosta slobode i prostora pojedincima na zapovjednim mjestima, zasigurno ne bez znanja najviših vojnih i političkih osoba i ustanova, kako bi se što prije obračunali s mnogim protivnicima i neistomišljenicima novog sustava. U „Posljednjem pozivu svim zavedenim slugama okupatora“ da prijeđu na stranu NOV i PO Jugoslavije, od 30. 8. 1944., predsjednik Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i vrhovni zapovjednik NOV i PO Jugoslavije J. Broz Tito naglašava da će nakon isteka roka oni koji se ne odazovu biti „izvedeni pred ratni sud, suđeni kao izdajnici naroda i kažnjeni najstrožijom kaznom“, te da „nitko ne će sprječavati da kaznimo izdajnike naroda i sluge okupatora.“⁹

⁵ Isto, 289.

⁶ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Arhiva NOB, kut. 258A, br. reg. 9–22/10; Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, II, fasc. 41/III, Depeši vrhovnoga komandanta JA Josipa Broza – Tita GŠ NOV (JA) Slovenije z dne 14. 5. 1945.; Josip BROZ TITO, *Sabrana djela*, Tom dvadeset osmi, 1. maj–6. jul 1945, Beograd 1988, 43.

⁷ Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, II, fasc. 41/III, Depeši vrhovnoga komandanta JA Josipa Broza – Tita GŠ NOV (JA) Slovenije z dne 14. 5. 1945; J. Broz Tito, *Sabrana djela*, Tom dvadeset osmi, 1. maj–6. jul 1945, 43, 198.

⁸ Usp. Darko Bekić, „Verzija Cowgillova izvještaja“, u: Marko Grčić (ur.), *Bleiburg. Otvoreni dossier*, Zagreb 1990, 43; Risto Stojanović, *Koroška v vrtincu dogodkov ob koncu druge svetovne vojne v Evropi*, Ravne na Koroškem 2005, 50. i tamo navedena literatura.

⁹ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, Tom dvadeset drugi, 1–31. avgust 1944, Beograd 1986, 270–271.

Pri provođenju masovnih zločina i represalija nad neprijateljima ili pretpostavljenim neprijateljima jugoslavenske komuniste, odnosno zapovjednu partizansku hijerarhiju očito nije vodio iracionalni osjećaj mržnje i osvete koliko racionalna težnja uklanjanja svih mogućih protivnika u osvajanju vlasti. Ne treba, pak, odbaciti odmazdu kao motiv, posebno na nižim razinama. Neprijatelje ili pretpostavljene neprijatelje trebalo je ukloniti. Primjerice, izvješćujući o razlozi- ma likvidacije domobranskih časnika i vojnika koji su se odazvali „Posljednjem pozivu“ odnosno amnestiji J. Broza Tita od 30. 8. 1944., Treći odsjek Odjeljenja za zaštitu naroda VI. korpusa NOV i PO Jugoslavije iznosi, 15. 1. 1945., stajalište da „Bez mnogo skrupula treba likvidirati sve one za koje znamo da su nam neprijatelji i koji će sutra biti protiv nas“.¹⁰

*

J. Broz Tito je 15. 5. 1945. pohvalio jedinice Treće JA, koje su „brzim i energičnim nadiranjem“ [...] „presjekle odstupnicu ostacima njemačkih i ustaško-četničkih bandi i zaokruživši ih na području Slovenj-Gradec – Guštanj – Pliberk [Bleiburg] – Dravograd, poslije trodnevnih žestokih borbi razbile ih i prisilile na kapitulaciju.“¹¹ Jedinice Treće JA, pod zapovjedništvom general-lajtnanta Koste Nađa, pukovnika Branka Petričevića, političkog komesara i pukovnika Vukašina Subotića, načelnika štaba, koje su u završnim borbama u Sloveniji zarobile oko 100.000 neprijateljskih vojnika, najodgovornije su za postupanje prema zarobljenicima u Koruškoj i Štajerskoj.¹²

U izvješću vrhovnom zapovjedniku JA, J. Brozu Titu, zapovjednik Treće armije Kosta Nađ, naglašava da je „domaćim izdajnicima, četnicima i naročito ustašama, zadan odlučujući smrtni udarac i tako im onemogućeno da izbegnu zasluženu kaznu za zločinstva i nedela koja su ti izrodi počinili našim narodima.“¹³

Nakon predaje i zarobljavanja u završnim borbama i izručenja na Bleiburgu, kolone ratnih zarobljenih vojnika i civila, krenule su na iscrpljujući povratak kroz Sloveniju, prema Hrvatskoj, i dalje. Pripadnici JA, koji su bili u njihovoj pratnji, trebali su ih sprovoditi uz najveću „opreznost i predostrožnost“.¹⁴ Koliko

¹⁰ Hrvatski državni arhiv, Zagreb 1491, 2.25; J. Jurčević, *Bleiburg. Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, 333; Z. Dizdar, V. Geiger, M. Pojić, M. Rupić (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, 54; V. Geiger (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 103.

¹¹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom II, knj. 1, Beograd 1949, 637; J. Broz Tito, *Sabrana djela*, Tom dvadeset osmi, 1. maj–6. jul 1945, 46–47.

¹² Miro Simčić, *Tito bez maske*, Zagreb 2008, 284–285.

¹³ Jovo Popović, *Druže Tito rat je završen 15. maja 16,00 na Dravi Kosta Nađ*, Beograd 1985, 196.

¹⁴ Mate Rupić, Zdravko Dizdar, „Izvješća partizanskih jedinica o završnim borbama s hrvatskim oružanim snagama“, u: Mirko Valentić (gl. ur.), *Spomenica povodom 50-te obljetnice Bleiburga i Križnog puta 1945–1995*, Zagreb 1995, 129–130, 131; Z. Dizdar, V. Geiger, M. Pojić, M. Rupić (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*,

je, pak, sprovođenje zarobljenika bilo bezuvjetno i bespoštedno, svjedoče mnogobrojne masovne grobnice u Sloveniji.¹⁵

Procjenjuje se da je u Kočevskom Rogu, jednom od najvećih stratišta u Sloveniji nakon Drugoga svjetskog rata, prvih dana lipnja (juna) 1945. ubijeno moguće je i nekoliko desetaka tisuća zarobljenih i izručenih slovenskih domobrana, hrvatskih domobrana i ustaša, crnogorskih i srpskih četnika. Smaknuća su obavljena pod zapovjedništvom majora Jugoslavenske armije Sime Dubajića, a neposredni počinitelji pripadali su izabranoj četi 11. dalmatinske brigade 26. divizije Četvrte JA.¹⁶

Zdenko Zavadlav, zamjenik načelnika OZN-e za područje Maribora, koji je bio zadužen za organizaciju likvidacije zarobljenika, opisuje gdje su i kako u svibnju 1945. likvidacije provedene. Zavadlav spominje „transporte“ i „serijsko strijeljanje“ zarobljenika koje su provodili OZN-a i Korpus narodne obrane Jugoslavije, te navodi da je naredba za smaknuća zarobljenika stigla „s vrha“, jer „neprijatelja treba ubijati bez suđenja“ dok „revolucija još traje“.¹⁷

Terenska istraživanja protutenkovskog rova u Teznom nedaleko Maribora, najprije od travnja (aprila) do lipnja (juna) 1999. kada je na dužini od 70 metara iskopano 1.179 skeleta,¹⁸ a posebice ona u kolovozu (avgustu) 2007., potvrđuju postojanje masovnih likvidacija ratnih zarobljenika i masovnih grobnica. „Izvršene su sondaze na duljini gotovo tisuću metara i sve su bile pozitivne. Po cijelom jarku, ispod jednog metra zemljane površine nalazi se sloj posmrtnih ostataka u visini od jednoga do jednog i pol metra.“ Prema procjenama istraživačke skupine, to bi moglo biti „najveće poslijeratno gubilište u Europi“, u kojemu su od oko 15.000 do 20.000 žrtava većina Hrvati, pripadnici Oružanih snaga

117–118; Martina Grahek Ravančić, „V kolonah po štirje skozi Slovenijo“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik XLVIII, št. 2, Ljubljana 2008, 95–116.

¹⁵ Mitja Ferenc, *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*, Celje 2005; Mitja Ferenc, Želimir Kužatko, *Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji/Prikruta grobišča Hrvatov v Republici Sloveniji/Hidden Croatian Mass Graves in the Republic of Slovenia*, Zagreb 2007; Jože Dežman (ur.), *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2005–2008*, Ljubljana 2008, Ljubljana 2009.

¹⁶ Simo Š. Dubajić, „Kočevski rog“, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“*, Zagreb 2006, 89–168; Simo Š. Dubajić, *Život, greh i kajanje. Ispovedna autobiografska hronika*. Knjiga I. *Od Kistanja do Kočevskog Roga*, Beograd 2006, 278–394. Usp. Borivoj M. Karapandžić, *Kočevje. Tito's Bloodiest Crime*, Cleveland 1965, 1970. ili srpsko izdanje: *Kočevje. Titov najkrvaviji zločin*, Cleveland 1959, Beograd 1990.

¹⁷ Zdenko Zavadlav, *Iz dnevnih zapiskov mariborskega oznovca (Izbrani listi)*. 1. del: *Leto 1945*, Maribor 1990, 91–93; Mladen GENC, „Šokantna ispovijest Zdenka Zavadlava (79), bivšeg zamjenika načelnika OZN-e za područje Maribora, o masovnim likvidacijama Hrvata 1945. u Sloveniji. Naredeno nam je da ubijamo!“ *Jutarnji list (Panorama)* (Zagreb), 25. svibanj 2003, 12–13.

¹⁸ M. Ferenc, *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*, 47; M. Ferenc, Ž. Kužatko, *Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji/Prikruta grobišča Hrvatov v Republici Sloveniji/Hidden Croatian Mass Graves in the Republic of Slovenia*, 126–129.

NDH.¹⁹ I najnovija terenska istraživanja poslijeratnih grobišta iz svibnja 1945. u Sloveniji, primjerice u rudniku Barbarin rov kod Laškog, provedena u ožujku (martu) 2009.²⁰, kao i pronalazak novih stratišta iz svibnja 1945. u Hrvatskoj, primjerice u Ključu Brdovečkom kod Zaprešića, početkom travnja 2009.²¹, otkrivanju masovne likvidacije ratnih zarobljenika i bespoštedan i okrutan način izvođenja smaknuća.

*

Na Bleiburgu su se Britanci, iako su bili aktivni sudionik sukoba u Druhom svjetskom ratu i uostalom u ratnom stanju s NDH, a ne neutralna država niti treća strana, postavili kao posrednici, što je bilo potpuno neutemeljeno.²²

Jesu li se na Bleiburgu Oružane snage NDH predale Britancima ili Jugoslavenskoj armiji, pitanje je tumačenja trostranog čina i njegova učinka na pregovorima 15. 5. 1945. Naime, predstavnici Oružanih snaga NDH nude predaju Britancima, koji ponudu odbijaju i prenose je na Jugoslavensku armiju, a oni prihvaćaju

¹⁹ Usp. „Križni put. Slovenci sumnjaju da je u tenkovskom rovu pokopana jezgra hrvatske vojske. Tezno – najveća grobnica Hrvata“, *Večernji list* (Zagreb), 10. kolovoz 2007, 4; Ivica Radoš, „Provjerama potvrđena masovna grobnica nedaleko Maribora. Tezno: Istraga groba 20.000 vojnika NDH“, *Jutarnji list* (Zagreb), 10. kolovoz 2007, 2; (np), „Tezno kod Maribora. Najveća masovna grobnica Hrvata. 8. kolovoza započelo je sondiranje protutenkovskog rova u Teznom“, *Hrvatsko slovo* (Zagreb), 17. kolovoz 2007, 8; Ivica Radoš, „Intervju. Jože Dežman, Predsjednik slovenske Komisije za rješavanje pitanja prikrivenih grobišta. U Teznom imamo bar dvije Srebrenice“, *Jutarnji list* (Zagreb), 24. rujna 2007, 8–9.

²⁰ Usp. Brane Piano, Matjaž Albrecht, „Odkop skritega grobišča Huda jama pri Laškem. V rovu sv. Barbare je na stotine žrtve“, *Delo* (Ljubljana), 5. mart 2009, 2; Vanja Majetić, „Masovna grobnica. Mjesto pronalaska žrtava obišla slovenska državna tužiteljica. Žrtve su na smaknuće dovedene iz logora“, *Vjesnik* (Zagreb), 6. ožujak 2009, 12; Petar Grubišić, „Rudnik užasa. Pokolj se zbio posljednje nedjelje u svibnju 1945“, *Večernji list* (Zagreb), 7. ožujak 2009, 6; Nikola Sever Šeni, „Križni put. Izaslanstvo Vlade u Hudoj jami u Sloveniji. Hrvatske domobrane ubijali su pijucima“, *Večernji list* (Zagreb), 10. ožujak 2009, 8; Marijan Lipovac, „Huda jama. Potpredsjednica Vlade Kosor i ministar Karamarko odali počast žrtvama. Ovo je mjesto jezivog, teško zamislivog zločina“, *Vjesnik* (Zagreb), 10. ožujak 2009, 4; Boris Orešić, „Posljednji krici iz Hude jame. Zločin skrivan 64 godine. U predvorju pakla“, *Globus* (Zagreb), 13. ožujak 2009, 18–23; Želimir Kužatko, „Ratni i poratni zločini: Huda jama kod Laškog. Pakao jugokomunističkog režima!“, *Hrvatsko slovo* (Zagreb), 13. ožujak 2009, 16; Nikola Sever Šeni, „Križni put. Glavni državni odvjetnici Hrvatske i Slovenije na stratištu u rovu Barbara. U Hudoj Jami 7000 tijela?“, *Večernji list* (Zagreb), 21. ožujak 2009, 5.

²¹ Usp. Marinko Brkić-Tot, Tomislav Novak, „Ratni zločini. Nova stratišta istražuje HHO. Otkrivena grobnica s više od 4500 žrtava“, *Jutarnji list* (Zagreb), 4. travanj 2009, 10.; M.[arinko] Brkić-Tot, T.[omislav] Novak, „Stratište. Sjećanja jedinog svjedoka pokolja kod Ključa, Pavla Kutarčića. 'Rafali, rafali, rafali i vika, zatim čuješ samo tišinu...'“, *Jutarnji list* (Zagreb), 5. travanj 2009, 7; Ivanka Toma, „Masovna grobnice kod Zaprešića. Mještani sela Ključ Brdovečki na svojim oranicama uz nekadašnje korito Sutle pronašli kosti i ostatke tisuća žrtava partizanskih zločina iz II. svjetskog rata. U tri noći partizani poubijali više od 4000 ljudi“, *Večernji list* (Zagreb), 5. travanj 2009, 12–13.

²² Dominik Vuletić, „Kaznenopravni i povijesni aspekti bleiburškog zločina“, *Pravnik*, god. 41, br. 2 (85), Zagreb 2007, 142.

britansku odluku, da Oružane snage NDH pred njima polože oružje. Kasnije su sudionici bleiburških pregovora na različite načine tumačili taj događaj.

Ženevska konvencija nije predviđala dužnost zarobljavanja na zahtjev suprotne zaraćene strane.²³ No, Britanci su ratne zarobljenike i izbjeglice smjeli prisilno repatrirati samo uz zajamčenje humanog odnosa u zemlji prijema. Neosporno je i da ako neko pitanje ne bi bilo određeno u Ženevskoj konvenciji o postupanju sa ratnim zarobljenicima iz 1929., to nije značilo da se s repatriranima može postupati kako tko želi. U svakoj fazi *ius in bello* ratujuće strane su ostale dužne poštivati zakon čovječnosti. To je uvijek priznavala i britanska teorija međunarodnog prava.²⁴ Britanska odluka i postupci na Bleiburgu, očito, nisu bili u skladu s međunarodnim ratnim pravom i temeljili su se na odlukama koje su, zanemarivanjem Ženevske konvencije (o postupanju s ratnim zarobljenicima), jednostrano usvojene na konferencije u Jalti.²⁵ Štoviše, saveznički dogovor u Jalti nije spominjao položaj Jugoslavena, antikomunista.²⁶

Spis britanskog Ministarstva obrane iz 1988. naslovljen „Interim Report on An Enquiry Into the Repatriation of Surrendered Enemy Personnel to the Soviet Union and Yugoslavia From Austria in May 1945 and the Alleged 'Klagenfurt Conspiracy'“ („Privremeni izvještaj o istrazi u vezi s izručenjem zarobljenog neprijateljskog ljudstva Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji iz Austrije, u svibnju 1945. i o navodnoj 'klagenfurtskoj zavjeri'“), uz sve nedostatke i prikriveno nastojanje da opravda postupak britanske vojske prema zarobljenim neprijateljskim vojnicima i civilima, zapravo je novim dokumentima samo potvrdio hipotezu koja je već postojala u historiografiji.²⁷ Naime, taj dokument, poznat kao „Cowgillov izvještaj“ s očitom nelagodom priznaje da su britanski časnici, unatoč visokim načelima za koje su se borili u ratu, na njegovu kraju moralno popustili, zavaravajući zarobljenike o njihovoj sudbini i pokazujući prema njima krajnje neljudski odnos.²⁸

No, u Hrvatskoj pojedinci uporno zastupaju staru tezu, da su neprijateljski vojnici zarobljeni do 9. 5. 1945. bili ratni zarobljenici, a da se oni koji su zarobljeni od 9. do 15. 5. 1945. ne mogu smatrati ratnim zarobljenicima, jer su „uhvaćeni kao naoružani pobunjenici protiv međunarodno priznate države, Demokratske

²³ Vladimir Đuro Degan, *Hrvatska država u međunarodnoj zajednici. Razvitak njezine međunarodnopravne osobnosti tijekom povijesti*, Zagreb 2002, 167.

²⁴ Dieter Blumenwitz, *Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941–1946). Mednarodnopravna študija*, Celovec 2005, 148–150, 155–156. i tamo navedena literatura.

²⁵ Mark Elliott, „The United States and Forced Repatriation of Soviet Citizens, 1944–47“, *Political Science Quarterly*, Vol. 88, No. 2, New York 1973, 267.

²⁶ Jasper Ridley, *Tito. Biografija*, Zagreb 2000, 279.

²⁷ Nikolai Tolstoy, *The Minister and the Massacres*, London 1986, hrvatsko izdanje: Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji. Bleiburg i Kočevski Rog 1945*, Zagreb 1991.

²⁸ Darko Bekić, „'Slučaj Bleiburg': nova istraživanja, nova iskušenja“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 21., br. 1–3, Zagreb 1989, 197–214; D. Bekić, „Verzija Cowgillova izvještaja“, 27–68.

Federativne Jugoslavije“. Prema takvim stajalištima „oni su odmetnici ili teroristi“ na koje se „ne mogu primijeniti pravila ratnog prava, jer je rat završen 9. svibnja.“²⁹ Time, očigledno, žele umanjiti težinu bleiburškog slučaja. Kada osobe i skupine zarobljene u vremenu nakon 9. 5. 1945. i ne bismo smatrali ratnim zarobljenicima, nego „pobunjenicima“, „odmetnicima“ ili „teroristima“, što međunarodne konvencije o ratnom pravu ne potvrđuju,³⁰ i takve bi osobe i skupine morale biti pošteđene izvansudskih likvidacija i trebale bi imati pravo na redovne sudske postupe. Tim više, jer su se našli u vlasti „međunarodno priznate države“.

Neki, kao primjerice partizanski prvoborac Zvonko Ivanković-Vonta (Zagreb) i povjesničar i publicist Daniel Ivin (Zagreb), držeći se starih manirističkih stajališta uporno tvrde da na Bleiburgu izručenja nije bilo, štoviše zastupaju tezu da su bleiburški događaji, predaja i izručenje, mit, te negiraju poslijeratne križne putove i masovne likvidacije zarobljenih i izručenih vojnika i civila.³¹

Povjesničar Igor Graovac (Hrvatski institut za povijest, Zagreb), svibanjske događaje 1945. u Sloveniji, pak, izuzev pojedinačnih slučajeva, ne smatra zločinom, te cinično odnosno sarkastično izokreće problem navodeći da su na Bleiburgu stradali i partizani.³²

Neki se i danas upinju očuvati dogmu o nepogrešivosti i bezgrješnosti J. Broza Tita. Suprotno stajalištima koja mogu pridonijeti razjašnjenju okolnosti i događaja vezanih uz Bleiburg i „križni put“, u prvom redu pripadnici SUBNOR-ovskog kadra i dalje zastupaju stare komunističke obmane. Pristupajući hagiografski partizanskom pokretu i komunističkoj ideologiji Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske nudi nam svoje viđenje problematike Bleiburga i „križnih putova“, proglašavajući takvo viđenje „znanstvenim“, a drukčije pristupe „revizionizmom“, „fašizmom“ i „ustaštvom“. Ključne su teze pojedinaca i nekih skupina u Hrvatskoj, da su u bleiburškim i neposrednim događajima ubojstva zarobljenika bili „ekscesi“, odnosno da su ubijeni u većini bili zločinci, kao i da J. Broz Tito za te događaje ne snosi nikakvu odgovornost. Masovna ubojstva zarobljenika na „križnom putu“ minimizira se i opravdava.³³

²⁹ Usp. primjerice: „Iz rasprave na okruglom stolu“ (Slavko Komar), u: Juraj Hrženjak (gl. ur.), *Bleiburg i Križni put*. Zbornik radova, Zagreb 2007, 97.

³⁰ Usp. Boško Petković, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu*, Zagreb 1992, 398–424; Vladan Jončić, *Ratni zarobljenici. Međunarodnopravni status*, Beograd 2002.

³¹ Zvonimir Despot, „Zvonko Ivanković-Vonta, partizanski prvoborac o Bleiburgu, križnom putu i Jasenovcu. 'Samo smo ustaše i neke četnike slali na prijeki sud'“, *Večernji list* (Zagreb), 11. svibanj 1998, 4; Danijel Ivin, „Smisao Bleiburga“, u: Juraj Hrženjak (gl. ur.), *Bleiburg i Križni put*. Zbornik radova, Zagreb 2007, 42.

³² Zvonimir Despot, „Dr. Igor Graovac: I partizani bi mogli biti žrtve (među stradalnicima) 'Bleiburga'“, *Večernji list* (Zagreb), 3. ožujak 2001, 30; Omer Karabeg, „Razgovor. Igor Graovac i Josip Jurčević. Isprike i trgovanje žrtvama“, *Zarez* (Zagreb), 6. lipanj 2002, 10–11.

³³ Usp. Juraj Hrženjak (gl. ur.), *Bleiburg i Križni put*. Zbornik radova, Zagreb 2007; Tomislav Badovinac, (ur.), *Titovo doba. Hrvatska prije, za vrijeme i poslije*, Zagreb 2008; (Hina), „Priopćenje hrvatskih antifašista. Neprihvatljive osude Tita“, *Novi list* (Rijeka), 11. ožujak 2009, 7.

*

Povodom izbijanja Crvene armije na rumunjsko-jugoslavensku granicu, vrhovni zapovjednik NOV i POJ maršal J. Broz Tito uputio je 8. 9. 1944. svim oficirima, podoficirima i politkomesarima NOV i POJ proglas: „Udarajte nemilosrdno po neprijateljskim kolonama i uništavajte njihovu živu silu. Čim više fašističkih kostiju ostane u našoj zemlji više ćete se odužiti onim bezbrojnim žrtvama koje su pale od zločinačke ruke fašističkih osvajača. [...] Naša je sveta dužnost pred narodima Jugoslavije da zaštitimo njihove živote i njihovu imovinu i osvetimo milijun žrtava našeg naroda“.³⁴

Maršal Jugoslavije J. Broz Tito u govoru održanom, u povodu kapitulacije Trećega Reicha 9. 5. 1945., na beogradskom radiju, a koji je objavljivanjem u *Borbi* od 10. 5. 1945. imao i šireg odjeka, nagovijestio je što će se sa zarobljenima poslije 9. 5. dogoditi: „Upućujem poziv svim zavedenim koji su služili s oružjem u ruci okupatoru, bez obzira da li se oni nalaze u četnicima, ustašama, domobranima i tako dalje, da odmah polože oružje i predaju se najbližim vlastima. U isto vrijeme izjavljujem da narodi Jugoslavije – graditelji nove, srećnije Jugoslavije, neće dozvoliti nikome da ih ometa u njihovim naporima u toj izgradnji. Sa svima onima koji bi to produžili naš narod i naša vojska će nemilosrdno postupiti“.³⁵

Konačno, maršal Jugoslavije J. Broz Tito u govoru održanom u Ljubljani 27. 5. 1945., a koji je objavljivanjem u *Borbi* od 28. 5. 1945. imao i šireg odjeka, nedvosmisleno je istaknuo što se dogodilo: „Što se tiče ovih izdajnika koji su se našli unutar naše zemlje, u svakom narodu posebice – to je stvar prošlosti. Ruka pravde, ruka osvetnica našeg naroda dostigla ih je već ogromnu većinu, a samo manji dio uspio je pobjeći pod krilo pokrovitelja van naše zemlje. Ova manjina nikada više neće da gleda ove naše divne planine, naša cvatuća polja. Ako bi se to dogodilo, onda će to biti vrlo kratkog vijeka“.³⁶ Jasno je iz izrečenog, da je J. Broz Tito mislio i na izručene, kojima je unaprijed određena sudbina, da je odobravao obračun i masovne likvidacije, te da je istu sudbinu najavljivao onima koji su uspjeli pobjeći, ako se namjeravaju vratiti. Ne nazire se, pak, u govoru J. Broza Tita nimalo sažaljenja nad sudbinom poraženih ili velikodušnost pobjednika, nego samo konačna odlučnost.³⁷

*

Mržnju prema neprijatelju jugoslavenski su komunisti prema staljinističkom uzoru sustavno promicali tijekom rata.³⁸ Milovan Đilas, glasnogovornik stajališta KP Jugoslavije, piše u listopadu (oktobru) 1942. o „plemenitoj mržnji“ prema

³⁴ Branko Petranović i sur. (prir.), *Odnosi Jugoslavije i Rusije (SSSR) 1941–1945. Dokumenti i materijali*, Beograd 1996, 500–501.

³⁵ *Josip Broz Tito i borba za oslobođenje Jugoslavije 1941–1945*, Beograd 1947, 267; J. Broz Tito, *Sabrana djela*, Tom dvadeset osmi, 1. maj–6. jul 1945, 23.

³⁶ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, Tom dvadeset osmi, 1. maj–6. jul 1945, 78.

³⁷ M. Simčić, *Tito bez maske*, 285–286.

³⁸ Usp. Mladen Ivezić, *Titova umjetnost mržnje*, Zagreb 2001. i tamo navedeni izvori i literatura.

neprijatelju: „Imati milosti i sažaljenja prema tim krvoločnim zvijerima – zar to ne znači iznevjeriti ono za šta se dižeš u borbi? [...] Sjetite se da je veliki vođ naprednog čovječanstva drug Staljin rekao: neprijatelja se ne može pobijediti dok se ne nauči – mrzjeti ga...“, a znatno radikalnije istupa u veljači (februaru) 1943. i poručuje: „Ne prevaspitavajte ih, ne trošite vrijeme, ne nadmudrujte se s njima! Oni znaju što čine. Ubijajte ih kao pse, kako su i zaslužili, osvetite naše nevine žrtve, u zgarište pretvorena sela i gradove! Neka svaki od njih zna da će za zločine biti kažnjen. Budite bez milosti prema rulji kojoj je jedini cilj ubijanje i pljačkanje tuđeg, mukom stečenog dobra! [...]“³⁹ Mržnju prema neprijatelju jugoslavenski komunisti sustavno promiču i potkraj rata i u neposrednom poraću. Očito ne bez razloga, početkom travnja 1945. objavljene su u prijevodu s ruskog, najprije u Beogradu knjiga Ilje Erenburga *Rat*,⁴⁰ a nedugo zatim i u Zagrebu knjižica Mihaila Šolohova *Nauk mržnje*,⁴¹ koje predstavljaju antologijske tekstove „govora mržnje“.

U izvješću sekretara KP Hrvatske 4. narodnooslobodilačke udarne brigade 3. udarne divizije JA, od 31. 5. 1945., navedeno je: „Mržnja kod naših boraca postoji dosta slaba naročito kod novih boraca koji su u zadnje vrijeme došli u naše jedinice, [...]. To se očitovalo prilikom pratnje zarobljenika iz Maribora prema Slavoniji. Mi smo s naše strane poduzeli preko partije da se ta mržnja poveća održavajući sastanke kratke sa rukovodiocima i ukazujući da su to najveći krvnici našega naroda i da treba prema njima postupati oštro i oprezno da nebi koji utekao. Uspjeli smo podići mržnju prema toj bandi i u zadnje vrijeme borci ih ubijaju kada koji ostane iza kolone t. j. koji ne može da ide, ali još uvijek postoji pomirljivaca koji ih vole davajući im vode, kruha i t. d.“⁴²

U izvješću sekretara KP Hrvatske 12. proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade 12. proleterske udarne divizije JA, od 3. 6. 1945., navedeno je: „Prilikom praćenja zarobljenika opazilo se je da naši borci ne znaju mrziti zarobljenog neprijatelja. Oni su sa zarobljenicima suviše blago postupali. Desilo se je i takovih slučajeva, da je neki borac izvodio iz kolone zarobljenike svoje poznanike ili prijatelja te da ih tako sačuva. Objašnjavanjem borcima tko su ti zarobljeni i što su napravili našem narodu, borci su počeli drugačije gledati na zarobljenike i znali su ih mrziti. Mržnja prema neprijatelju se je osjetila kod kažnjavanja ustaških i četničkih zločinaca gdje borci nisu iste ubijali zbog naređenja, već zato što ih mrže“.⁴³

³⁹ Milovan Đilas, *Članci 1941–1946*, Zagreb 1947, 30, 67.

⁴⁰ Ilja Erenburg, *Rat april 1942 – mart 1943*, Beograd 1945.

⁴¹ Mihail Šolohov, *Nauk mržnje*, Zagreb 1945.

⁴² Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Arhiva NOB, kut. 888, br. reg. 6–1/5; Z. Dizdar, V. Geiger, M. Pojić, M. Rupić (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, 146; V. GEIGER (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 195.

⁴³ Z. Dizdar, V. Geiger, M. Pojić, M. Rupić (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, 153–154; V. Geiger (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 32, 208.

Jedan od motiva jugoslavenskih komunista i JA u sprečavanju bijega svojih neprijatelja u Austriju, na područja pod savezničkom okupacijom, bila je i osveta. No, svi oni koji poslijeratna „čišćenja“ objašnjavaju samo osvetom, navodeći primjere od najdalje do bliže prošlosti, ili ne razumiju ili, pak, ne žele prihvatiti karakter i glavni smisao djelovanja i bitne ciljeve KP Jugoslavije koja je nametnuvši svoj monopol organizirala i vodila NOV i POJ/JA.

Neki, kao primjerice povjesničar, akademik, Petar Strčić (Zagreb), uporno nas nastoje uvjeriti u prozapadne „demokratske“ stavove J. Broza Tita i prikazati da on još od razdoblja Drugoga svjetskog rata ne pripada staljinističkoj opciji, a odgovornost za sve negativnosti pripisujući „staljinističkoj skupini“ u KP Jugoslavije.⁴⁴ No, CK KPJ odnosno J. Broz Tito imao je tijekom rata, od početka do kraja, intenzivne veze s Kominternom, kojoj je slao iscrpna izvješća i od nje primao upute. Sovjeti su zbog međunarodno-političkih razloga i odnosa sa saveznicima prepuštali Britancima javno vođenje politike prema Jugoslaviji. Dovoljno je prisjetiti se „lijevih skretanja“ jugoslavenskih komunista krajem 1941. i početkom 1942., kada su u provođenju „proleterske etape“ svoje borbe u drugi plan stavili rat protiv Sila osovine, nasuprot klasne borbe protiv domaće „kontrarevolucije“.⁴⁵ U ovome su, jer je upravo J. Broz Tito neposredno pred rat beskompromisno boljševizirao KP Jugoslavije, bili „napredniji“ i od smjernica koje su dolazile iz Moskve. Tada je među partizanima, valjda u duhu njihove „prozapadne orijentacije“, bila popularna i pjesmica „Partizani spremite mitraljeze da čekamo kralja i Engleze!“⁴⁶ Kada su se 1948. maršal J. Broz Tito i generalisimus J. V. Staljin razišli, Tito je priznao da je razlaz izrazito teško doživio: „Znate, to nije bio samo šok, već nešto mnogo dublje!“, te objasnio: „Za komunistu je možda i najteži čas u životu kada dođe do toga da mu se poruši sve ono u što je vjerovao i na čemu je sam sebe gradi!“⁴⁷ No, staljinistička usmjerenost J. Broza Tita i dalje je prisutna. Pošto ga je J. V. Staljin odgurnuo od sebe, portret kremaljskog diktatora na središnjoj je proslavi 1. 5. 1949. u Beogradu bio pored njegovog. Službeno glasilo KP Jugoslavije *Borba* 4. 10. 1949. nazvao je J. V. Staljina „najvećim živim autoritetom u demokratskom svijetu“.⁴⁸ Sve do rezolucije Informbiroa, pa i nešto kasnije, pjevalo se u Jugoslaviji na sve strane: „Uz Tita i Staljina, dva junačka sina, nas neće ni pakao smest“.⁴⁹ Staljinizacija ili boljševizacija ili komunizacija se

⁴⁴ Usp. primjerice: Petar Strčić, „Čemu danas nedoumice oko Bleiburga i Križnog puta“, u: Juraj Hrženjak (gl. ur.), *Bleiburg i Križni put*. Zbornik radova, Zagreb 2007, 17.

⁴⁵ Rasim Hurem, *Kriza Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Sarajevo 1972; Nikola B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u drugom svjetskom ratu (1941–1945)*, Beograd 1988. i tamo navedeni izvori i literatura.

⁴⁶ Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990, 88–90.

⁴⁷ Josip Broz Tito, *O Partiji i ulozi komunista*, knj. 3, Beograd 1984, 219.

⁴⁸ Pero Simić, *Svetac i Magle. Tito i njegovo vreme u novim dokumentima Moskve i Beograda*, Beograd 2005, 41; Pero Simić, *Tito – fenomen stoljeća. Prva politička biografija*, Zagreb 2009, 253.

⁴⁹ *Naše pjesme*, Zagreb 1945, 14–15.

u Jugoslaviji povećava upravo u poraću i posebice nakon 1948. Što se, pak, zapada i demokracije tiče, pjevalo se isto tako naveliko: „Amerika i Engleska bit će zemlja proleterska“. Samo krajnje neupućenima nije jasno o čemu je riječ.

Osim što je borba koju su hrvatski i jugoslavenski komunisti vodili bila i antifašistička, bio je to u prvom redu revolucionaran rat za uspostavljanje novog poretka, umnogome po uzoru na boljševičku revoluciju. Revolucija se u Jugoslaviji najprije, u vrijeme Drugog svjetskog rata, krila iza borbe za narodno oslobođenje i oslobodilačkog rata, pa su svi neprijatelji i suparnici progonjeni pod izlikom da su izdajnici i suradnici okupatora. Nakon rata, postupno se počelo govoriti o socijalizmu, otvoreno nakon 1947., i isticati KP Jugoslavije, a protivnike sve više progoniti kao kontrarevolucionare odnosno klasne neprijatelje.⁵⁰

*

Neki, kao primjerice povjesničar Ivo Goldstein (Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu), navode Francusku kao primjer obračuna s kolaboracijom, koji ističe da je „u danima oslobođenja (ljetu 1944.) po kratkom postupku obavljeno više od 9.000 pogubljenja, pa je ministar pravde 15. rujna [1944.] osnovao posebne sudove pravde koji su izrekli 38.266 presuda, od toga ih je 2.853 bilo na smrt.“⁵¹ Ovo bi, naime, trebala biti potvrda da je obračuna bilo i u drugim europskim državama, pa bi se događaji povezani s Bleiburgom mogli smatrati uobičajeni u tadašnjoj europskoj praksi. No, podaci pokazuju da stvari ipak stoje nešto drukčije.

Apologeti Vichyja tvrdili su da je u „divljim čistkama“ suradnika okupatora tijekom 1944. u Francuskoj ubijeno 100.000 osoba. No, ova brojka nikada nije prihvaćena kao uvjerljiva. Neki povjesničari tvrdili su da je u „divljim čistkama“ ubijeno između 30 i 40 tisuća osoba. U listopadu 1944. de Gaulleova vlada je utemeljila Povijesni odbor za proučavanje Drugog svjetskog rata, koji je tijekom 1950-ih pokrenuo istraživanje žrtava „divljih čistki“. Došlo se do brojke od 9.000 osoba koje su likvidirane pod optužbom za suradnju s okupatorima, najčešće bez ikakvog suđenja. Te osobe su likvidirane u razdoblju prije i neposredno nakon oslobođenja od nacističke okupacije (2.400 je ubijeno prije iskrcavanja saveznika u Normandiji, 5.000 je ubijenih u vrijeme između iskrcavanje saveznika i oslobođenja od nacističke okupacije, 1.600 je ubijenih neposredno nakon oslobođenja). Nakon toga, od rujna (septembar) 1944., već je uspostavljena mreža sudova za suđenje kolaboracionistima. Visoki sud, koji je sudio visokim dužnosnicima Vichyja, donio je 18 smrtnih kazni, od čega 10 smrtnih kazni „u odsutnosti“. Od osam smrtnih kazni samo su tri izvršene. Sudovi pravde, koji su sudili ostalim kolaboracionistima, donijeli su oko 6.760 smrtnih kazni, od čega je 3.910

⁵⁰ Usp. Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, 26–268. i tamo navedeni izvori i literatura.

⁵¹ Ivo Goldstein, „Povijesne okolnosti Bleiburga i Križnog puta“, u: Juraj Hrženjak (gl. ur.), *Bleiburg i Križni put*. Zbornik radova, Zagreb 2007, 33.

kazni bilo „u odsutnosti“, a 2.853 u prisutnosti optuženog. Od tih 2.853 kazne de Gaulle je preinačio kaznu u 73 posto slučajeva, a samo 767 smrtnih kazni je izvršeno. Osim toga vojni sudovi su donijeli 770 smrtnih kazni. Dakle, ukupan broj osoba u Francuskoj koji su smaknuti prije i nakon oslobođenja iznosio je oko 10.500 osoba, uključujući i one koji su ubijeni u „divljim čistkama“. Osim toga, podignuto nešto više od 311.000 slučajeva pod optužbom za kolaboraciju. Optužnice su nekada uključivale i više osoba, te se pred sudovima našlo, moguće je, oko 350.000 Francuza. U 60 posto slučajeva optužnice su odbačene. U nešto više od 171.000 slučajeva donesene su presude i one su u 3/4 slučajeva bile takve da su optuženi proglašeni krivima. Više od 40.000 osoba osuđeno je na zatvor ili internaciju, a 50.000 na „degradation national“. Osim toga razne ustanove imale su svoje odbore za čistku, te je između 20 i 28 tisuća osoba kažnjeno ukorom ili otpustom iz službe.⁵² Navedene brojke suđenih, osuđenih i likvidiranih, posebice ako se usporedi broj stanovnika Francuske i Jugoslavije, više su nego znakovite.

Pojave „čišćenja“ bilo je i u zapadnoj Europi, ali je ono provođeno sudskim i upravnim mjerama. Dio tih izvansudskih likvidacija u zapadnoj Europi bila su i osvećivanja, do kojih je sporadično dolazilo u prvim danima oslobađanja pojedinih zemalja. No, osnova denacifikacije u demokratskoj Europi bila je da se postupci moraju utemeljiti na pravu i regularnim sudskim postupcima, te da je potrebno na sve načine izbjegavati i sprečavati osvetu. U Sovjetskom Savezu i u Jugoslaviji taj je proces bio bitno drukčiji jer je masovna ubojstva neposredno poslije rata organizirala i izvela država, a ne osetoljubivi pojedinci ili skupine.⁵³

*

Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (skraćeno nazivana i Zemaljska komisija za ratne zločine, odnosno ZKRZ), napominje svim podređenim tijelima 1. 9. 1944., da za „zločine treba da odgovara samo onaj, koji je taj zločin počinio ili pomogao“, te da „nevine sud narodni neće i ne može kažnjavati“, jer „naša narodna vlast je pravedna“.⁵⁴ No, bez obzira na ovakve formalne fraze, „revolucionarna pravda“ prema poraženima i neprijateljima često je u Jugoslaviji, kako to inače i biva u revolucijama, bila istovjetna s najobičnijom odmazdom.

Javni tužitelj FD Hrvatske ukazuje 14. 7. 1945. javnom tužitelju DF Jugoslavije na niz poteškoća nastalih uz ostalo i samovoljom JA, OZN-e, Narodne milicije i raznih tijela „narodnih“ vlasti, koji su „u danima velikih zarobljavanja,

⁵² Julian Jackson, *France. The Dark Years 1940–1944*, New York 2003, 577–579. i tamo navedeni izvori i literatura.

⁵³ Jerca Vodušek Starič, „Kako se čistila Jugoslavija?“, *Gordogan*, god. II (XXI), br. 4–5 (48–49), Zagreb 2004, 37.

⁵⁴ Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 306, OK Virovitica, kut. 699; V. Geiger (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 65.

a i poslije, naređivali i dopuštali ubijanje bez suda, javno ili čak po nekim neodgovornim elementima nevine ljude, ubijene ostavljali skoro nezakopane i sl. [...].”⁵⁵

Stajalište i odnos NOV i POJ/JA i „narodnih“ vlasti, od najviših do najnižih razina, uključujući i J. Broza Tita, prema samovoljnoj represiji i zločinima, na temelju osobnih, političkih ili nacionalnih razloga, proizlazio je i iz ratnog i revolucionarnog ozračja u Jugoslaviji. Nekažnjavanje počinitelja proizlazilo je i iz nemoći vlasti zbog masovnosti takvih djela i velikog broja onih koji su ih činili, ali često i zbog nezainteresiranosti vlasti, jer počinitelji su ipak „naši“, a žrtve su ionako „njihovi“. Naredbodavci i izvršitelji, svjesni nelegalnosti takvih postupaka, nastoje provesti likvidacije „konspirativno“. Iskazane zamjerke masovnih likvidacija viših zapovjedništava odnose se u pravilu na način provođenja, a ne na likvidacije same po sebi odnosno njihovu osudu.

Događaji, suvremenici i dokumenti svjedoče o masovnim likvidacijama provođenima od raznih postrojba i ustanova NOV i POJ/JA, prije svega od OZN-e i KNOJ-a, koje se u takvom broju sigurno ne bi mogle događati bez naredbi najvišeg rukovodstva ili barem njegova prešutnog odobravanja.

Namjera potpunog i radikalnog obračuna s neprijateljem bila je i naredba Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. 5. 1945., te i Ministarstva unutarnjih poslova Federalne Države Hrvatske od 6. 7. 1945., o „Uklanjanju vojničkih groblja okupatora“ koja je obuhvatila groblja i nadgrobne spomenike vojnika njemačke, talijanske i mađarske vojske, te ustaše. Da je naredba provedena, potvrđuju suvremenici događaja i sačuvani dokumenti.⁵⁶

*

Prema navodima jugoslavenske vojne historiografije u završnim borbama i ranijim operacijama tijekom završne ofanzive, Jugoslavenska armija je nanijela njemačkim i raznim „domaćim“ protukomunističkim snagama velike gubitke od preko 100.000 mrtvih i oko 340.000 zarobljenih, što znači da se u Austriju uspjelo probiti nešto više od 240.000 njemačkih i drugih vojnika. U nanošenju gubitaka neprijatelju najdjelotvornija je bila Treća armija (25.000 mrtvih i preko 100.000 zarobljenih) i Četvrta armija (25.664 mrtvih i 52.260 zarobljenih) koje su djelovale na krilima bojišta. Od oko 340.000 zarobljenih, 221.287 bili su njemački vojnici, a oko 120.000 pripadnici Oružanih snaga NDH (ustaše i domobrani), srpski i crnogorski četnici i drugi.⁵⁷

⁵⁵ Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 421, Povjerljivi spisi 1945; V. Geiger (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 286.

⁵⁶ L. Šturm (ur.), *Brez milosti. Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem*, 342; M. Ferenc, *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*, 24–25; Z. Dizdar, V. Geiger, M. Pojić, M. Rupiće (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, 20, 176–178.; V. Geiger (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 38–39, 638–641 i tamo navedeni izvori i literatura.

⁵⁷ Mladenko Colić, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu*, Beograd 1988, 401.

No, neki hrvatski povjesničari, kao primjerice Mladen Ivezić (Zagreb) i Josip Jurčević (Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb), zastupaju staru emigrantsku tezu da su na Bleiburgu stradali samo ili uglavnom Hrvati, te da se u svibnju 1945. dogodio „genocid“ nad Hrvatima odnosno površno i shematski sve prikazuju kao *mržnju na hrvatstvo*.⁵⁸ Takva stajališta i danas su prisutna, pa i gotovo prevladavajuća, u najvećem dijelu hrvatskog naroda. Iako se može prihvatiti da je među stradalima bilo najviše Hrvata, ne smije se zaboraviti činjenica da su među zarobljenima, te zatim ubijenima bili i mnogobrojni Nijemci, Slovenci, Srbi, Crnogorci, Bošnjaci i drugi, vojnici, ali i civili.⁵⁹

Kabineta maršala Jugoslavije izvijestio je 17. 5. 1945. predstojnika britanske vojne delegacije da je J. Broz Tito primio depešu feldmaršala Harolda Aleksandra, zapovjednika savezničkih snaga u Sredozemlju, od 16. 5. 1945., o predaji 200.000 „Jugoslavena“ u Austriji, uz napomenu: „pomenutih 200.000 preuzeće Štab III armije kome su izdate potrebne instrukcije“.⁶⁰

Nakon završetka ratnih djelovanja osnovani su u svim većim mjestima zarobljenički logori. Broj zarobljenika u pojedinim je logorima u Hrvatskoj ubrzo postao znatan, uglavnom sprovođenjem zarobljenika iz Slovenije. No, većina zarobljenih u završnim ratnim djelovanjima u Hrvatskoj i Sloveniji, upućena je tijekom svibnja 1945. preko Slavonije i Srijema u zarobljeničke logore u Srbiji. Ratni zarobljenici pripadnici Oružanih snaga NDH, uglavnom su prebačeni u logore u Vojvodinu.⁶¹

Prema odluci ministra Narodne obrane i vrhovnog zapovjednika JA, maršala J. Broza Tita, Generalštab JA izdao je 3. 5. 1945. naređenje za ustanovljenje Odjela za ratne zarobljenike Generalštaba JA.⁶² Naređenje da se kod svake armije ustanovi Odjel za ratne zarobljenike J. Broz Tito izdao je tek 30. 6. 1945. Prije toga postupanje sa zarobljenicima bilo je, očito, samovoljno i neujednačeno.⁶³

⁵⁸ Usp. primjerice: Mladen Ivezić, *Genocid nad Hrvatima zapovijeda Tito*, Zagreb 1999; Josip Jurčević, *Bleiburg. Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Zagreb 2005.

⁵⁹ Usp. Tihomir Ponoš, „Razgovor. Vladimir Geiger voditelj znanstvenog projekta 'Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću'. Bleiburg nije genocid nad Hrvatima“, *Novi list* (Rijeka), 15. rujana 2008, 15.

⁶⁰ Arhiv Josipa Broza Tita, Beograd, Kabinet maršala Jugoslavije – II-9-d/4.; Anđelko Mijatović (ur.), *Međunarodni znanstveni skup „Bleiburg 1945–1995“*. Zbornik radova, Zagreb 1997, 154; Z. Dizdar, V. Geiger, M. Pojić, M. Rupić (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, 116.

⁶¹ Z. Dizdar, V. Geiger, M. Pojić, M. Rupić (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, 111–112, 198–205; V. Geiger (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 275–282; V. Geiger, M. Rupić, M. Kevo, E. Kraljević, Z. Despot (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, 517–524 i tamo navedeni izvori i literatura.

⁶² J. Broz Tito, *Sabrana djela*, Tom dvadeset osmi, 1. maj – 6. jul 1945, 194.

⁶³ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Arhiva NOB, kut. 2207, f. 1, reg. br. 2; Antun Miletić (prir.), „Prilog proučavanju istorije Jugoslovenske narodne armije kroz izabrana dokumenta maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita u svojstvu ministra narodne odbrane i vrhovnog komandanta

Znatan broj ratnih zarobljenika Hrvata, u prvom redu domobrana, ali i drugih, Srba, Slovenaca, Bošnjaka i Albanaca, pušten je iz logora na temelju Ukaza Predsjedništva AVNOJ-a o općoj amnestiji i pomilovanju donesenog 3. 8. 1945., koji je usvojen na prijedlog predsjednika Ministarskog savjeta i ministra Narodne obrane maršala Jugoslavije J. Broza Tita.⁶⁴ U međuvremenu, od završetka ratnih djelovanja u svibnju 1945. u zarobljeničkim kolonama na „križnom putu“ i zarobljeničkim logorima, te na prisilnom radu, ubijene su ili umrle tisuće vojnika.

*

Masovne likvidacije zarobljenika, jasno je, nisu mogli počiniti usamljeni, pa ni masovni osvetnici, zadojeni mržnjom. U bleiburškom slučaju ne radi se o osobnoj osveti nekog pijanog Sime Dubajića ili stotina ili tisuća takvih luđaka.⁶⁵ Masovne likvidacije, naime, ne mogu biti eksces. U komunističkom pokretu u razdoblju staljinizma, a takav je bio i jugoslavenski komunistički pokret predvođen J. Brozom Titom tijekom Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću, „nema (ne)djela posebno kad su masovna, bez odgovarajuće direktive.“⁶⁶ A kakve su bile naredbe, pokazuje veći broj primjera.

Načelnik OZN-e za Jugoslaviju, general-lajtnant Aleksandar Ranković, prekorava zagrebačku novu vlast zbog likvidacije premalog broja „bandita“, suprotno prethodnim naređenjima („Iznenaduje nas ova neodlučnost za čišćenje Zgb-a od zlikovaca. Radite suprotno od naših naređenja jer smo rekli da radite brzo i energično i da sve svršite u prvim danima“).⁶⁷

Slično ovome i potpredsjednik Vlade DF Jugoslavije Edvard Kardelj depešom, od 25. 6. 1945., predsjedniku Vlade NR Slovenije Borisu Kidriču, opominje slovenske vlasti zbog sporosti „čišćenja“. E. Kardelj upozorava da će uskoro biti raspušteni sudovi za zaštitu nacionalne časti, da će vojni sudovi suditi samo vojnim

Oružanih snaga FNRJ u periodu 1945–1956. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, god. XXXVIII, br. 1, Beograd 1987, 326–328; Jere Jareb, „Titove naredbe o hrvatskim ratnim zarobljenicima i uništavanju hrvatskih domovinskih pobunjenika od 30. lipnja 1945. do 2. ožujka 1946.“, *Hrvatska revija*, god. 39, br. 3, München – Barcelona 1989, 609–612.

⁶⁴ *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije*, god. I, br. 80, Beograd, 5. kolovoz 1945, 510; Slobodan Nešović (prir.), *Zakonodavni rad Pretsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Pretsedništva Privremene narodne skupštine (19 novembra 1944–27 oktobra 1945) po stenografskim beleškama i drugim izvorima*, Beograd 1951, 519–525.

⁶⁵ M. Ivezić, *Titova umjetnost mržnje*, 303.

⁶⁶ Ivo Banac, „Antifašizam nije samostojeća ideja“, *Jutarnji list* (Zagreb), 16. veljača 2008, 38.

⁶⁷ Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 1491, 2.49/3. – Knjiga poslanih i primljenih depeša od 27. travnja do 5. lipnja 1945; Z. Dizdar, V. Geiger, M. Pojić, M. Rupić (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, 113; V. Geiger, M. Rupić, M. Kervo, E. Kraljević, Z. Despot (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, 378; J. Jurčević, *Bleiburg. Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, 271–272.

osobama i da će sve druge preuzeti redovni sudovi, te da će biti objavljena nova amnestija. Naglašava, da nemaju „nikakvog razloga biti tako spori u čišćenju kao do sada“ („Nimate torej nobenega razloga biti tako počasni v čiščenju kot doslej“).⁶⁸

Takve depeše mogli su i A. Ranković i E. Kardelj, najbliži suradnici J. Broza Tita, kao i neki drugi, donositi samo po njegovoj odluci ili odobrenju.⁶⁹ Prema svim pokazateljima, koja potvrđuju i najnovija istraživanja i spoznaje, odluka o „čišćenju neprijatelja“, naime masovne likvidacije koje su provođene na „križnom putu“ i u neposrednom poraću, posve sigurno, donesena je u najvišem jugoslavenskom komunističkom vrhu, odnosno naredba je morala doći od vrhovnog zapovjednika Jugoslavenske armije J. Broza Tita.⁷⁰

J. Broz Tito je, navodno, u Beogradu neposredno poslije kapitulacije Trećeg Reicha, između 9. i 12. 5. 1945., usmeno naredio načelniku Trećeg odsjeka OZN-e potpukovniku Jefti Šašiću da treba likvidirati zarobljenike, koji je zatim osobno otišao u Sloveniju i tu naredbu prenio zapovjednicima armija.⁷¹

Milovan Đilas je mišljenja, da za masovne likvidacije zarobljenika u svibnju 1945. „[...] pismena naredba nije ni postojala. Prema strukturi i hijerarhiji – tako nešto nije mogao izvršiti niko bez odobrenja vrha. Već pre toga se sazda-vala atmosfera odmazde i obračuna. Centralni komitet nije to odlučivao. A i da jeste? Bez sumnje bi se CK poveo za autoritetima. Glasanja ni inače nije bilo. [...] Nikada to nismo spominjali ni u CK, ni među sobom. Jednom sam ja u nevezanom razgovoru [...] spomenuo da smo tada preterali, jer da je tu bilo i onih koji su bežali jedino iz ideoloških razloga. Tito je odvratio, odmah, kao na nešto o čemu je odavno stvorio konačni, ako ne i utešni zaključak: Svršiš jednom zauvek!“⁷²

⁶⁸ Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, 1589, CK ZKS/III, Depeše arhiva šifrenskog oddelka pri Predsedstvu vlade Slovenije, šk. 47; M. Ferenc, *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*, 18.

⁶⁹ M. Simčić, *Tito bez maske*, 287–291.

⁷⁰ Usp. primjerice: (H), „Zločin u Teznom. Mitja Ferenc, član Komisije slovenske Vlade za istraživanje masovnih grobnica, o najvećem hrvatskom stratištu: Naredbe za masakr morala je doći od Tita“, *Jutarnji list* (Zagreb), 14. rujan 2007, 10; Dražen Čurić, „Povijesna istina. Dr Mitja Ferenc tvrdi: Tito naredio pokolj Hrvata u Bleiburgu“, *Večernji list* (Zagreb), 14. rujan 2007, 10; Tomislav Vuković, „Intervju. Mitja Ferenc, član Komisije slovenske Vlade za istraživanje masovnih grobišta. 'Naredba je morala doći od Josipa Broza Tita'“, *Glas Koncila* (Zagreb), 16. rujan 2007, 8–9; Sanja Romić, „Interview: Dr Jerca Vodušek-Starič, Slovenska povjesničarka. Tito je tajno naredio Bleiburg“, *Globus* (Zagreb), 26. rujan 2008, 42–45; Zvonimir Despot, „Prvi javni istup mlade povjesničarke Martine Grahek Ravančić. Bleiburg. Tito je prekršio Haag i Ženevu“, *Večernji list* (Zagreb), 28. rujan 2008, 18–19; Tomislav Vuković, „Zagreb. Tribina o Bleiburgu i križnom putu. Jugoslavenski je vrh znao za ubojstva“, *Glas Koncila* (Zagreb), 25. siječanj 2009, 10; Ivica Radoš, „Žrtve. Povjesničarka Jerca Vodušek-Starič 'Za zločine u Hudoj Jami krivac je Tito'“, *Jutarnji list* (Zagreb), 11. ožujak 2009, 7.

⁷¹ Zvonimir Despot, „Intervju. Pero Simić. Tito je osobno naredio Jefti Šašiću da treba pobiti zarobljenike“, *Večernji list* (Obzor) (Zagreb), 16. svibanj 2009, 10; Zvonimir Despot, „Pero Simić otkriva: Tito je naredio ubijanje zarobljenika“, *Večernji list* (Zagreb), 21. svibanj 2009, 16; P. Simić, *Tito – fenomen stoljeća. Prva politička biografija*, 221–222.

⁷² Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990, 433.

U prikazu događaja potkraj Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću, neki nastoje stvoriti „okvir“ za razumijevanje „osvete“, kao primjerice I. Goldstein, koji navodi da „Osveta koja je kulminirala u svibnju 1945. godine nije bila bezrazložna. Ona je bila motivirana zločinom koji se počeo događati u travnju 1941. godine.“⁷³ No, postavlja i pitanje „da li je ta osveta, odnosno da li je kazna koju su dobili pojedinci i čitave skupine bila primjerena.“⁷⁴ Mišljenja je, da je postojala „po svemu sudeći, Titova načelna suglasnost da se taj 'obračun' dogodi, i u onom valu koji je pokrenut u jesen 1944. i u onom u svibnju sljedeće godine, ali ne na tako žestok način i u takvu obimu.“⁷⁵ I. Goldstein inače uporno promiče tezu, da iako se u javnim istupima J. Broza Tita potkraj Drugoga svjetskog rata „češće javlja i riječ osveta“, – i tvrdi netočno – „nema podataka da je osobno poticao masovne osvetničke akcije ili da ih je izravno odobravao.“⁷⁶ Nedvojbeno, I. Goldsteinu je dobro poznato, da je J. Broz Tito osobno poticao masovne osvetničke akcije, te da je za njih davao i naredbe,⁷⁷ ali mu je, očito, neumjesno odnosno nelagodno to i izravno navesti. Štoviše, I. Goldstein uz pozivanje da postoje podaci o suprotstavljanju J. Broza Tita nasilju, tvrdi da „njegova upozorenja nisu bila dovoljno stroga.“⁷⁸ No, prikazujući odnos J. Broza Tita prema ratnim zarobljenicima tijekom Drugoga svjetskog rata, i posebice u svibnju 1945., ustvrđuje da je J. Broz Tito znao za strijeljanja ratnih zarobljenika, a da se je stajalište o likvidacijama promijenio „isključivo iz činjenice da zbog njih saveznici 'protestuju'“.⁷⁹ I. Goldstein masovne likvidacije zarobljenika u Sloveniji, u svibnju 1945., koje tek u najnovije vrijeme naziva „ratnim zločinom“, a ranije ih je nazivao „zločinom osvete“⁸⁰, nastoji prikazati kao „programirano selektivno ubijanje popraćeno mjestimičnim individualnim ispadima“⁸¹, te ustvrđuje da „Josip Broz Tito nije naredio ubijanje, ali je, po svemu sudeći, znao da bi se ono moglo dogoditi. Nizom naredbi pokušao je to spriječiti, ali nije uspio“.⁸²

⁷³ I. Goldstein, „Povijesne okolnosti Bleiburga i Križnog puta“, 32–33.

⁷⁴ Isto, 33.

⁷⁵ Isto, 37.

⁷⁶ Usp. V. Geiger, „O zborniku *Bleiburg i Križni put* Saveza antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb 2007“, 819–820.

⁷⁷ Usp. Dražen Ciglencečki, „Ivo Goldstein: Jasenovac je bio genocid, a Bleiburg ratni zločin“, *Novi list* (Rijeka), 14. rujna 2008, 17; Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918–2008*, Zagreb 2008, 375.

⁷⁸ Ivo Goldstein, „Josip Broz Tito – između skrupuloznoga historioografskog istraživanja i političke manipulacije“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 6, Zagreb 2002, 320. Usp. Ivo Goldstein, „Značenje godine 1945. u hrvatskoj povijesti i osvetnički gnjev“, u: Nada Kisić Kolanović, Mario Jareb, Katarina Spehnik (ur.), *1945 – razdjelnica hrvatske povijesti*, Zagreb 2006, 72; I. Goldstein, *Hrvatska 1918–2008*, 359.

⁷⁹ I. Goldstein, „Povijesne okolnosti Bleiburga i Križnog puta“, 37.

⁸⁰ Vladimir Geiger, „Osvrt na istraživanja i odjeke problematike *Bleiburga i Križnog puta* 1945. u Republici Hrvatskoj“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 8, Zagreb 2004, 423.

⁸¹ I. Goldstein, *Hrvatska 1918–2008*, 364. Usp. Ivo Goldstein, „Kriteriji za selekciju i masovne likvidacije“, *Jutarnji list* (Zagreb), 22. studeni 2008, 80.

⁸² Ivo Goldstein, „Tito je htio spriječiti smrt 50.000 Hrvata“, *Globus* (Zagreb), 23. svibanj 2008, 26.

No, J. Broz Tito nije *mogao* spriječiti masovne likvidacije zarobljenika, naprosto jer je takav način bio dio njegovog idejno-političkog sustava, totalitarnog svjetonazora. Inicijative za sve naloge i mjere, za čije su izvršenje bila zadužena niža tijela, polazile su u Jugoslaviji, kao i u Sovjetskom Savezu, od generalnog sekretara KP i Politbiroa. J. Broz Tito je imao središnju i neprikosnovenu vlast odlučivanja, i u političkim i u vojnim pitanjima.⁸³ Nemoguće je da J. Broz Tito nije znao za likvidacije zarobljenika, odnosno da s njima nije bio suglasan i da nije izdao izravno naređenje, imajući u vidu način odlučivanja u KP Jugoslavije i Jugoslavenskoj armiji.⁸⁴ Ako su, pak, naredbe J. Broza Tita o sprječavanju zločina nad zarobljenicima, koje je donosio tijekom Drugoga svjetskog rata kršene, logično bi bilo upitati se: zašto nitko zbog toga nije odgovarao? Nameće se odgovor da te naredbe, ako i jesu vjerodostojne, očito nisu sustavno provođene i bile ozbiljne. Naime, očita je razlika između propisnoga i činjenoga.

Publicist Slavko Goldstein, dopunjujući svoja ranija objašnjenja o bleiburškim događajima,⁸⁵ izričit je navodeći da na temelju „dostupne dokumentacije nema sumnje da su masovne likvidacije zarobljenika u svibnju 1945. na području Slovenije vršene sistematski, po naredbama organa Ozne, s odabranim jedinicama Jugoslavenske armije i KNOJ-a kao izvršiteljima. Središnja tijela vojske i države službenim su putem bila o svemu izvještavana i ništa bitnog nije se zbivalo bez njihove načelne suglasnosti.“⁸⁶ Nedavno je i najizravnije ustvrdio: „Tito je itekako znao, o čemu postoje i dokumenti [...]. Tito je znao za likvidacije ili je naknadno za njih saznavao; katkad je i negodovao zbog pretjeranosti, ali ništa ozbiljno nije poduzeo ili da ih preduhitri ili naknadno kazni počinitelje.“⁸⁷ No, moramo se upitati kada je to J. Broz Tito „negodovao“? Osim toga, negoduje netko tko trpi od jačega, a ne vrhovni zapovjednik na postupke podređenih!

KP Jugoslavije služila se tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću radom posebnih službi i jedinica NOV i POJ/JA, organa KP Jugoslavije i organa unutarnjih poslova, posebice Odjeljenja za zaštitu naroda i Korpusa narodne obrane Jugoslavije, koje su pri organizaciji i izvođenju represije i zločina imali presudnu ulogu. Nije nevažna činjenica, da je načelnik OZN-e za Jugoslaviju u operativnoj djelatnosti bio podčinjen vrhovnom zapovjedniku NOV i POJ/JA i predsjedniku

⁸³ Jure Vujić, *Trg maršala Tita. Mitovi i realnosti titoizma*, Zagreb 2007, 212, 215 i tamo navedena literatura.

⁸⁴ M. Simčić, *Tito bez maske, 285*; Tihomir Ponoš, „Martina Grahek Ravančić, povjesničarka, prva osoba koja je u Hrvatskoj magistrirala na temu Bleiburga. Bleiburg početak represivnosti jednog sustava“, *Novi list (Rijeka)*, 16. svibanj 2009, 10.

⁸⁵ Slavko Goldstein, *1941. Godina koja se vraća*, Zagreb 2007. [prvo izdanje], 419–432.

⁸⁶ Slavko Goldstein, „Bakarić je Tita upozorio da stvari izmiču kontroli“, *Jutarnji list (Zagreb)*, 27. listopada 2007, 68.

⁸⁷ Miljenko Jergović, „Intervju sa Slavkom Goldsteinom. 'Tito je bio vođa zavjere šutnje o Bleiburgu'“, *Jutarnji list (Zagreb)*, 11. rujana 2007, 14.

NKOJ-a, J. Brozu Titu, kao i da je KNOJ, preko načelnika OZN-e Povjereništva za narodnu obranu NKOK-a, bio neposredno podčinjen povjereniku za Narodnu obranu NKOK-a, opet utjelovljenom u J. Brozu Titu.⁸⁸

Unatoč svemu, povjesničar Tvrtko Jakovina (Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu) ističe, da je njegova ocjena J. Broza Tita: „Apsolutno pozitivna! To ne znači da nije znao za Bleiburg ili da ga nije odobrio, ali nema velikih ličnosti koje su djelovale desetljećima, a da nisu učinile neke nevjerojatne stvari, pogotovo u vremenu kad su obziri, kakve imamo u današnjem svijetu, bili daleko primitivniji“.⁸⁹

No, neugodna je činjenica da svjetski priručnici o ratnim zločinima, etničkom čišćenju i genocidu J. Brozu Titu daju istaknuto mjesto, među ostalim, očito je, i zbog bleiburških događaja.⁹⁰

Javnim polemikama o J. Brozu Titu i Bleiburgu, priključio se i predsjednik RH Stjepan Mesić, no svojstveno oskudnoj i površnoj učenosti, i sukladno svjetonazoru i ideologiji koju zastupa uporno iznosi *jednu i konačnu* „istinu“, navođenjem, kako tvrdi, „nepobitnih činjenica“. Predsjednik S. Mesić unatoč mnogobrojnim postbleiburškim likvidacijama koje su počinili pripadnici JA, tendencioznim iznošenjem živopisnih i čudnovatih „argumenata“, apologetski uporno zastupa tezu o njihovoj „razumljivosti“ i „spontanosti“ („eksesu – ma kako masovan mogao biti“), te tvrdi da je „Titova bilanca – pozitivna“, a sve koji misle drukčije proglašava ustašonostalgicarima, neofašistima i revizionistima⁹¹, a one koji traže istragu partizanskih zločina naziva neprijateljima, očajnicima, manipulatorima i primitivcima.⁹²

I. Goldstein je mišljenja, da „Titovu odgovornost za počinjene ratne zločine nad zarobljenicima i civilima u svibnju 1945. godine, [...] valja ocjenjivati sukladno ondašnjim prilikama i ondašnjim kriterijima, koji nisu istovjetni današnjim

⁸⁸ J. Jurčević, *Bleiburg. Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, 243, 247–250, 280, 282; Josip Jurčević, *Crna knjiga komunizma u Hrvatskoj (Zločini jugoslavenskih komunista u Hrvatskoj 1945. godine)*, Zagreb 2006, 59–61 i tamo navedeni izvori.

⁸⁹ Ninoslav Kopač, „Razgovor s dr. Tvrtkom Jakovinom profesorom na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Odgovorna politika ne dopušta da se država ponaša poput pojedinca kojem je spaljena kuća ili netko ubijen“, *Novosti, samostalni srpski tjednik* (Zagreb) 26. listopada 2007, 7.

⁹⁰ Usp. Gunnar Heinsohn, *Lexikon der Völkermorde*, Reinbeck bei Hamburg 1999, 322 i tamo navedena literatura.

⁹¹ Stjepan Mesić, „I Katolička crkva nasjela na propagandu protiv antifašizma“, *Novi list* (Rijeka), 12. veljača 2008, 4–5; Stjepan Mesić, „Bleiburg će nas pratiti dok ga (zlo)rabi politika“, *Novi list* (Rijeka), 27. rujna 2008, 4–5. Usp. I. Banac, „Antifašizam nije samostojeća ideja“, 38–39.

⁹² M. Piškor, „Mesić svima koji žele istragu partizanskih zločina: Vi ste očajnici, manipulatori i primitivci“, *Jutarnji list* (Zagreb), 27. travanj 2009, 7; Željko Grgurinović, „Osma neprijateljska ofenziva neće proći“, *Večernji list* (Zagreb), 27. travanj 2009, 5. Usp. Andrija Tunjić, „Razgovor. Ivo Banac. Hrvatska je natopljena mržnjom“, *Vijenac* (Zagreb), 7. svibanj 2009, 4–5; Andrija Tunjić, „Razgovor. Žarko Puhovski. Početak Titove Jugoslavije usporediv je s NDH-a“, *Vijenac* (Zagreb), 21. svibanj 2009, 4.

na prijelazu iz 20. u 21. stoljeće.“⁹³ Nedvojbena, I. Goldstein je u pravu. Povjesničar se mora držati načela da se o povijesnim zbivanjima sudi prema civilizacijskim standardima vremena u kojem su se i odvijala. A, ti standardi bi trebali u jednakoj mjeri važiti za sve sudionike zbivanja.

Haaške konvencije/deklaracije (o zakonima i običajima rata na kopnu) iz 1899. i 1907. i Ženevske konvencije (o postupanju s ratnim zarobljenicima) iz 1929., a čije su potpisnice bile i Velika Britanija i NDH i DF Jugoslavija, normirale su međunarodno ratno, humanitarno i kazneno pravo.⁹⁴ Prema navedenim konvencijama, odgovornost vodstva NDH u slučaju Bleiburg ponajviše je moralne prirode. Za razliku od toga britanska je odgovornost i moralna i pravna. Izručiti zarobljenike, za koje su bili gotovo sigurni da ih neće štiti odredbe humanitarnog prava, kršenje je Ženevske konvencije. Odgovornost jugoslavenskih snaga, koje su prekršile članak 23. („Osim zabrana ustanovljenih posebnim konvencijama, naročito je zabranjeno [...] b) ubijati ili ranjavati vjerolomno osobe koje pripadaju neprijateljskom narodu ili vojsci.“)⁹⁵ Haaških pravila o zakonima i običajima rata, te članak 2. („Ratni zarobljenici su u vlasti neprijateljske Sile, ali ne u vlasti pojedinih osoba ili vojnih jedinica koji su ih zarobili. S njima se mora, u svako doba, postupati čovječno i oni se imaju zaštićivati naročito protiv akta nasilja, protiv uvreda i protiv javne radoznalosti. Represivne mjere prema njima zabranjene su.“)⁹⁶, kao i niz drugih članaka Ženevske konvencije moralnog je, ali prije svega pravnog karaktera.

Ukratko, prema Ženevskoj konvenciji o postupanju sa ratnim zarobljenicima iz 1929., koja je, naime, u vrijeme događaja o kojima se ovdje raspravlja bila na snazi, i koje su se trebali pridržavati i pripadnici NOV i POJ/JA, čiji je vrhovni zapovjednik bio J. Broz Tito. Silom ili dobrovoljno razoružani protivnik više nije neprijatelj, nego ratni zarobljenik i kao takav mora biti pošteđen. Ratni zarobljenik ne potpada više pod vlast vojnika ili jedinice koja ga je zarobila, nego države čijoj vojsci taj vojnik, odnosno jedinica pripada. Ubiti razoružanog protivnika u ratu nije dopušteno i predstavlja zločin, a svako zlostavljanje znači kukačluk i barbarstvo.⁹⁷

Uz ponavljanje starih, ponekad i modificiranih tvrdnji i objašnjenja u bleiburškom slučaju, I. Goldstein (ili, pak, S. Goldstein), aktivira i *staro-novu*

⁹³ I. Goldstein, „Povijesne okolnosti Bleiburga i Križnog puta“, 37. Usp. D. Ciglencečki, „Ivo Goldstein: Jasenovac je bio genocid, a Bleiburg ratni zločin“, 16–17; I. Goldstein, *Hrvatska 1918–2008*, 365–366; I. Goldstein, „Kriteriji za selekciju i masovne likvidacije“, 81.

⁹⁴ Usp. Boško Petković, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu*, Zagreb 1992; Vladan Jončić, *Ratni zarobljenici. Međunarodnopravni status*, Beograd 2002.

⁹⁵ B. Petković, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu*, 35.

⁹⁶ Isto, 399.

⁹⁷ Jovica Patnogić, *Priručnik za međunarodno ratno pravo. Zakoni i običaji za rat na kopnu i u vazduhu*, Beograd 1956, 76; B. Petković, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu*, 399; Jelena Đ. Lopičić-Jančić, *Krivičnopravna zaštita ratnih zarobljenika u jugoslovenskom krivičnom pravu*, Beograd 2005, 250.

tezu: „Nema sumnje da su zarobljenici na mnogim mjestima ubijani bez suda i suđenja, individualno i grupno. Doduše, vojska NDH kao vojska nije imala pravo na tretman po Ženevskoj konvenciji iz 1929. godine, jer se od svog osnutka i sve do posljednjih dana nikada nije pridržavala članka 1. [„Ratni zakoni, prava i dužnosti ne primjenjuju se samo na vojsku već i na milicije i dobrovoljačke odrede koji ispunjavaju slijedeće uvjete:“] točke 4 [„da se pri svojim operacijama pridržavaju zakona i običaja rata“], Pravilnika o zakonima i običajima rata na kopnu⁹⁸, koji je sastavni dio i Haške konvencije iz 1907. i Ženevske iz 1929. godine.“⁹⁹

Nije mi jasno, ako „vojska NDH kao vojska nije imala pravo na tretman po Ženevskoj konvenciji iz 1929.“, kako to tvrdi I. Goldstein, čemu je onda po zapovijedi ministra narodne obrane J. Broza Tita 3. svibnja 1945. svim jedinicama JA dostavljena naredba, kojom se prema odredbama Ženevske konvencije, „detaljno propisuje postupak s ratnim zarobljenicima.“¹⁰⁰

Nasuprot ovakvoj osebujnoj tezi, za počinjene masovne zločine nad zarobljenicima u svibnju 1945. Jugoslavensku armiju i J. Broza Tita „ne opravdavaju ustaški zločini u izvršenju rasnih zakona, a napose svi oni počinjeni u Jasenovcu i Staroj Gradiški, jer je rat već bio dobiven.“¹⁰¹

Na obvezu pridržavanja Haških pravila o zakonima i običajima rata upućuje i govor Milana Pošaka, člana Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, na Četvrtom zasjedanja ZAVNOH-a, u srpnju 1945., koji je „naglasio, da kažnjavanje ratnih zločinaca nije kod nas iz želje za osvetom [...]. Dužnost kažnjavanja ratnih zločinaca pristoji iz obveze prema cijelom civiliziranom svijetu i prema vlastitim narodima. To je kažnjavanje predvidio najviši međunarodni forum - haška konferencija, gdje je o tome sklopljena konvencija.“¹⁰²

Razlika je, i to velika, ubiti protivnika u borbi, od ubijanja nenaoružana i bespomoćna čovjeka ili ratnog zarobljenika. Nedvojbeno, masovne i pojedinačne likvidacije ratnih zarobljenika bile su nelegalne i prema općim civilizacijskim i domaćim i međunarodnim zakonima, a svako ubijanje bez suda je zločin, suglasni su i Goldsteini, iako u tumačenjima i objašnjenjima bleiburškog slučaja sin najčešće *kaska* za ocem.

Prema međunarodnim konvencijama, pored moralnog i pravnog karaktera, odgovornost jugoslavenske strane u navedenim je događajima i individualne i

⁹⁸ Usp. B. Petković, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu*, 32.

⁹⁹ I. Goldstein, *Hrvatska 1918–2008*, 365. Usp. I. Goldstein, „Kriteriji za selekciju i masovne likvidacije“, 81.

¹⁰⁰ I. Goldstein, „Josip Broz Tito – između skrupuloznoga historiografskog istraživanja i političke manipulacije“, 321; I. Goldstein, „Značenje godine 1945. u hrvatskoj povijesti i osvetnički gnjev“, 71; I. Goldstein, *Hrvatska država u međunarodnoj zajednici. Razvitak njezine međunarodnopravne osobnosti tijekom povijesti*, 166.

¹⁰¹ V. Đ. Degan, *Hrvatska država u međunarodnoj zajednici. Razvitak njezine međunarodnopravne osobnosti tijekom povijesti*, 166.

¹⁰² „Završeno zasjedanje narodnog sabora Hrvatske“, *Vjesnik jedinstvene narodno oslobodilačke fronte Hrvatske* (Zagreb), 27. srpanj 1945, 1.

zapovjedne prirode, od jedinica JA na terenu do najvišeg vojnog i državnog vrha, uključujući i J. Broza Tita.¹⁰³ Naime, snage JA koje su sudjelovale u bleiburškim događajima, a koje su bile dio ukupnih jugoslavenskih vojnih snaga koja je sudjelovala u završnim operacijama, kojima je rukovodio J. Broz Tito, postupale su po njegovim naređenjima i bile su pod njegovom kontrolom. O postojanju te kontrole svjedoči stalna komunikacija između J. Broza Tita i zapovjednika Treće armije Koste Nađa.¹⁰⁴

J. Broz Tito se nalazio, i tijekom Drugoga svjetskoga rata i u poraću, na vrhu piramide vojne i civilne vlasti i objedinjavao je najvažnije položaje i dužnosti u KP Jugoslavije i DF/FNR Jugoslaviji. Ukratko, J. Broz Tito je bio osoba neosporna autoriteta, koja je u rukama imala sve bitne funkcije vezane za partiju, vojsku i državu.

Svatko je odgovoran onoliko koliko je utjecao, ili pak mogao utjecati, na događaje oko sebe i u svome vremenu. J. Broz Tito je želio, i mogao, odlučivati o svemu, i tu treba tražiti i mjeru njegovih, kao i bilo čijih, odgovornosti i zasluga.

¹⁰³ Stjepan Hefer, „Izručivanje hrvatske vojske god. 1945. u svjetlu međunarodnog prava“, *Hrvatski kalendar*, Chicago 1955, 86–92; Ivan Gabelica, „Pravna kvalifikacija zločina u Bleiburgu i na križnim putovima“, u: Jozo Marević (ur.), *50 godina Bleiburga*. Zbornik radova, Zagreb 1995, 25–33; D. Vuletić, „Kaznenopravni i povijesni aspekti bleiburškog zločina“, 125–150.

¹⁰⁴ D. Vuletić, „Kaznenopravni i povijesni aspekti bleiburškog zločina“, 137; I. Banac, „Antifašizam nije samostojeća ideja“, 38; T. Ponoš, „Martina Grahek Ravančić, povjesničarka, prva osoba koja je u Hrvatskoj magistrirala na temu Bleiburga. Bleiburg početak represivnosti jednog sustava“, 10.

Vladimir Geiger

Summary

TITO AND EXECUTION OF THE CAPTURED MEMBERS
OF THE CROATIAN FORCES IN BELIBURG 1945

On the basis of the archival sources, literature and periodicals, article discuss Josip Broz Tito's responsibility for the mass executions of the captured members of the Croatian Armed Forces. Also, for all the executions of all mass executions of the captured anti communist and nationalistic forces elsewhere in Slovenia in May 1945. Author's conclusion is that Tito has power and was willing to influence the all the events concerning the Partisan movement and Yugoslav situation at the end of the World War Two, as well as to the status of the captured forces (prisoners of war). Thus, this is the basis for answer of Tito's personal responsibility.

SLOBODAN SELINIĆ, naučni saradnik
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 327.82(497.1:437)"1949/1953"(093.2)
341.7(497.1:437)"1949/1953"(093.2)

ŽIVOT DIPLOMATA U NEPRIJATELJSKOJ DRŽAVI

Jugoslovenske diplomate u Čehoslovačkoj i čehoslovačke diplomate u Jugoslaviji 1949–1953*

APSTRAKT: Članak se bavi položajem jugoslovenskih diplomata u Čehoslovačkoj i čehoslovačkih u Jugoslaviji u vremenu od sukoba Jugoslavije i Informbiroa do početka procesa normalizacije odnosa posle Staljinove smrti. Najveći prostor posvećen je neprijateljskim merama vlasti i policije jedne zemlje prema predstavnicima druge države.

Ključne reči: Jugoslavija, Čehoslovačka, diplomate, policija, hapšenja, mučenja

Do sukoba Jugoslavije i Informbiroa (IB) Jugoslavija i Čehoslovačka su bile savezničke zemlje čije je odnose obeležila politička, ekonomska i kulturna saradnja na veoma visokom nivou. Međutim, jugoslovensko-čehoslovački odnosi krenuli su suprotnim smerom posle sukoba Jugoslavije i IB-a. Saradnja je potpuno prekinuta čehoslovačkim jednostranim raskidom Ugovora o prijateljstvu 4. oktobra 1949. Od tada do Staljinove smrti marta 1953. odnosi dve zemlje bili su izrazito neprijateljski.¹

Sukobom Jugoslavije i IB-a drastično je pogoršan i položaj jugoslovenskih diplomata u ibeovskim zemljama, kao i položaj diplomata ibeovskih zemalja

* Rad je deo projekta *Srbi i Jugoslavija* Instituta za noviju istoriju Srbije iz Beograda koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije. – Tento članek vznikl v rámci výzkumného záměru MSM 0021620827 *České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes*, jehož nositelem je Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

¹ Od radova o jugoslovensko-čehoslovačkim odnosima posle rata izdvajamo samo nekoliko: Đ. Tripković, M. Tripković, *Iskušenja jedne mladosti, Jugoslovenski omladinci u Čehoslovačkoj 1946–1948. g.*, Beograd 1988; J. Pelikán, *Hospodářská spolupráce Československa s Jugoslávií v letech 1945–1949*, Praha 1990; J. Pelikán, *Jugoslávie a východní blok 1953–1958*, Praha 2001; M. Перишић, *Od Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, Београд 2008; М. Совиль, *Посета Јосипа Броза Тита Чехословачкој марта 1946. године*, Токови историје, 1–2/2007, 133–153; О. Vojtěchovský, *Formování jugoslávské informbyrovské emigrace v Československu*, Slovanské historické studie, 29, Praha 2003, 123–211.

u Jugoslaviji. Kao predstavnici zemalja koje su gotovo preko noći postale neprijateljske, oni su promenu u međudržavnim odnosima osetili među prvima. Prema jugoslovenskim podacima iz 1952, iz informbirovskih zemalja proterano je u vremenu od 1. jula 1948. do 1. avgusta 1952. 149 diplomata. Najviše ih je bilo iz Čehoslovačke (42), tj. čak 28% svih jugoslovenskih diplomata proteranih iz zemalja Informbiroa.² Mesecima su Jugoslavija i Čehoslovačka recipročno u talasima proterivale diplomate i ostale predstavnike druge države. Kako se nekoliko godina kasnije izrazio Marijan Stilinović, jugoslovenski ambasador u Pragu, kome je Čehoslovačka otkazala gostoprimstvo notom od 4. oktobra 1949, „preko stotinu muškaraca i žena i djece, savjetnika, sekretara, trgovaca, radiotelegrafista, činovnika i podvornika, izjurenjeno je iz Češke“.³ Tako su početkom pedesetih godina u jugoslovenskoj ambasadi u Pragu i čehoslovačkoj u Beogradu sedeli samo otpravnici poslova i malobrojni službenici.⁴

Oni koji su ostali u diplomatskim predstavništvima da predstavljaju Jugoslaviju u Čehoslovačkoj i Čehoslovačku u Jugoslaviji bili su od kraja 1948. do sredine pedesetih izloženi raznim vidovima pritiska, zastrašivanja, maltretiranja, šikaniranja, pretnji, uznemiravanja, vrbovanja, a bilo je i slučajeva hapšenja itd. Zaustavljanje i legitimisanje diplomata prilikom kretanja po zemlji ili gradu, legitimisanje građana koji su posećivali diplomatska predstavništva, sprečavanje dobijanja štampanog materijala iz zemlje, zaplenjivanje diplomatske pošte, prisustvo agenata tajne policije ispred zgrade ambasade ili konzulata, „blokada“ zgrade automobilima tajne policije, praćenje automobila sa diplomatama automobilima sa agentima tajne policije, bili su samo neki od metoda uznemiravanja i, pre svega, zastrašivanja kojima su bile izložene jugoslovenske diplomate u Čehoslovačkoj i čehoslovačke u Jugoslaviji.

Jugoslovenske diplomate su svedočile da su već prilikom proterivanja iz Čehoslovačke oktobra 1949. neki od njih i njihove porodice bili izloženi pretnjama i maltretiranju. Tada je proterivanje šest diplomata i jednog službenika bilo praćeno prisustvom policije pred njihovim stanovima i zgradama, legitimisanjem posetilaca, psovka, pogrdnim izražavanjem o Jugoslaviji, a jugoslovenski izvori beleže i njihovo „vršljanje oružjem, čak pred decom“.⁵

² Arhiv Josipa Broza (AJB), KMJ, I-3-c/18; Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije (DAMSP), PA, 1951, Jugoslavija, f-45, dosije 1, 416060.

³ M. Stilinović, *Sumrak u Pragu*, Zagreb 1952, 63/64.

⁴ Jugoslovenska ambasada u Pragu imala je u avgustu 1951. svega sedam ljudi. Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507/IX, SKJ, ČSR, IX, 22/II-1-55, dokument 42; DAMSP, PA, 1951, ČSR, f-17, dosije 30, 44294; *Isto*, 1953, ČSR, f-18, dosije 4, 418193; Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky, Praha (AMZV), TO-o, 1945-1959, Jugoslávie, karton 1; AMZV, TO-t, 1945-1955, Jugoslávie, karton 8, Politické věci; *Политика*, 19. април 1951, 1; M. Stilinović, *Sumrak u Pragu*, 64.

⁵ Sekretar Ambasade Andrej Debenak navodi da se agent koji je „čuvao“ inž. Alaupovića provokatorski igrao revolverom prilikom legitimisanja njegovog sina. DAMSP, PA, 1949, ČSR, f-21, dosije 10, 23463; *Isto*, 1950, ČSR, f-16, dosije 6, 424174.

Jedan od najčešćih metoda zastrašivanja jugoslovenskih diplomata, ali još više građana koji su posećivali diplomatska predstavništva Jugoslavije u Čehoslovačkoj bilo je legitimisanje ovih građana po izlasku iz zgrade Ambasade u Pragu ili Konzulata u Bratislavi. Agenti tajne policije su legitimisali građane po izlasku iz konzulata ili ambasade, nekad na udaljenosti od nekoliko stotina metara od zgrade, a nekad odmah po izlasku. Pojedini građani su saslušavani u policijskim stanicama. „Kod legitimisanja dolazi do drskih pitanja šta je dotični tražio u Ambasadi pa i do bezbrojnih primedaba o prilikama u FNRJ“, piše u jugoslovenskim izveštajima. Legitimisani državljani Čehoslovačke su kasnije ponovo ponekad pozivani u policiju i saslušavani. Jugoslovenske diplomate u Pragu primetile su da je „znak za legitimisanje“ policijskim agentima davao dežurni policajac ispred zgrade Ambasade.⁶ Dokumenta samog Ministarstva unutrašnjih poslova Čehoslovačke potvrđuju da je ovakva mera bila preduzeta protiv jugoslovenskog Konzulata u Bratislavi još u avgustu 1949. kao odgovor na slične postupke jugoslovenske policije prema čehoslovačkom konzulatu u Zagrebu u julu te godine.⁷ Ova mera čehoslovačkih vlasti bila je posebno izražena u februaru i martu 1950, ali je srećemo i kasnije. U Bratislavi je ovakva praksa obnovljena februara 1951.⁸

Posebno početkom 1950, sve službenike Ambasade i Konzulata u Čehoslovačkoj na svakom koraku su pratili automobili čehoslovačke tajne policije. U Bratislavi je ova praksa uvedena krajem februara i početkom marta. Ivo Murko je javljao iz Praga da je takvim postupkom čehoslovačke Državne bezbednosti „svaka kretanja i svaki kontakt članova Konzulata sa ljudima... gotovo potpuno onemogućen“. Na ovakve postupke čehoslovačkih vlasti žalio se otpravnik poslova Milić prilikom posete čehoslovačkom Ministarstvu inostranih poslova 7. avgusta 1950, ali je kao odgovor dobio opasku da Jugosloveni imaju najmanje prava da se žale na ovakve slučajeve s obzirom na iste takve postupke agenata jugoslovenske policije prema čehoslovačkim diplomatama u Beogradu.¹⁰ Nije bio redak slučaj da jugoslovenske diplomate budu zaustavljene i legitimisane, iako su se kretale u diplomatskim kolima sa redovnim diplomatskim oznakama. Zaustavljanje, legitimisanje i popisivanje njihovih imena bili su neki od postupaka čehoslovačke tajne policije kojima su bili izloženi diplomate, njihove supruge i šoferi.¹¹

U februaru 1950. raznim vidovima zastrašivanja posebno je bio izložen jugoslovenski vojni izaslanik u Pragu major Slavko Đurić. Od svih jugoslovenskih diplomata u Pragu on je izazivao najviše podozrenja čehoslovačkih vlasti.

⁶ DAMSP, PA, 1949, Jugoslavija, f-64, dosije 15, 422177; *Isto*, 1950, ČSR, f-16, dosije 6, 45079.

⁷ AMZV, TO-o, 1945–1959, Jugoslávie, karton 1.

⁸ DAMSP, PA, 1951, ČSR, f-17, dosije 3, 46266.

⁹ DAMSP, PA, 1950, ČSR, f-16, dosije 16, 45077.

¹⁰ AMZV, TO-o, 1945–1959, Jugoslávie, karton 1, číslo 139.342.

¹¹ DAMSP, PA, 1950, ČSR, f-16, dosije 6, 424174.

Đurić je za njih bio „centar titovske agenture“, „fanatični titovac, zakleti neprijatelj narodno-demokratskih država i SSSR-a“ i glavni čovek cele Ambasade u Pragu, iako je u momentu kada je nastao ovaj izveštaj o njemu Ambasadu formalno vodio Ivo Murko.¹² Javljao je da su u baštu njegove vile dolazila dvojica policijskih agenata i „prisluškivala“. Đurić je 8. ili 9. februara 1950. bio izložen većem zastrašivanju. Tada su deset agenata i četiri uniformisana policajca blokirala njegovu vilu u Pragu, a kada je krenuo prema Ambasadi pratio ga je jedan policijski automobil.¹³ Nekoliko dana kasnije javio je: „Svako veče dva agenta dolaze u baštu odakle oslušuju. Od njih je uvek jedan te isti koga ja dobro poznajem. Ukrali nam sa stepenica na ulazu dve zemljane vazne. Sinoć sam ih poterao“.¹⁴ Ni u martu 1950. ništa se nije promenilo. Ispred Đurićevog stana i dalje su neprekidno bila policijska kola. Svaki njegov put do zgrade Ambasade pratili su agenti sa dva automobila. Zadržavali su se ispred Ambasade, a potom nastavljali praćenje svakog automobila jugoslovenskih diplomata.¹⁵

Jugoslovenska diplomatska predstavništva u Čehoslovačkoj imala su dosta poteškoća i u dobijanju pisanog materijala iz zemlje. Već krajem 1949. čehoslovačke vlasti su upozorene da od počeka oktobra 1949. zaposleni u jugoslovenskoj Ambasadi i Konzulatu nisu mogli da dobiju štampu ili poštu iz zemlje. I za ono što je do njih stizalo, Jugosloveni su se žalili da je bilo prethodno cenzurisano.¹⁶

Između agenata čehoslovačke policije i jugoslovenskih diplomata vođen je, bez sumnje, mali psihološki rat. Čehoslovački izvori govore da su mere koje je policija preduzimala prema jugoslovenskim diplomatskim predstavništvima uspele da „ograniče“ posete čehoslovačkih i jugoslovenskih državljana jugoslovenskoj Ambasadi i da je ta akcija iznenadila i izazvala osećaj nesigurnosti kod zaposlenih u Ambasadi. Isti izvori donose procenu da je tu atmosferu dodatno zaostrićala akcija posmatranja Đurićeve vile.¹⁷ Ako je, međutim, suditi prema svedo-

¹² Národní archiv, Praha (NA), fond 100/3, AÚV KSČ, MO, sv. 72, a. j. 288, Přehled o činnosti titovských agentů... Da su čehoslovački izvori bili u upravu i da je Đurić imao veliku ulogu među jugoslovenskim diplomatama u Pragu svedoče i jugoslovenski podaci. DAMSP, PA, 1950, ČSR, f-16, dosije 19, 412148.

¹³ Taj dan Đurić je sutradan opisao ovako: „Sinoć od 18 časova pa u toku čitave noći deset agenata i četiri policajca sa šlemovima na glavi blokirali su vilu. Imali su tri automobila a dva agenta su stajala na samim vratima od ulaza. Ja sam ovu dvojicu zafrkavao pozivajući ih da uđu. Nisu mi ništa odgovorili. Oko 21 čas sa kolima sam izašao namjerno da vidim šta hoće i uputio se u ambasadu, jer sam pretpostavljao da bi se moglo tamo nešto desiti. Čim sam izašao jedna kola sa ova četiri policajca i tri agenta pratili su me u stopu do Ambasade iako sam putem manevrisao. U Ambasadi nije bilo ničega naročito, vratio sam se kući praćen od njih u stopu. Jutros su osvanuli agenti sa automobilima, ali bez policajaca. Ovo je po prvi put da ovako drsko i bezobrazno prate sa policijom, inače redovno me prate i čuva kuću po jedan ili dva agenta. Sinoć su sigurno imali nešto u planu, ali im nije uspelo“. DAMSP, PA, 1950, ČSR, f-16, dosije 6, 424174; AMZV, TO-o, 1945–1959, Jugoslávie, karton 1, nota Ambasade FNRJ, broj 71/50.

¹⁴ DAMSP, PA, 1950, ČSR, f-16, dosije 15, 43563.

¹⁵ DAMSP, PA, 1950, ČSR, f-16, dosije 16, 47065.

¹⁶ AMZV, TO-o, 1945–1959, Jugoslávie, karton 1, číslo 103.211.

¹⁷ NA, fond 100/3, AÚV KSČ, MO, sv. 72, a. j. 288, Přehled o činnosti titovských agentů...

čenju vicekonzula u Bratislavi Lipkovskog, legitimisanje jugoslovenskih građana i diplomata koje su vršili agenti policije ispred konzulata nije zaplašilo ni jedne ni druge. Građani su i dalje dolazili u Konzulat, a diplomate su se protiv ove mere borile tako što su pored agenata prolazili „kao pored drveta“. U martu 1951. javljao je iz Bratislave: „Prolazimo pored njih kao da ne postoje. A to je za njih smrt“.¹⁸ Lipkovski tvrdi i da je jedne zimske večeri, kako bi neprimećeno otišao u Košice radi prikupljanja obaveštajnih podataka traženih iz Beograda, istrčavao iz kola u jednoj sporednoj bratislavskoj ulici kako bi se oslobodio pratnje policijskih agenata dok je njegov šofer nastavljao da vozi ulicama grada praćen policijom.¹⁹

Sve jugoslovenske diplomate u Čehoslovačkoj nisu reagovala na isti način na sukob Jugoslavije i Čehoslovačke i promenjen položaj predstavnika jedne države u drugoj. Iako je većina diplomata pokazala priličnu monolitnost i ostala verna svojoj državi, vladi i partiji, bilo je i onih koji su se pokolebali ili iz ubeđenja ili iz straha od pritisaka kojima su bili izloženi. Već prilikom proslave 29. novembra 1949. konzul u Bratislavi Borislav Čorić odlučio je da na proslavu ne zove predstavnike političkog i kulturnog života Slovačke, jer je većina ljudi bila zaplašena stalnim prisustvom agenata policije pred Konzulatom i legitimisanjem posetilaca Konzulata. Pozvana je bila samo jugoslovenska kolonija, pa je od njih 160 došla polovina.²⁰

Prema vestima iz decembra 1949. Oton Berkopec je odbijao da se vrati u Jugoslaviju. Major Đurić je posle razgovora sa njim izvestio kako mu je Berkopec rekao da je u Čehoslovačkoj živeo 21 godinu, da se osećao kao Čeh, tj. kao „Pražak“, da je bolestan i da ne može da se vrati u zemlju.²¹ Nešto kasnije, konzul u Bratislavi Borislav Čorić počeo je da popušta pred naletom pritisaka i atmosfere straha koje je mogao osetiti svuda oko sebe. Na njegovu „zibunjenost“, kako je njegovo stanje okarakterisao dr Rade Pribićević, koji je posle rata bio ambasador u Poljskoj i koji ga je posetio, verovatno je uticalo hapšenje vicekonzula u Bratislavi Kevića 24. marta 1950. Bila je to kap koja je prelila čašu straha nakupljenog stalnim praćenjem i šikaniranjem policije. Rade Pribićević je javio u Beograd da se Čorić plašio suđenja Keviću, a sam Pribićević se bojavao da bi i Čorić mogao biti optužen i „da se ne bi dobro držao“. Izgleda da ovaj strah nije bio bez osnova, jer je Kević u vreme hapšenja nosio izveštaj verovatno samog Čorića u kome su bili pominjani neki čehoslovački ljudi, doduše šifrovano, ali je iz sadržaja bilo moguće da se oni otkriju. Pribićević je predlagao hitno povlačenje Čorića u zemlju, što je u Beogradu izgleda prihvaćeno.²²

¹⁸ DAMSP, PA, 1951, ČSR, f-17, dosije 3, 46266.

¹⁹ Т. Липковски, *Четири тиранске године*, Београд 2008, 154.

²⁰ Sledeće, 1950. godine, kada je konzul bio Lipkovski, proslava u Bratislavi nije organizovana, pre svega zbog brige za bezbednost jugoslovenskih građana koji bi eventualno došli na proslavu. Jedini „posetioci“ bili su agenti policije ispred zgrade. – DAMSP, PA, 1949, Jugoslavija, f-64, dosije 15, 422177; *Isto*, 1950, ČSR, f-17, dosije 15, 423009.

²¹ DAMSP, PA, 1949, ČSR, f-24, dosije 6, 422898.

²² DAMSP, PA, 1950, ČSR, f-17, dosije 2, 47508.

Ako se jugoslovenske diplomate u Čehoslovačkoj u godinama neprijateljstva i mržnje nisu plašili čehoslovačke policije, izvesno je da su se plašili dokumenata koje su posedovali. Jugoslovenskim diplomatama nije bilo sasvim jasno šta raditi sa obimnom arhivom jugoslovenskih predstavnika u Čehoslovačkoj. Pitanje je i da li je u tim danima opšteg meteža, užurbanosti i straha nešto od dokumenata i uništeno. Nisu li tada nastupili dani uništavanja papira iz straha od hapšenja ili padanja u ruke neprijatelju? Đurić je 12. oktobra 1949. izvestio da se samo u Trgovinskom izaslanstvu nalazilo 30 sanduka arhive Investicione komisije i najhitnije tražio direktive o postupanju sa ovom građom, a onda je javio: „Ostalu arhivu Trgovinskog izaslanstva koja se ne odnosi na novčane dokumente uništit ćemo“.²³ I drugi telegram iz Ambasade u Pragu poslat u Beograd 22. oktobra 1949. u kome je stajalo i „... javite možemo li spaliti sve iz velike gvozdene kase. Uglavnom su kopije dopisa pov. i str. pov. kopije izveštaja, pregledi i Vaša naređenja“ otvara niz pitanja. Da li ova dokumenta nije bilo moguće prebaciti u Beograd ili se neko plašio da ne padnu u ruke čehoslovačkim vlastima? U svakom slučaju, ovakva fragmentarna svedočanstva jasno govore o stanju užurbanosti i straha u kome se Ambasada u Pragu nalazila krajem 1949.²⁴ Narednih meseci to stanje je moglo biti samo još gore, a strah od posedovanja kompromitujućih dokumenata još veći. Dokumenta koja bi danas istoričarima bila dragocen izvor i svedočanstvo o dramatičnim danima i noćima u životu jugoslovenskih diplomata u Pragu krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina, tada su neke od njih mogla koštati slobode ili života. Ono što bi danas bio prvorazredan istorijski izvor tada je bio dokaz na suđenju na kome je osuđujuća presuda ionako bila izvesna. Zato je bilo bolje uništiti ga. Da je početkom pedesetih stanje postalo još teže, posebno posle hapšenja vicekonzula u Bratislavi Kevića, govori i jasna direktiva poslata iz Beograda jugoslovenskim diplomatama u Pragu šest dana po hapšenju Kevića. U njoj je stajalo da je materijal iz Kevićeve kase trebalo „skloniti na sigurno mesto ili uništiti bez odlaganja“.²⁵

Ni jugoslovenske diplomate nisu prezale od akcija koje su bile direktno suprotne zakonima zemlje čije su gostoprinstvo uživale. Čehoslovački izvori optužuju niz jugoslovenskih predstavnika za „špijunski rad“. Čehoslovačkim vlastima najsumnjiviji su bili ambasador Stilinović, sekretari ambasade Gorski i Lovinčić, jugoslovenski državljani Slobodan Macura, službenik trgovinskog odeljenja ambasade Hadžić, potpukovnik Poljaković, kulturni ataše Štambuk, šef Trgovinskog izaslanstva Barbalić i, naravno, vojni izaslanik Đurić, stalni objekt posmatranja čehoslovačke policije. Oni su optuživani za špijuniranje, vrbovanje, prikupljanje podataka o čehoslovačkom političkom i ekonomskom životu, o političkim strankama, o KP Slovačke, odnosu između Čeha i Slovaka kako na nacionalnom, tako i na partijskom nivou, povezivanje sa „reakcijom“, hvatanje veza sa

²³ DAMSP, SPA, 1949, f-4, str. pov. 1826.

²⁴ DAMSP, PA, 1949, ČSR, f-23, dosije 8, 419432.

²⁵ DAMSP, SPA, 1950, f-2, str. pov. 412.

bivšim jugoslovenskim partizanima u Čehoslovačkoj i traženje informacija od njih, rasturanje projugoslovenskog propagandnog materijala, rad među Jugoslovenima u Čehoslovačkoj itd. Čehoslovački izvori govore o tome kako su oni uz pomoć KPJ koja je sudila o političkoj podobnosti, odabirali „informatore“ koje su koristili za izdajnički rad protiv Čehoslovačke, pozivali ih u Ambasadu, davali im zadatke i od njih dobijali podatke. Ovi „informatori“ su vrbovani iz reda čehoslovačkih državljana koji su imali neku vezu sa Jugoslavijom, koji su bili učesnici oslobodilačkog rata ili reemigranti.²⁶

Za neka dela stavljana na teret jugoslovenskim diplomatama postojale su čehoslovačke optužbe, a u pojedinim slučajevima i dokazi. Konzul u Bratislavi Trajko Lipkovski sam je ostavio svedočanstvo o tome kako je po nalogu iz Beograda u zimu 1950/51. putovao van grada kako bi prikupljao podatke o pokretima čehoslovačke vojske prema Mađarskoj, tj. Jugoslaviji.²⁷ I Zdenko Štambuk je priznao da se 9. jula 1949. vozio diplomatskim kolima na putu Prag – Brno sa vojnim izaslanikom Slavkom Đurićem i šoferom i da su poneli „u zatvorenim kuvertama naš materijal da ga putem razdijelimo“ i da su u „pustim mestima“ duž puta bacili „u jendeke“ deset koverata, što je i bio razlog da ga Čehoslovačka protera, ocenjujući da je ovaj postupak bio „mešanje u unutrašnje stvari ČSR“.²⁸ Iste optužbe Čehoslovačka je iznosila i za trgovinskog izaslanika Barbalića, koje proteran iz Čehoslovačke zajedno sa personalnim referentom Trgovinskog izaslanstva Anđelkom Popov, sa obrazloženjem da su 18. jula 1949. bacali „protivdržavne brošure“ blizu austrijske granice.²⁹ Ovakve postupke svojih diplomata kritikovalo je Ministarstvo inostranih poslova Jugoslavije u telegramu ambasadi u Pragu 25. jula 1949. „U vezi sa proterivanjem naših službenika... ukazujemo da niste smeli dozvoliti da se diplomatski službenici bave tim poslovima i da češkim vlastima na taj način pruže mogućnosti da se reše zbog takvih stvari naših službenika“.³⁰

I čehoslovačke diplomate u Beogradu bile su izložene sličnim postupcima policije, kao jugoslovenske diplomate u Čehoslovačkoj. Da su preko noći osvanule u neprijateljskom okruženju i da je čehoslovačka ambasada čiji je položaj u centru Beograda do tada bio dokaz srdačnih veza dveju država i njihovih naroda, odjednom postala neprijateljska teritorija za građane i vlast Jugoslavije, čehoslovačke diplomate su mogle osetiti još 12. septembra 1948. kada su dva mladića htela da „popljuju“ državni grb na zgradi ambasade.³¹ Ozbiljniji incidenti

²⁶ NA, fond 100/3, AÚV KSČ, MO, sv. 72, a. j. 288, Zpravodajská činnost některých členů velvyslanectví; *Isto*, Činnost některých orgánů jugosl. ambasady v ČSR; *Isto*, A. Odhalené síťe titovské agentury řízené z jugoslávského velvyslanectví v Praze.

²⁷ Т. Липковски, *Четири тиранске године*, 154.

²⁸ NA, fond 100/3, AÚV KSČ, MO, sv. 72, a. j. 288, č. j. 33645/51314–49; AMZV, TO-t, 1945–1955, Jugoslávie, karton 8, Politické věci; DAMSP, SPA, 1949, f-4, str. pov. 1401; 1413.

²⁹ AMZV, TO-t, 1945–1955, Jugoslávie, karton 8, Politické věci.

³⁰ DAMSP, SPA, f-4, str. pov. 1459.

³¹ DAMSP, PA, 1948, ČSR, f-31, dosije 10, 424197.

počeli su mnogo ranije. Već u julu 1948. ambasador Taufer imao je niz neprijatnosti prilikom izleta sa suprugom i sinom. Taufer je 24. 25. i 26. jula plovio lađom Dunavom i tada više puta bio legitimisan od jugoslovenske policije, uključujući i posetu u kabini usred noći. Jugoslavija se formalno pozivala na zabranu kretanja u pograničnom pojasu bez specijalne dozvole. Čehoslovačka je tvrdila da je Taufer za manje od 12 sati bio čak šest puta legitimisan od strane agenata UDB-e.³² Jedan od sledećih postupaka jugoslovenskih vlasti protiv čehoslovačkih diplomata bilo je zadržavanje i legitimisanje službenika čehoslovačke ambasade (Hrena, Kolaržika i Veselog – Chrena, Kolařík i Veselý) 10. marta 1949. prilikom distribucije petog broja Biltena ambasade u Savezu metalnih radnika u Beogradu. Službenici su tada u društvu policije proveli jedan sat. U aprilu 1950. niz incidenata sa automobilima UDB-e imao je i Horski na putu od jugoslovensko-mađarske granice do Beograda.³³

Krajem 1952. učestali su slučajevi legitimisanja čehoslovačkih diplomata ili zaustavljanja njihovih kola na putu po Jugoslaviji. Čehoslovačke žalbe zbog legitimisanja sekretara ambasade Fremra i službenika Kozioreka po izlasku iz Sovjetskog doma kulture i mađarskog Poslanstva, legitimisanje otpravnika poslova Holuba i njegovog šoferu na putu za Zagreb i zaustavljanje automobila sa otpravnikom poslova Holubom na putu za Smederevo i njihovo vraćanje za Beograd bili su samo neki slučajevi koje su čehoslovački predstavnici navodili u svojim žalbama na ponašanje jugoslovenske policije, a koje ni sama policija uglavnom nije negirala. Sredinom oktobra 1952. čehoslovačke diplomate su upozoravale da su u jugoslovenskoj prestonici praćene na svakom koraku automobilima UDB-e.³⁴ Ispred čehoslovačkog konzulata u Zagrebu prisustvo agenata UDB-e bilo je vidljivo još u julu 1949. Oni su na oko 50–100 metara od ulaza u konzulat legitimisale sve osobe koje su izlazile iz konzulata.³⁵ Za prisustvo jugoslovenskih policajaca i policijskih kola ispred ambasade i legitimisanje građana koji su posećivali ambasadu čehoslovački izvori koristili su izraz „blokada“. Tako su verovatno u maju 1950. automobili UDB-e blokirali izlaz iz ambasade tako da automobil u kome je bio otpravnik poslova Puškar (Puškár) nije mogao da izađe na ulicu. Incident je trajao oko pet minuta.³⁶

³² AMZV, TO-t, 1945–1955, Jugoslávie, karton 8, Politické věci; *Isto*, karton 1; AMZV, TO-o, 1945–1959, Jugoslávie, karton 2, Velvyslanectví Československé Republiky, Bělehrad, číslo 1445/dův/48; AJB, KMJ, I-3–9/187.

³³ AMZV, TO-o, 1945–1959, Jugoslávie, karton 1, číslo 442/dův/49; *Isto*, karton 2, Tajné, 3030/50, 12.4.50, Horský 268.

³⁴ AMZV, TO-o, 1945–1959, Jugoslávie, karton 2, číslo: 136.154/52, Věc: Jednání UDBy se zaměstnanci čs. velvyslanectví v Bělehradě; DAMSP, SPA, 1952, f-4a, Str. pov. 2713/3.

³⁵ AMZV, TO-o, 1945–1959, Jugoslávie, karton 1, číslo 142/dův/49; *Isto*, 159/dův/49; DAMSP, PA, 1949, ČSR, f-23, dosije 14, 413293.

³⁶ AMZV, TO-t, 1945–1955, Jugoslávie, karton 9, Tajné, 9489/54, Holub 368; AMZV, TO-o, 1945–1959, Jugoslávie, karton 2, Velvyslanectví Československé Republiky, Bělehrad, č. 1992/50.

Automobili UDB-e sprečavaju izlazak automobila sa otpravnikom poslova Čehoslovačke, Puškarom, Beograd 1950.

Najdrastičniji vid neprijateljskog odnosa prema diplomatama bila su hapšenja. Jugoslovenski vicekonzul u Bratislavi Šefik Kević uhapšen je 24. marta 1950. sa diplomatskom poštom prilikom prelaska granice sa Austrijom. Suđeno mu je od 30. avgusta do 2. septembra 1950. pred Državnim sudom u Pragu. Osim njemu, suđeno je još petnaestorici optuženih. Jugoslovenskih državljana, računajući i Kevića, bilo je deset, a čehoslovačkih šest. Sam proces je bio tajan i zasnivao se na svedočenju protiv Kevića drugih optuženih za saučesništvo sa njim. Kević je optužen kao rukovodilac jugoslovenske obaveštajne mreže u Slovačkoj i za šverc. Osuđen je na doživotnu robiju.³⁷ Radilo se o političkom procesu, mada se u prvim kontaktima jugoslovenskih diplomata sa čehoslovačkim posle Kevićevog hapšenja nije pominjana optužba za špijunažu, već samo za šverc.³⁸ Proces nije bio unapred najavljen, niti su o njemu davane vesti dok je trajao. Ambasada Jugoslavije u Pragu za njega nije znala sve dok nije završen, a i tada je vesti dobila preko novina. Radio Prag je 4. septembra, dva dana posle suđenja, emitovao iskaze optuženih na gramofonskoj ploči u kojima su oni „priznavali“ krivicu (rad za jugoslovensku obaveštajnu službu i špijunažu protiv Čehoslovačke). Njihovi iskazi trebali su da potkrepe stav o saradnji

³⁷ DAMSP, PA, 1956, ČSR, f-13, dosije 37, 423439; *Isto*, 1952, ČSR, f-17, dosije 8, 417159.

³⁸ Pojedini jugoslovenski izvori su takođe ostavljali mogućnost da se Kević zaista bavio švercerskim poslovima. – DAMSP, PA, 1950, ČSR, f-16, dosije 21, 410099, 410225; *Isto*, f-17, dosije 2, 45969; *Isto*, f-16, dosije 19, 410660.

Jugoslavije sa kolaboracionistima i „gestapovcima“ i da pokažu kakvim su se sve metodama „titovci“ služili da bi zavrbovali ljude za rad protiv Čehoslovačke. Čehoslovačka policija je dugo tražila ili pripremala dokaze protiv Kevića. O tome svedoči i to što je od hapšenja do suđenja prošlo dosta vremena, ali i sastanak koji su 20. maja 1950. održali predstavnici Ministarstva inostranih poslova i Ministarstva unutrašnjih poslova Čehoslovačke. Ovaj sastanak je pokazao da je čehoslovačka diplomatija malo znala o uhapšenim Jugoslovenima i procesima protiv njih i da se o tome odlučivalo u Ministarstvu policije i partiji.³⁹ Sa druge strane, u Jugoslaviji je suđeno Jaroslavu Nemecu (Němec), sekretaru vojnog atašea Čehoslovačke u Beogradu, koji je u prestonicu stigao 29. avgusta 1950. Jugoslovenski izvori govore da je u Jugoslaviju poslat kao „obaveštajac“ i da je u tu svrhu u Čehoslovačkoj pohađao obaveštajni, padobranski, telegrafsko-šifranski i druge kurseve, a potom je prešao u čehoslovački Generalštab.⁴⁰ Uhapšen je 13. maja 1951. u Beogradu u momentu kada je od Barbare Kovač primao tražene izveštaje. Suđeno mu je pred Vojnim sudom u Beogradu već 29. i 30. maja 1951. Osuđen je na zatvor uz prinudni rad od 13 godina. Zajedno sa Nemecom suđeno je i Bedržihu Glasu (Bedřich Glas), čehoslovačkom državljaninu koji je osumnjičen kao Nemecov agent. Uhapšen je dan posle Nemeca, a osuđen na istom procesu na strogi zatvor i prinudni rad u trajanju od 6 godina uz konfiskaciju imovine. Jugoslovenske vlasti su ga optuživale da je još od početka 1949. „držao vezu“ sa pomoćnikom čehoslovačkog vojnog atašea u Beogradu Jozefom Dvoržakom.⁴¹ Na istom procesu osuđeni su i Ljudevit i Barbara Kovač.⁴² Kević, Nemeć i Glas su iz zatvora izašli u aprilu 1955. kada su Jugoslavija i Čehoslovačka u sklopu

³⁹ Tada su predstavnici Ministarstva inostranih poslova upozoravali kolege iz policije da se sa Kevićevim slučajem više ne može odugovlačiti i da bi „suvišno isticanje švercerskog rada Kevića faktički obezvređilo važnost procesa“ i pitali da li su prikupljeni dokazi protiv Kevića dovoljni za „politički proces“. Iz policije su dobijena uveravanja da se sa procesom može početi „za kratko vreme“ i da o Kevićevom špijunskom radu imaju toliko materijala koji kompromituje većinu bivših službenika jugoslovenske ambasade da su proces smatrali „sa političkog gledišta rentabilnim“. Međutim, proces je počeo tek 30. avgusta. – AMZV, TO-o, 1945–1959, Jugoslávie, karton 1, Záznam o poradě se zástupci ministerstva vnitra konané dne 20. května 1950...; DAMSP, PA, 1950, ČSR, f-17, dosije 2, 47236, 45969; *Isto*, 1956, ČSR, f-13, dosije 37, 423439.

⁴⁰ Prema ovom izvoru, u Jugoslaviji se povezao sa kapetanom JNA Ljudevitom Kovačem i njegovom suprugom Barbarom i čehoslovačkim državljaninom Bedržihom Glasom. Od njih je tražio da mu prikupljaju razne podatke, uglavnom vojne prirode, interesovao se za razmeštaj jugoslovenskih vojnih jedinica, njihovu borbenu sposobnost, radarske uređaje, promet u morskim pristaništima, da li Jugoslavija dobija oružje sa Zapada i koje oružje dobija itd. – DAMSP, PA, 1951, ČSR, f-17, dosije 18, 410062; *Isto*, 1952, ČSR, f-17, dosije 4, 417221.

⁴¹ DAMSP, PA, 1952, ČSR, f-17, dosije 4, 417221; *Isto*, 1953, ČSR, f-18, dosije 16, 418318; *Isto*, 1954, ČSR, f-15, dosije 36, 18139; *Borba*, 30. maj 1951, 2; 2. jun 1951, 2; 31. maj 1951, 2.

⁴² Ljudevit Kovač je osuđen na 20 godina lišenja slobode s prinudnim radom, pet godina gubitka građanskih prava i konfiskaciju imovine, a Barbara Kovač na tri godine lišenja slobode sa prinudnim radom, jednu godinu gubitka građanskih prava uz konfiskaciju imovine. – *Политика*, 2. јун 1951, 2; *Borba*, 2. jun 1951, 2.

procesa normalizacije odnosa izvršile razmenu uhapšenih. Nemeč i Glas su tada prebačeni u Čehoslovačku, a Kević u Jugoslaviju.⁴³

Hapšenja, suđenja i osuđujuće presude pratila su mučenja u zatvorima. Obe strane su iznosile podatke o mučenju svojih predstavnika u zatvorima druge države. Zahvaljujući svedočenju Kevića iz 1956, posle povratka u Jugoslaviju, znamo nešto više o metodama „obrade“ uhapšenih Jugoslovena u čehoslovačkim zatvorima. Kević je bio zatvoren u zatvoru Ruzinj, blizu Praga. Po povratku u Jugoslaviju svedočio je o širokom spektru mučenja i maltretiranja kojima je bio izložen. Nije mu bilo dozvoljeno da sedi prilikom saslušavanja. I u ćeliji je morao da hoda ili da stoji. Kada se tome odupirao, dolazili su stražari i tukli ga pendrecima. Kada je odbio da potpiše zapisnik sa saslušanja, dobio je četvorodnevnu zabranu spavanja. „Morao sam čitavu noć da hodam i stojim na nogama a kada bi seo ili legao na pod, otvarala se vrata i stražari su izljevali kantu hladne vode na mene i tukli me pendrecima“. Kević je vremenom počeo da oseća jak bol u nogama koji je pripisivao delovanju droga koje je dobijao u jelu: „Morao sam hodati bos jer nisam mogao usled otoka obući papuče“.⁴⁴ Sećao se i da su ga dve sedmiце posle ovih mučenja odveli kod lekara i tamo izmerili da je imao 47 kg, odnosno 37 kg manje nego do tada. U jednom trenutku je prošao i kroz fazu pridobijanja „lepim načinom“, pa je počeo da dobija duple porcije hrane. Ambasada Jugoslavije je u novembru 1950. javila u Beograd da je Kević posle surovog tretmana u zatvoru „bacao krv“ i da je na jedno uvo „od batina oglušio“. Iz Ruzinja je premešten u strogu izolaciju u zatvor u Leopoldovu u Slovačkoj kada je posle smrti Gotvalda i Staljina zatražio obnovu procesa. Ovde je ostao skoro do povratka u Jugoslaviju 18. aprila 1955. Godinu dana po povratku u Jugoslaviju opisujući svoje stanje govorio je o „nervnim obolenjima... koja se graniče sa ludilom“, „atrofiji mišića i nerava“, „šumovima u ušima i raznim glasovima“ koji su se javljali „u snu i na javi“, a sve kao posledica droga kojima je izlagan. Kević se

⁴³ AMZV, TO-t, 1945–1955, Jugoslávie, karton 4, č. 420.355/55-ZEO/2; *Isto*, karton 5, č. 415.482; *Isto*, č. 415.539, Věc: Výměna vězňů – přilet letadla s čs. vězni do Prahy; *Isto*, č. 415.716/55, Cestující na trati Praha-Bělehrad dne 18. 4. 1955; DAMSP, PA, 1955, ČSR, f-11, dosije 47, 18930; *Isto*, dosije 48, 42084; AJ, fond 507/XVIII, SKJ, XVIII/k. 5/1–43, dok. 25.

⁴⁴ Deo mučenja opisao je ovako: „Kod saslušavanja me počeli tući žilom i šamarima, lupali mi glavom o zid, vezali u ludačku košulju, osvetljavali reflektorima, bacali u tamnicu, poljevali vodom, vezali usta da ne mogu vikati kad me tuku, davali omču na vrat i zatezali da vide kako će mi biti kad me budu vešali i sl a što je najgore davali droge u jelo od kojih sam imao strahovite halucinacije tako impresivne kao da se stvari i događaji zbivaju pred očima“. Dejstvo droga opisao je ovako: „Čuo sam razne glasove, razgovarao sa pticama, uobražavao da imam moć povezivanja u mislima s kim god zaželim i da sa njim vodim diskusije, vidio u ćeliji svoje drugove u miniaturni kako gestikuliraju i sa mnom u mislima razgovaraju. Pred očima su mi se redali najmiliji drugovi okrvavljeni i utučeni kako priznaju da su mi davali špijunski materijal. Vidio sam smrt majke, čekao na vešanje i streljanje, čuo da je u Jugoslaviji izbila revolucija, da je general Miladin Ivanović ubio Maršala Tita i izdao proglas o saradnji sa SSSR u kojem traži da se mene što najstrožije kazni“. – DAMSP, PA, 1956, ČSR, f-13, dosije 37, 423439.

žalio i na hronični bol u nogama, takođe izazvan „medikamentima“ koje je dobio u Čehoslovačkoj. „Noge stalno otiču i bole“, žalio se više od godinu dana po povratku.⁴⁵

Čehoslovačka nije navodila ništa manje jake optužbe na račun ponašanja jugoslovenskih organa bezbednosti prema čehoslovačkim državljanima uhapšenim u Jugoslaviji. Jugoslovenska policija optužena je za „fašističke“ i „gestapovske metode“, a jugoslovenska vlada je optužena za politiku „pretnje i nasilja“ karakterističnu za „protivnarodne imperijalističke režime“.⁴⁶ Prema podacima iz 1955, Jaroslav Nemeč je izdržavao kaznu u KPD Sremska Mitrovica.⁴⁷ On je, prema jugoslovenskim podacima, tokom 1951. primao pakete od svoje ambasade, ali sudeći prema dokumentu iz jula 1952, u to vreme to mu je bilo zabranjeno. Mesec dana ranije primio je pismo i sliku od supruge.⁴⁸ Posle Staljinove smrti režim prema ovim zatvorenicima je ublažen. Tako je Jugoslavija dostavljala Nemeču novac koji mu je slala čehoslovačka ambasada.⁴⁹ O uslovima zatvorskog života Nemeča ostalo je svedočanstvo posle posete predstavnika ambasade Čehoslovačke Holuba i Kozioreka 25. januara 1955. u zatvoru u Sremskoj Mitrovici. Čehoslovačke diplomate su opisale njegov fizički izgled kao „loš“, a sam Nemeč se žalio na nedovoljnu ishranu. Dok mu nije bilo dozvoljeno primanje novca iz ambasade morao je da prodaje odeću da bi se bolje hranio. Ishrana se popravila tek od kada je počeo da dobija novac. Na razgovor sa čehoslovačkim diplomatama došao je u kažnjeničkom odelu od „primitivne tkanine“. Čehoslovačke diplomate su stekle utisak da je Nemeč bio izložen „psihološkom pritisku“ kako bi bio slomljen, ali da se ipak u tome nije uspelo. U tom smislu proturane su mu priče o tome kako se njegova porodica više ne interesuje za njega. Korišćen je i njegov loš odnos sa bivšim nadređenim majorom Galom, pa su mu servirane priče o tome kako je Gal u Čehoslovačkoj postao general. Teške posledice ostavilo je i dvogodišnje boravljenje u samici. U ćeliju sa drugim zatvorenicima prebačen je tek posle poboljšanja jugoslovensko-čehoslovačkih odnosa. Tada je mogao da čita literaturu i štampu i ide u šetnju.⁵⁰

Položaj diplomata poboljšan je kada je započeo proces normalizacije odnosa Jugoslavije i Čehoslovačke posle smrti Staljina. Kao i normalizacija odnosa, poboljšanje položaja predstavnika jedne zemlje u drugoj bio je spor, dugotrajan i postepen proces. Odnosi na nivou ambasadora obnovljeni su tek sredinom 1954. Novi čehoslovački ambasador Pithart došao je u Beograd u septembru 1954, dok

⁴⁵ *Isto*; DAMSP, PA, 1950, ČSR, f-16, dosije 13, 422470.

⁴⁶ AMZV, TO-t, 1945–1955, Jugoslávie, karton 6, Spisový obal 6, číslo: 100.778/50, 6. I 50; DAMSP, PA, 1950, ČSR, f-18, dosije 1, 43466.

⁴⁷ DAMSP, PA, 1954, ČSR, f-15, dosije 36, 18139.

⁴⁸ DAMSP, PA, 1952, ČSR, f-17, dosije 4, 417221.

⁴⁹ DAMSP, SPA, 1953, f-1, str. pov. 520.

⁵⁰ AMZV, TO-t, 1945–1955, Jugoslávie, karton 5, Spisový obal 6, Velvyslanectví Československé republiky Bělehrad, č. 104/dův./55.

je jugoslovenski ambasador Vejvoda otišao u Prag početkom 1955. godine. U međuvremenu je znakova neprijateljstva bivalo sve manje, a normalnog diplomatskog opštenja sve više. Odnosi se više nisu vraćali na vreme prijateljstva i saradnje do 1948, ali je i vreme hapšenja, suđenja i maltretiranja diplomata postalo prošlost.

Slobodan Selinić

Summary

LIFE OF THE DIPLOMATS IN ENEMY STATE

Yugoslav diplomats in Czechoslovakia
and czechoslovak diplomats in Yugoslavia 1949–1953

As the result of the political clash between the Yugoslavia and Informbureau (IB) and turmoil in the political relations, Yugoslavia and Czechoslovakia both took an aggressive attitude towards the diplomats of the opposite states. Two states, used to expel diplomats throughout the duration of the conflict. According to the Yugoslav archival sources, between the 1st July 1948 and 1st August 1952, Czechoslovakian authorities expelled 42 Yugoslav diplomats and representatives, which makes 28% of all Yugoslav diplomats expelled from the IB states during the conflict. Besides the expulsion, diplomats were targets of other means of the repression ranging from the different kind of pressure, maltreatment, abuse to a several cases of arrest. Other means of maltreatment included monitoring of the local citizens which visited the embassies, banning of the receiving of the press from their own states, surveillance of the embassies and other premises as well as the surveillance of the diplomats movements. Those methods were used by the both security services, in Yugoslavia and Czechoslovakia. Author gives a detailed analysis of two most drastic cases when two diplomats, one Yugoslav and other Czech, were sentenced on long term sentences in 1951. Both being charged for spying, were released in 1955, after the Yugoslav-Informbureau conflict came to an end.

STRANI STUDENTI U JUGOSLAVIJI 1956–1961*

APSTRAKT: U radu se prati porast broja stranih studenata u Jugoslaviji, pre svega u Beogradu, tokom druge polovine 50-ih godina 20. veka. Posebna pažnja je posvećena strukturi studenata po državama, fakultetima i strukama i težnji državnih organa da krajem decenije formulišu i sprovedu ambicioznu politiku stipendiranja stranih studenata i orijentišu je na studente iz afroazijskih i arapskih zemalja, sa ozbiljnim političkim i ekonomskim ciljevima i očekivanjima.

Ključne reči: Jugoslavija, Beogradski univerzitet, kulturna politika, strani studenti, stipendiranje, afroazijske i arapske zemlje

Tokom druge polovine 1950-ih godina dolazak stranih studenata u Beograd i Jugoslaviju bio je sve intenzivniji, a pravci iz kojih su stizali menjali su se u skladu sa međunarodnom situacijom i spoljnom politikom jugoslovenske države. Tako su sa Burmom i Indijom tokom decenije odnosi opadali, mada su ostali i dalje prijateljski, pa je do kraja 50-ih izgubljen primat burmanskih i indijskih studenata u Jugoslaviji,¹ a sve više su dolazili studenti iz zemalja Srednjeg istoka i Afrike. Studenti iz Zapadne Evrope su stalno pristizali, ali u malom broju i prevashodno o ličnom trošku. Normalizacijom odnosa sa Sovjetskim Savezom i istočnoevropskim zemljama i uspostavljanjem kulturne i studentske saradnje polovinom decenije stekli su se uslovi da studenti iz ovih zemalja dođu u Jugoslaviju. Tako je u Beogradu tokom jeseni 1956. pored ostalog, očekivano 15 studenata iz Kine, 5 iz Sovjetskog Saveza, 3 iz Čehoslovačke, 3 iz Poljske, itd. Međutim, zbog ponovnog zahlađivanja odnosa 1958. i „antijugoslovenske kampanje“ socijalističkih zemalja, razmena se nije dalje razvijala.²

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (147.039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ O razvoju stipendiranja stranih studenata u Jugoslaviji tokom prve polovine 50-ih godina, pre svega studenata iz Burme i Indije, videti: Dragomir Bondžić, *Stipendisti iz Indije i Burme u Jugoslaviji 1951–1955*, Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961, zbornik radova, Beograd 2008, 558–570.

² Razmena studenata je regulisana i nizom sporazuma o kulturnoj saradnji koje je Jugoslavija 1956. potpisala sa SSSR-om, Poljskom, Rumunijom i Bugarskom, 1957. sa Čehoslovačkom,

Stipendiranjem i razmenom stranih studenata rukovodila je Komisija za kulturne veze sa inostranstvom, osnovana marta 1953. sa zadatkom da pomaže održavanje i razvijanje kulturnih veza sa inostranstvom. Komisija je imala i referadu za strane studente u čijoj nadležnosti su bili organizovanje seminara, raspodela stipendija po zemljama, preporuka katedri, instituta i oblasti studija, rad na povećanju broja stipendija pojedinim zemljama, briga o stipendistima, smeštaju, učenju jezika, povezivanju sa stručnjacima i uvidu u društveni život zemlje, korespondencija sa kandidatima i saradnja sa Savezom studenata Jugoslavije oko razmene studenata. Komisiju su činili predsednik i sekretar koje je postavljao SIV i članovi među kojima su bili predstavnici saveta za nauku prosvetu i kulturu republika, predstavnici kulturnih ustanova i druga lica koje je takođe određivao SIV. Komisija je nasledila nadležnosti, budžet i plan Odeljenja za kulturne i naučne veze Saveta za nauku i kulturu FNRJ, koji je ukinut početkom 1953, ali njeno osnivanje je označilo početak ozbiljnijeg formulisanja i vođenja kulturne politike prema inostranstvu u svim sferama, pa i u stipendiranju stranih studenata. Od tada se, uprkos problemima, težilo širenju saradnje i uspostavljanju reciprociteta i direktnih veza univerziteta radi razmene stipendija. Odmah je došlo do porasta brige o stranim studentima koji su se zatekli u zemlji i do porasta broja ponuđenih i ostvarenih stipendija studentima iz inostranstva.³

Tokom 50-ih su postojale četiri kategorije stranih državljana koji su studirali na jugoslovenskim univerzitetima. U prvu grupu su spadali studenti koji su došli na studije ili specijalizaciju u okviru ugovora Jugoslavije sa drugim zemljama; drugu grupu su činili studenti koji su dolazili privatno i studirali o svom trošku; u trećoj su bili predstavnici stranih diplomatskih predstavništava i ustanova, odnosno članovi njihovih porodica; četvrta grupa se sastojala od političkih emigranata iz raznih zemalja. Tokom decenije je rastao broj studenata iz svih grupa.⁴

Komisija za kulturne veze sa inostranstvom u 1955/56. stipendirala je po 3 studenta iz Austrije, Nemačke i Togo, po 2 iz Danske, Norveške, Engleske, Holandije, Italije, i po 1 iz Grčke i Švedske. Evropski stipendisti su najviše usavršavali književnost, jezike i istoriju naroda Jugoslavije, kao i Kinezi, a ostali studenti iz Azije razne tehničke, prirodne i društvene nauke, ekonomiju, geologiju, medicinu, itd. U celini, strane studente su najviše interesovali jezici i književ-

Belgijom i Kinom; 1958. sa Čileom i Ujedinjenom Arapskom Republikom; 1959. sa Irakom, Grčkom, Indonezijom i Sudanom; 1960. sa Meksikom, Indijom, Kubom, Avganistanom i Italijom. *Međunarodni ugovori FNRJ*, sv. 64, 1957; *Isto*, sv. 70, 1957; *Isto*, sv. 73, 1957; *Isto*, br. 75, 1957; *Isto*, br. 1, 1958, itd; Arhiv Jugoslavije (AJ), SIV, 130–637–1054, Sudan; AJ, 130–638–1057, UAR; AJ, 130–644–1066, Indija; AJ, 130–644–1067, Indonezija; itd.

³ *Службени лист ФНРЈ*, бр. 12, 18. март 1953; AJ, fond Komisija za kulturne veze sa inostranstvom, 559–17a, Uredba o osnivanju, 12. mart 1953; Statut Komisije, 28. april 1953; Sistematizacija i opis radnih mesta, 30. oktobar 1953.

⁴ AJ, SSOJ, 114–223, Informacija CO SSJ o stranim studentima koji studiraju u Jugoslaviji, 17. januar 1959.– Dešavalo se da studenti kojima su vlasti otežavale ili onemogućavale dolazak u Jugoslaviju, dolazili privatno da studiraju (slučaj studenata iz Sirije i Egipta, kojima je sugerisano da ne idu u Jugoslaviju već u zemlje socijalističkog lagersa).

nosti jugoslovenskih naroda.⁵ Oktobra 1956. među 22 nova stipendista došli su prvi iz istočnoevropskih zemalja posle normalizacije odnosa (5 iz SSSR i 3 iz Poljske), a bilo je i po 3 iz Nemačke, Engleske i Austrije, 2 iz Danske i po 1 iz Norveške, Francuske, Grčke i Holandije. Svi osim Sovjeta su izučavali jezik i književnost. Krajem 1956. u FNRJ je o svom trošku studirao 91 strani student, najviše iz Bugarske 46, Grčke 10, itd. O svom trošku studirala su po 3 studenta iz Italije, Sirije, Nemačke, Rumunije, ČSSR i iseljenika, po 2 iz Engleske i Izraela, po 1 iz Albanije, Belgije, Mađarske, Norveške, Francuske, SSSR-a, i 1 apolita.⁶

Tokom 1957. stipendirano je 87 stranih državljana na specijalizaciji, iz 24 zemlje; na redovnim studijama bilo je 11 iz Burme, 5 iz Kine na Filozofskom fakultetu u Beogradu, 3 iz Gane i 15 iz Kine kao stipendisti njihove vlade (7 studenata i 8 aspiranata, 4 u Zagrebu a ostali u Beogradu). Tokom 1957. dozvoljen je boravak o njihovom trošku za 10 državljana Grčke, 9 Italije, 7 SAD, 6 Sirije, po 5 Bugarske i Izraela, po 4 Nemačke i ČSSR, 3 Poljske, po 2 Rumunije i Libana i po 1 SSSR-a, Luksemburga, Egipta i Indonezije.⁷ Školske 1957/58. godine na redovnim studijama u Jugoslaviji bila su 22 studenta iz 6 afroazijskih zemalja kao stipendisti jugoslovenske vlade (8 iz Burme, 5 iz Kine, 2 iz Maroka, 2 iz Sudana, 4 iz Togoja i 1 iz Tunisa); 40 stručnjaka na specijalizaciji iz 17 zemalja (po 5 iz Poljske i Čehoslovačke, po 4 iz Italije i Austrije, 3 iz Nemačke, Velike Britanije i Egipta, 2 iz Indije i 1 iz Meksika); o svom trošku su studirala 204 studenta iz 30 zemalja (56 iz Bugarske, 26 iz Italije, 18 iz Grčke, 9 iz Čehoslovačke, 8 iz SAD, 3 iz SSSR-a, 15 iz Kine, 13 iz Sirije, 3 iz Libana i po jedan iz Egipta, Indonezije, Irana i Čilea, itd.). Ukupno je u Jugoslaviji 1957/58. bilo 266 studenata i specijalizanata iz 39 zemalja, a 1958/59. 229 stranaca iz 42 zemlje.⁸

Najveći broj stranih studenata svih kategorija studirao je u Beogradu. Prema podacima Univerzitetskog odbora Saveza studenata (UO SS) tokom 1956/57. u Beogradu je studirao 121 strani državljanin, školske 1957/58. bilo je

⁵ AJ, 559–50a, Godišnji izveštaj sektora za strane studente za 1955, 4. februar 1956; AJ, SSJ, 145–45–126, O stranim studentima na Beogradskom univerzitetu 1955/56; *Шта студупажу странци у Југославији*, Политика, бр. 15302, 28. новембар 1955, 7. – Treba napomenuti da postoje različiti podaci o broju stranih studenata, s obzirom na različite izvore (Komisija, SSJ, državni organi, štampa, itd.), periode i kategorije. Brojnost se menjala iz meseca u mesec, pošto su studenti kontinuirano dolazili i odlazili, a podaci su davani za školsku ili kalendarsku godinu, za sve kategorije stranih studenata ili samo za pojedine, itd.

⁶ AJ, 559–70a, Izveštaj Komisije za kulturne veze sa inostranstvom 1956. Pošto je u Bugarskoj ograničen upis na univerzitete, dosta bugarskih državljana je 1956. upisalo studije u FNRJ.

⁷ AJ, 559–91a, Izveštaj Komisije za kulturne veze sa inostranstvom za 1957.

⁸ AJ, SSRNJ, 142–43–152, Strani studenti u FNRJ, 1. decembar 1958; AJ, 559–116a, Isto; AJ, 559–116a, Informacija o stranim stipendistima Vlade FNRJ, 17. januar 1959. (Isto u: Istorijski arhiv Beograda (IAB), Univerzitetski komitet (UK), f. 57, AJ, SSOJ, 114–223, i AJ, 130–598–992); AJ, 559–116a, Izveštaj Komisije za kulturne veze sa inostranstvom za 1958. godinu, 1. februar 1959. Videti i: Miroslav Perišić, *Od Staljina ka Sartru. Formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945–1958*, Beograd 2008, 431–433; Isti, *Veliki zaokret 1950: Jugoslavija u traganju za vlastitim putem. Kultura – oslonac, prethodnica i sastavni deo politike*, Pisati istoriju Jugoslavije. Viđenje srpskog faktora, Beograd 2007, 272–274.

133 strana studenta, a 1958/59 – 150 studenata iz raznih zemalja. Planirano je da se taj broj u perspektivi poveća na 300 studenata. Školske 1956/57. iz Bugarske je bilo 27, Kine 17, Grčke 9, Burme 8, Poljske, SAD i Sirije po 7, Rumunije 5, Togo, ČSSR i Italije po 4, Engleske, Sudana i Egipta po 3, Indije i Nemačke po 2, Norveške, Francuske Izraela, Tunisa, Australije, Austrije, Danske, Meksika i Švedske po 1; a 1957/58. iz Bugarske 26, UAR 22, Grčke 10, Burme 8, Poljske i SAD po 6, Engleske i Rumunije po 5, Sudana 4, Togo, Jordana, Albanije, ČSSR i Etiopije po 3, Gane, Švedske, Norveške, Indije, Danske, Izraela i Nemačke po 2 i Japana, Austrije, Tunisa, Maroka, SSSR, Francuske, Italije, Indonezije i Irana po 1.⁹

Krajem 50-ih godina, na temelju spoljnopolitičke orijentacije zemlje i iskustava u stipendiranju stranaca, na najvišem državnom nivou formulisana je politika školovanja stranih studenata u FNRJ i utvrđena njena orijentacija u svetu. Tokom 1958. su zahladneli odnosi sa socijalističkim lagerom, otpočela je antijugoslovenska kampanja i prekinuti su kulturni odnosi sa socijalističkim zemljama: Kinezi su u leto 1958. povukli svoje stipendiste iz FNRJ, sa Mađarskom je saradnja prekinuta posle pogubljenja Imre Nađa, a ostale zemlje su odugovlačile utvrđivanje programa razmene. Sa većinom suseda se slabo saradivalo, a zapadnoevropske zemlje su i dalje pokazivale interes uglavnom za kratke specijalizacije iz oblasti jezika, književnosti, kulture i istorije jugoslovenskih naroda.¹⁰ Započete veze sa Indijom i Burmom su lagano jenjavale, što zbog razvoja političkih odnosa, što zbog velike geografske udaljenosti. U takvim uslovima je postavljen cilj da se učvrste postojeće i razviju nove kulturne veze sa inostranstvom, gde god je to moguće, a kao nova i perspektivna mogućnost se ukazala saradnja sa arapskim i afričkim zemljama, od kojih su neke još uvek bile nesamostalne i pod starateljstvom. I pored nepostojanja iskustva, geografske udaljenosti i kulturne različitosti, smatralo se da se treba orijentisati na privlačenje i školovanje omladine iz ovih zemalja i tako sudelovati u obrazovanju njihovih stručnih kadrova i intelektualne elite. Isticano je da se najviše može postići stipendiranjem studenata iz ovih zemalja i Komisija je u tom pravcu usmerila svoj rad. Osnova nove orijenta-

⁹ AJ, 145–26–75, Izveštaj UO SS za 1958/59; AJ, 145–3–6, Izveštaj o međunarodnoj aktivnosti SS Beogradskog univerziteta između III i IV kongresa SSJ. – Među stranim studentima je bilo i službenika ambasada u Beogradu i njihovih rođaka. Od članova diplomatskog kora i stranih ustanova 1957/58. godine na Beogradskom univerzitetu su studirali: supruga savetnika ambasade Čehoslovačke, supruga pomoćnika vojnog atašea ambasade Poljske, ćerka pomorskog atašea ambasade Velike Britanije, supruga sekretara ambasade Velike Britanije, sin atašea ambasade Poljske, dva službenika ambasade Poljske, službenici ambasade Indonezije, poslanstva Irana, British council-a, itd. (AJ, SSOJ, 114–223, Informacija CO SSJ o stranim studentima koji studiraju u Jugoslaviji, 17. januar 1959).

¹⁰ Tokom 1957. u Beogradu je En Hjulet iz Engleske studirala na katedri za istoriju umetnosti kod profesora Radojičića jugoslovensku srednjovekovnu umetnost od 11. do 15. veka i pisala tezu „Ikono grafija Bogorodice u apsidama“; Frenk Perkin iz Engleske je radio na antropološkoj grupi Filozofskog fakulteta; Čarls Tomas Patrik iz Engleske je studirao književnost, ali kako je bio loš student stipendija mu je ukinuta; Rajnhard Lauer iz Nemačke je izučavao noviju srpsku književnost za disertaciju „Hajne kod Srba“; Diter Miler iz Nemačke je prikupljao podatke o srpskim zanatlijama; itd. AJ, 559–91a, Izveštaj Komisije za kulturne veze sa inostranstvom za 1957.

cije bile su kulturne konvencije i planovi kulturne saradnje koji su sklapani sa nekim od ovih zemalja (UAR 1958; Irak i Sudan 1959; itd.), a rezultat snažan priliv njihovih studenata u Jugoslaviju na samom kraju šeste decenije.¹¹

Perspektiva političke, ekonomske i kulturne saradnje sa ovim zemljama je hitno zahtevala školovanje kadrova u FNRJ koji će svojim poznavanjem jezika, života i kulture ovih naroda biti sposobni da doprinesu bržem razvoju saradnje i da sprovedu političko-propagandni rad, tako da se razmišljalo i o slanju jugoslovenskih studenata na usavršavanje i učenje jezika u ovim zemljama. Komisija za kulturne veze sa inostranstvom je u saradnji sa Državnim sekretarijatom inostranih poslova (DSIP) i Beogradskim i Sarajevskim univerzitetom 1958. izradila plan za podizanje kadra u afričkim i azijskim zemljama tokom 1959/60. i kasnije, po kojem je trebalo poslati studente i diplomirane studente koji poznaju jezike i politički su podobni na specijalizaciju i rad u zemljama za koje je postojao neposredan ili perspektivan politički interes (UAR, Etiopija, Irak, itd.).¹²

Ciljeve i mogućnosti kulturne saradnje sa inostranstvom u spoljnopolitičkim uslovima krajem 50-ih razmatrao je i partijski vrh. Komisija za ideološki rad CK SKJ je u zadatke za 1959. uvrstila i saradnju sa Komisijom za kulturne veze sa inostranstvom, od koje je tražen pregled kulturnih veza sa zemljama lagera, a po mogućnosti i sa afro-azijskim zemljama, kao i planovi za naredni period, bilo da se radi o sugestijama koje su te zemlje dale za dalje razvijanje odnosa, bilo da se radi o planovima domaćih institucija. Pregled je trebalo da sadrži zaključke o tome „šta nam je konveniralo u dosadašnjem razvoju šta nam nije odgovaralo“, „na kom sektoru i sa kojom zemljom možemo naročito forsirati saradnju“, itd. Diskusija o tim pitanjima trebalo je da „pomogne u sagledavanju jedinstvene linije u kulturnoj politici, kako lagera prema Jugoslaviji, tako i u određivanju naše jedinstvene linije prema njima“. Kad je reč o afroazijskim zemljama trebalo je posebno proučiti mogućnosti školovanja njihovih studenata u Jugoslaviji, njihove zahteve za pomoć u kulturi i nauci uopšte, mogućnost slanja naših kadrova kod njih i mere i sredstva koja su potrebna da bi se odgovorilo njihovim zahtevima.¹³

Na sastanku u komisiji za međunarodne veze SO SSRNJ posvećenom problemima u stipendiranju stranih studenata, održanom januara 1959, referent Dušan Popović je izneo „vrlo jasnu i odlučnu orijentaciju na azijske i afričke zemlje“ i razloge, ciljeve i ogroman značaj takve državne kulturne politike. Istakao je da se u afroazijskim zemljama na koje se orijentisala kulturna saradnja FNRJ vodila „borba za formiranje inteligencije tih zemalja“, da su i istočnoevropske i zapadnoevropske zemlje već ponudile veliki broj stipendija i ulagale velika sredstva u formiranje njihove inteligencije. Otvoreno je rekao da „preko te inteligencije koja se kod nas školuje, koja će imati po pravilu vrlo visoke položaje i uticaj u ekonomskom i političkom životu mi želimo i možemo da realizujemo naše interese

¹¹ AJ, 559–338, Naše kulturne veze sa inostranstvom, Komisija, str. pov. br. 6/59.

¹² AJ, 559–116a, Izveštaj Komisije za kulturne veze sa inostranstvom za 1958. godinu, 1. februar 1959; M. Перишић, *Од Стаљина ка Саптру*, 435–436; Isti, *Veliki zaokret 1950*, 275.

¹³ AJ, CKSKJ, Ideološka komisija, 507, VIII, II/2-r-48

u tim zemljama“, tako da je tom pitanju trebalo posvetiti veliku pažnju i otklanjati probleme koji su se pojavljivali. Trebalo je razvijati saradnju, brinuti o stipendistima i, pored ostalog, delovati na njih ideološko-politički. U tom smislu, on je istakao da studente iz afroazijskih zemalja treba primati na redovne studije odmah posle završavanja srednjih škola, a ne posle započetih studija u drugim zemljama, kada je na njih bilo teže ideološko-politički uticati, kao što su pokazala neka iskustva sa onima koji su započeli studije u Francuskoj ili SAD. O ozbiljnosti državnih organa u pripremi nove orijentacije u stipendiranju stranih studenata svedoče Popovićeve reči da je pravljen analiza rada u inostranstvu sa stranim studentima i iz toga izvučeni zaključci i uočene greške u dotadašnjem radu. Posebno je naglasio da se u inostranstvu u službu stipendiranja mešaju privredne organizacije, industrijske grane koje imaju razvijene kapacitete i treba da prodru na određeno tržište: recimo, farmaceutska industrija je stipendirala po 10–15 studenata farmacije iz zemalja gde su ogromne potrebe, a oni su posle diplomiranja, naviknuti na određene lekove i preparate, pomagali davaocu stipendije da prodre na nezauzeto tržište svoje zemlje. Popović je u tome video i cilj jugoslovenske politike stipendiranja, tražio da se u rad uključe i ekonomske komore i spoljnotrgovinska komora, koje bi ispitale mogućnosti i pravce takvog delovanja u pojedinim zemljama Azije i Afrike. I ostali učesnici su podržali stavove iznete u referatu. Rodoljub Čolaković, potpredsednik SIV-a, naglasio je da se u slučaju stipendiranja studenata iz afroazijskih zemalja radi o „dugoročnoj investiciji“, kojoj se mora posvetiti velika pažnja, a Aleš Bebler je dodao svoj utisak sa brojnih putovanja o tome da bi razvoj stipendiranja imao rezultata, naročito u arapskim zemljama koje su pokazivale veliki interes za Jugoslaviju.¹⁴

Istovremeno, razmišljano je o što efikasnijoj realizaciji postavljenog cilja i angažovanju svih državnih, prosvetnih, partijskih, društvenih, univerzitetskih i studentskih organa i organizacija na tom zadatku. Da bi se rad na stipendiranju studenata iz inostranstva pravilno politički i organizaciono postavio predlagano je da se na kraju svake godine sastanu predstavnici Komisije za kulturne veze sa inostranstvom, Komisije za međunarodne veze SK, Saveza studenata Jugoslavije, DSIP-a i DSUP-a kako bi precizirali koliko će se mesta obezbediti u narednoj školskoj godini za svaku zemlju, za studije, specijalizaciju i studije o svom trošku. Sa tom odlukom Komisija bi početkom godine upoznavala jugoslovenska predstavništva u inostranstvu i strane države; do maja Komisija bi dobila podatke o studentima koji će biti upućeni u FNRJ u zadatim okvirima, uz odstupanja samo u izuzetnim slučajevima, kako bi do početka školske godine završila sve organizacione poslove oko prihvatanja i smeštaja stranih studenata i izbegla gužve i propuste.¹⁵

¹⁴ AJ, 142–36–113, Stenografske beleške sa sastanka Komisije za međunarodne veze SO SSRNJ, 17. januar 1959.

¹⁵ AJ, 142–43–152, Komisija za kulturne veze sa inostranstvom, br. 3805, Strani studenti u FNRJ, 1. decembar 1958; AJ, 559–116a, Isto; AJ, 142–36–113, Stenografske beleške sa sastanka Komisije za međunarodne veze SO SSRNJ, 17. januar 1959.

Radi povećanja efikasnosti u sprovođenju smernica politike stipendiranja trebalo je, po odluci vrha SKJ, izgraditi čvrst sistem organa za rad sa strancima, izbeći mešanje kompetencija i sporost u rešavanju problema. Predlagano je da se osnuje Komisija za rad sa stranim studentima pri sekretarijatu Univerziteta, zatim i takve komisije na fakultetima i u domovima u kojima su stanovali i servis pri sekretarijatu Univerziteta koji je trebalo da rešava konkretna pitanja. Komisija za kulturne veze sa inostranstvom je već imala referenta za rad sa stranim studentima, pri Centralni odbor SSJ i pri univerzitetskim odborima SS je stvoren organ za pitanja stranih studenata, a u republikama su za to bili zaduženi sekretarijati za prosvetu. Predlagano je da se zaduži više službenika, koji bi se ozbiljno bavili tim problemima. Početkom 1959. stvoren je Koordinacioni odbor pri sekretarijatu za prosvetu i kulturu SIV-a koji je trebalo da objedinjava rad sa stranim studentima i rešava pitanja smeštaja i prijema na fakultetima, a u koji su ulazili predstavnici Komisije za kulturne veze, SSJ, Univerziteta, DSUP-a, DSIP-a i upravnici domova.¹⁶

Insistirano je i na traženju načina da se prati život i rad stranih studenata posle povratka u matične zemlje, da im se šalju publikacije, stručni časopisi i štampa, da se održava kontakt sa njima preko kulturnih atašea i posebne službe u ambasadi koja bi slala informacije o bivšim stipendistima. Ovo je bilo naročito važno zbog pojedinaca za koje bi se procenilo da mogu „imati važne pozicije u političkom i ekonomskom životu svoje zemlje“, što je bio čest slučaj sa studentima iz Azije i Afrike. Navođen je primer Tunižanina koji je postao „ministar i glavni prijatelj“ Jugoslavije, „a dok je bio kod nas sa njim je bila gužva čak je bio i hapšen ali sve to nije loše primio“, čime je istican značaj brige o njima tokom studija. Praćenje stipendista je trebalo koordinirati sa ekonomskim interesima i plasmanom robe na tržišta azijskih i afričkih zemalja (npr. preko farmaceuta i medicinara koji su studirali u FNRJ plasirati proizvode jugoslovenske industrije lekova na tržištima koja još nisu osvojile druge zemlje, itd.). Smatrano je da se samo u tom slučaju dobija „puni i politički i ekonomski ekvivalent“ za stipendiranje stranih studenata.¹⁷

Takva politika nije bila dosledno i u potpunosti organizovana i sprovedena i od početka je bila suočena sa brojnim, već postojećim ili novonastalim teškoćama, problemima i manama koje su umanjivale njene efekte i ometale realizaci-

¹⁶ AJ, 142–36–113, Stenografske beleške sa sastanka Komisije za međunarodne veze SO SSRNJ, 17. januar 1959; AJ, SSOJ, 114–223, Informacija CO SSJ o stranim studentima koji studiraju u Jugoslaviji, 16. januar 1959; AJ, 145–32–90, Izveštaj Komisije za kulturne veze sa inostranstvom za 1959; AJ, 145–5–6, Strani studenti u Jugoslaviji, 1960/61; AJ, 145–13–21, CO SSJ, Save-tovanje o međunarodnim aktivnostima SSJ, Beograd 17. mart 1960, Strani studenti na studijama u Jugoslaviji; AJ, 145–32–90, Isto; AJ, CKSKJ, V, k-XV/5, 24. mart 1960, Sednica Organizaciono-političkog sekretarijata, 24. mart 1960.

¹⁷ AJ, 142–36–113, Stenografske beleške sa sastanka Komisije za međunarodne veze SO SSRNJ, 17. januar 1959; AJ, 142–43–152, Komisija za kulturne veze sa inostranstvom, br. 3805, Strani studenti u FNRJ, 1. decembar 1958; AJ, 559–116a, Strani studenti u FNRJ, 1. decembar 1958; AJ, 130–598–992, Informacija o stranim stipendistima Vlade FNRJ, 17. januar 1959.

ju ciljeva.¹⁸ I pored toga, orijentacija državnog vrha i Komisije za kulturne veze sa inostranstvom na jačanje kulturnih i prosvetnih veza sa afričkim, azijskim i arapskim zemljama dala je već krajem 50-ih i na samom početku 60-ih godina vidljive rezultate u porastu broja studenata i specijalizanata iz ovih zemalja, kako stipendista Komisije, tako i stipendista svojih vlada i onih koji su studirali o svom trošku, a time i ukupnog broja stranih državljana u Beogradu i, u manjoj meri, u drugim univerzitetskim centrima FNRJ.

Početkom 1959. u FNRJ su studirala 284 strana studenta (157 stipendista vlade FNRJ i 127 o svom trošku), a očekivana su još 133 studenta tokom 1959. i 1960. (50 stipendista Iraka, 50 stipendista UAR i 33 stipendista vlade FNRJ).¹⁹ Školske 1959/60. u Jugoslaviji je bilo 359 stranaca i to 313 na redovnim studijama i 46 na specijalizaciji iz 20 zemalja. Najviše ih je bilo iz Azije i Afrike. Najveći broj studenata je studirao na Beogradskom univerzitetu (preko 200), zatim na Zagrebačkom (82), Sarajevskom (28) i Ljubljanskom (26) i samo 1 na Skopskom. Od 313 redovnih studenata 133 su bili stipendisti Komisije, 20 stipendisti Iraka, a 160 je studiralo o svom trošku; 98 studenata je bilo na kursu za učenje jezika, a ostali su bili upisani na Medicinski 55, Mašinski 29, Ekonomski 19, Pravni 5, Filozofski 53, Tehnološki 13, RGF 7, Farmaceutski 9, Veterinarski 4, ETF 12, Arhitektonski 10, PMF 7, Poljoprivredni 3, Stomatološki i Šumarski po 2 i na Akademiju za pozorišnu umetnost i na Bogoslovski po 1 student. Od 1950. do 1960. na specijalizaciji u FNRJ su bila 243 stranca, najviše iz Engleske 28, Nemačke 25, Indije 23, Poljske 16, itd. Pored toga, tokom 50-ih godina doktorat u Jugoslaviji odbranilo je 8 stranaca (po 3 iz UAR i Indije i po jedan iz Togoja i Burme), a neki su na osnovu istraživanja u FNRJ doktorirali u svojoj zemlji.²⁰

Prema podacima CO SSJ iz novembra 1960. u Jugoslaviji je bilo 496 stranih studenata, i to 230 redovnih stipendista FNRJ, 32 specijalizanta, 26 sti-

¹⁸ U pitanju su bili problemi sa organizacijom i aktivnošću državnih, univerzitetskih i studentskih organa i organizacija, smeštajem stranih studenata, ishranom, prijemom, adaptacijom, ideološko-političkim radom, uključivanjem u društveni život, međusobnim odnosima i odnosima sa domaćim studentima, disciplinom, povremenim incidentima i sukobima i dr. Takvi problemi i nedostaci bili su vremenom sve prisutniji i predstavljaju posebnu temu koja prevazilazi okvire rada, pa samo ukazujemo na njihovo postojanje i značaj.

¹⁹ AJ, 145–32–90, Informacija o nekim problemima stranih studenata u Jugoslaviji, CO SSJ, 19. mart 1960; AJ, 130–598–992, Informacija o stranim studentima i problemima u vezi njihovog boravka i studija kod nas, 29. jun 1960. – Broj stipendista 1959. bio je: 26 Alžir, 22 Gana i Togo, 20 UAR, 15 Sudan, 14 Etiopija, 14 Irak, 10 Indonezija, 9 Jordan, 7 Poljska, 4 Kenija, 3 Italija, 3 Njasa, 3 Palestina, po 2 Maroko, Japan, Pakistan, Bugarska, Čile, Danska, Engleska i Holandija i po 1 Izrael, Saudi Arabija, Tunis, Belgija, SAD i Švedska. O svom trošku su studirali: 20 iz Italije, 17 iz SAD, 15 iz Grčke, 13 iz Jordana, po 10 iz Bugarske i ČSSR, 5 iz Libana, po 2 iz Alžira, UAR, Iraka, Holandije i SSSR i po 1 iz Etiopije, Izraela, Čilea, Albanije i Bolivije.

²⁰ *Strani studenti u Jugoslaviji*, Jugoslovenski pregled, 1960, 75–76. U Beogradu su doktorirali Indus Misra Pankanana na Pravnom fakultetu 1955; C. V. Kuriyan na PMF-u, Amaizo Foli iz Togoja na Ekonomskom fakultetu, Brij Bhukan Saran Singal na PMF-u i Robert Kragalot iz SAD na Filozofskom fakultetu 1956; i državljani UAR Husein Ahmet Sami, Shaker Mohamed Hasan i Khalad Abdalah Ahmena na Poljoprivrednom fakultetu 1959. (*Pregled doktorskih disertacija odbranijenih u Srbiji u periodu od 1945–1975. godine*, Beograd 1977, 13, 16, 18, 21, 25, 42).

pendista stranih vlada (iz Iraka) i 208 koji su studirali o svom trošku. Po regionima, sa Srednjeg istoka i arapskih zemalja je bilo 215 studenata, iz nezavisnih zemalja Afrike 104, iz afričkih zemalja pod starateljstvom 26, iz Azije 36, Zapadne Evrope 63, socijalističkih zemalja 34, Severne Amerike 15 i Južne Amerike 3, a raspored po zemljama se vidi u sledećoj tabeli:²¹

Broj stranih studenata u FNRJ po zemljama, 5. novembar 1960²²

Srednji istok i arapske zemlje	Stipendisti FNRJ	Stipendisti stranih vlada	Privatno	Ukupno
Alžir	31			31
Irak	15	26		41
Izrael	1		7	8
Jordan	9		49	58
Liban	3		7	10
Maroko	5			5
Saudi Arabija	1			1
Tunis	6			6
UAR	17		32	49
Palestinske izbeglice	3		3	6
Ukupno	91	26	98	215
Afrika	Stipendisti FNRJ	Stipendisti stranih vlada	privatno	
Etiopija	24			24
Gana	18			18
Togo	10			10
Gvineja	5			5
Nigerija	2			2
Sudan	44		7	51
ukupno	97		7	104
Zemlje pod starateljstvom	Stipendisti FNRJ	Stipendisti stranih vlada	Privatno	
Kenija	13			13
Sijera Leone	3			3
Tanganjika	2			2
Zanzibar	4			4
Njasa	3			3
Rodezija	1			1
Ukupno	26			26

²¹ AJ, 145–32–90, Informacija o stranim državljanima na studijama u Jugoslaviji, 5. novembar 1960. Školske 1958/59. Komisija je ponudila 94 stipendije, a realizovano je 77; 1959/60. od 194, realizovane su 132, a 1960/61. od 341 realizovano je 108. Školske 1960/61. iz UAR je 86 poljoprivrednih stručnjaka bilo na jednogodišnjem usavršavanju i 53 stručnjaka na industrijskoj praksi.

²² Isto.

Azija	Stipendisti FNRJ	Stipendisti stranih vlada	Privatno	
Avganistan	2			2
Burma	9			9
Cejlon	8			8
Indija	5			5
Indonezija	10			10
Japan	2			2
Ukupno	36			36
Zapadna Evropa	Stipendisti FNRJ	Stipendisti stranih vlada	Privatno	
Belgija	1			1
Danska	2			2
Engleska	1			1
Holandija	2			2
Norveška	2			2
Italija			12	12
Grčka			23	23
Ukupno	8		35	43
Socijalističke zemlje	Stipendisti FNRJ	Stipendisti stranih vlada	Privatno	
Bugarska	1		8	9
Poljska	3		8	11
Albanija			5	5
ČSSR			9	9
Ukupno	4		30	34
Severna Amerika	Stipendisti FNRJ	Stipendisti stranih vlada	Privatno	
SAD	1		14	15
Ukupno	1		14	15
Latinska Amerika	Stipendisti FNRJ	Stipendisti stranih vlada	Privatno	
Čile	2			2
Bolivija			1	1
Ukupno	2		1	3

Prema podacima Saveza studenata na Beogradskom univerzitetu je 1960/61. bilo 209 stranih studenata redovno upisanih na fakultete, a 155 na učenju jezika. Najviše stranaca je studiralo medicinu i tehniku, i to uglavnom iz nerazvijenih zemalja Azije i Afrike koje su nedavno postale nezavisne ili su još uvek bile kolonije ili pod protektoratom UN (Sudan 41, Alžir 39, UAR 25, Maroko 24, Etiopija 21, Gana 15, itd).²³ Po podacima koje su oktobra 1960. beograd-

²³ Izveštaj o radu SS beogradskog univerziteta u školskoj 1960/61. godini, Beograd 1961, 77–78.

ski fakulteti (ne svi) dostavili SSJ 1960/61. su na Farmaceutski bila upisana 3 studenta iz UAR, 3 iz Sudana i 1 iz Alžira; na Medicinski 5 iz Alžira, 8 iz Etiopije, 2 iz Albanije, 4 iz Togo, 2 iz Jordana, 4 iz Kenije, 4 iz Sudana, 2 iz Cejlona, po 1 iz Iraka i Palestine, 10 iz UAR, 4 iz Burme; na Šumarski 2 iz Iraka; na Poljoprivredni 5 iz Alžira, 2 iz Togo i 1 iz Maroka; na Tehnološki 2 iz Alžira, 2 iz Maroka i po 1 iz Iraka i UAR; na Ekonomski 7 iz Alžira i 2 iz Jordana; na Stomatološki 2 iz Grčke i po jedan iz Jordana, Alžira i Sudana; na Arhitektonski 4 iz Iraka, 2 iz Etiopije i po 1 iz Alžira i Irana; na ETF 5 iz Grčke i po jedan iz Sirije, Jordana, Etiopije, Alžira i Indonezije. Od 140 studenata (bez Filozofskog), najviše ih je bilo na tehničkim (53) i medicinskim fakultetima (46).²⁴

Kada je u pitanju Afrika, do 1960. u FNRJ je stipendirano 97 studenata iz 13 zemalja, a za školsku 1960/61. ponuđeno je 246 stipendija za 29 zemalja. Samo je UAR dodeljivala stipendije za specijalizaciju na bazi reciprociteta, a ostalo su bile jednostrane stipendije za redovne studije. Stipendisti iz afričkih zemalja su se najviše opredeljivali za tehničke nauke, potom medicinske, i na kraju za društvene.²⁵ Školske 1960/61. u FNRJ je bio 271 student iz Afrike, 227 sa stipendijom vlade FNRJ, a 44 o svom trošku. U Beogradu je 1961. bilo 199 studenata iz Afrike, 171 kao stipendisti FNRJ, a 28 o svom trošku (u Zagrebu je bilo 28 studenata, u Ljubljani 17 i u Sarajevu 27). Najviše je bilo Sudanaca (60), Alžiraca (45), i UAR (45), Etiopljana (24), itd. U Beogradu je 1961. bilo 42 studenta iz Sudana, 30 iz Alžira, 26 iz UAR, 23 iz Etiopije, 13 iz Gane, 12 iz Maroka, 11 iz Togo, 7 iz Gvineje, 5 iz Tunisa, 4 iz Zanzibara, po 3 iz Rodezije, Tanganjike i Sijera Leone i Kenije, po 2 iz Nigerije i Njase i 1 iz Obale Slonovače. Kurseve jezika je pohađalo 99 studenata, a 34 je bilo na Medicinskom, po 7 na Tehnološkom, Građevinskom, Ekonomskom i Farmaceutskom, po 5 na Arhitekturi, Filološkom i Poljoprivrednom, po 4 na ETF-u, RGF-u Mašinskom i na specijalizaciji, 3 na Filozofskom, 2 na Stomatološkom i po 1 na Veterinarskom i DIF-u.²⁶

Jugoslovensko državno, prosvetno i partijsko rukovodstvo je na razmeđu šeste i sedme decenije smišljeno planiralo, obezbeđivalo sredstva i kadrove, formiralo razne organe, otklanjalo nedostatke i rešavalo brojne probleme, pratilo i analiziralo iskustva stranih zemalja i sopstvene rezultate i iskustva od početka 50-ih. Ulagani su naponi da se zacrtana politika pravilno sprovodi i povezuje sa praktičnom politikom i ekonomskim interesima zemlje, počev od izbora stipendista, njihovog usmeravanja po univerzitetskim centrima, fakultetima i katedrama; usklađivanja njihovog broja sa materijalnim mogućnostima; dugoročnog planiranja, otklanjanja disproporcija i usklađivanja broja stipendista po regionima i po jedinim zemljama prema političkim i ekonomskim interesima zemlje i međuna-

²⁴ AJ, 145–45–126, Spiskovi stranih studenata po fakultetima, 24. oktobar 1960; AJ, 145–32–90, Informacija o stranim državljanima na studijama u Jugoslaviji, 5. novembar 1960.

²⁵ Bogdanka Budisavljević, *Afrički studenti u Jugoslaviji*, Naše teme, br. 7, 1961, 1100–1102.

²⁶ *Afrički studenti na jugoslovenskim univerzitetima*, Univerzitet danas, br. 5–6, 1961, 172–177.

rodnim odnosima; upoznavanja aktuelnih međunarodnih odnosa i interesa Jugoslavije u njima; vođenja brige o učenju, materijalnim uslovima i svakodnevnom i političkom životu studenata. Sve to je činjeno sa ciljem da stipendisti što pre završe fakultete, postanu stručnjaci, „vrate se u zemlju kao dobri kadrovi i zauzmu mesta na gornjoj lestvici, kao ministri i visoki funkcioneri“ i tamo budu od koristi jugoslovenskoj spoljnoj i ekonomskoj politici. Dakle, državni i partijski vrh je stipendiranje stranih studenata na razmeđu decenija postavio kao važno „političko pitanje“. To potvrđuju i reči člana Komisije za kulturne veze sa inostranstvom Draga Vučinića koji je početkom 1961. zaključio: „U buduće naša zemlja treba da smatra strane studente kao činjenicu u međunarodnim odnosima sa drugim zemljama, a Beogradski univerzitet kao jedan elemenat koji će neprekidno biti prisutan i koji ne može da bude tretiran uzgredno i mora da dobije svoje mesto“.²⁷

Krajem 50-ih formirane su osnove jugoslovenske kulturne politike usmerene na stipendiranje stranih studenata, pre svega iz afroazijskih i arapskih zemalja. Činjeni su pokušaji da se razvije saradnja sa latinoameričkim državama, ali bez većih uspeha, uglavnom zbog udaljenosti, dok je stipendiranje studenata iz Zapadne Evrope, Severne Amerike i socijalističkih zemalja, iz političkih i drugih razloga smišljeno zapostavljano i održavano na niskom i često i za same kreatore politike nezadovoljavajućem nivou.²⁸ Uprkos teškoćama i nedostacima, napori u sprovođenju te politike su krajem 50-ih i početkom 60-ih godina dali tek prve rezultate, a pravi efekti videli su se posle konferencije nesvrstanih u Beogradu 1961. i tokom narednih godina, kada je detaljnije razrađena i čvršće uklopljena u opšte okvire jugoslovenske spoljne politike.

Dragomir Bondžić

Summary

FOREIGN STUDENTS IN YUGOSLAVIA 1956–1961

Article gives detailed analysis of the rise of the number of the foreign students in Yugoslavia in second half of the 1950-ties. Especially in the Belgrade. Special attention is paid to the structure of the students on basis from which country they came, as well as the faculties and educational profiles that they choose to attend in Yugoslavia. Of note is author's analysis of the ambition that Yugoslav educational authorities had to establish the ambitious policy of the granting of foreign countries, especially from the newly established countries in Africa and Asia. This policy matched the political and economical ambitions of the Yugoslavia's foreign policy toward the countries in the Third World. This trend in educational policy, resulted in beginning of the 1960-ties, when more than 50% of the foreign students that were studying in Yugoslavia (especially Belgrade University) were from African and Asian states.

²⁷ IAB, GK, f. 313, Stenografske beleške sa sastanka održanog u GK SKS na inicijativu Komisije za kulturne veze SSRNJ, 18. januar 1961.

²⁸ AJ, 145–32–92. Informacija o stranim studentima na studijama u Jugoslaviji, 1960/61.

KRIZA JUGOSLOVENSKOG DRUŠTVA POČETKOM 1970-ih I PITANJE SOVJETSKE POMOĆI OPSTANKU TITOVOG REŽIMA*

APSTRAKT: U radu su analizirani ograničavajući i podsticajni faktori jugoslovensko-sovjetske saradnje u vreme kada se Jugoslavija suočavala sa ozbiljnom ekonomskom krizom i sve izraženijim turbulencijama u međunarodnim odnosima. Spor Tita i Brežnjeva oko sovjetske vojne intervencije u Čehoslovačkoj avgusta 1968. ostao je aktuelan, ali su globalni interesi upućivali obe strane na iznalaženje kompromisa.

Ključne reči: Jugoslavija, SSSR, Hladni rat, liberalizacija, kriza, pomoć

Nastojanja Jugoslavije da zadrži podjednaku distancu prema suprotstavljenim blokovskim grupacijama teško su se mogla ostvariti bez uspostavljanja stabilnih i solidnih odnosa sa Sovjetskim Savezom. Svaki nagoveštaj, međutim, poboljšanja jugoslovensko-američkih odnosa ozbiljno je otežavao realizaciju ovog cilja. Niksonova poseta Jugoslaviji u jesen 1970. i najava Titove uzvratne posete Vašingtonu tokom 1971. negativno su primljeni u političkim krugovima Sovjetskog Saveza. O Jugoslaviji se govorilo da je deo „vojnog poligona SAD na Mediteranu“, čija se vojna snaga „dopunjuju američkom Šestom flotom“. U tom smislu međunarodni položaj Jugoslavije se poredio sa pozicijom Frankove Španije.¹

Iako su tokom 1970. godine pokretane inicijative, kako Beograda, tako i zvanične Moskve, za poboljšanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa, krajnji rezultati su bili više nego skromni. Problem je bio u tome što ni jedna ni druga strana nisu više gajile iluzije u pogledu mogućnosti približavanja stavova oko pitanja koja su godinama generisala međusobne sporove. Jaz između vlastodržaca iz Be-

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991*, (broj 147.039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1969/1971*, Beograd 1984, 98; *Odnosi Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1970–1980*, Jugoslovenski pregled, jul–avgust 1981, 321–334; *Međunarodna politika Jugoslavije*, Godišnjak Instituta za međunarodnu politiku i privredu, 1970, 36–38

ograda i Kremlja se sve više produbljavao i mogao je da bude premošćen samo u slučaju krupnih lomova u jednoj ili drugoj zemlji ili eventualno u sferi međunarodnih odnosa.

Brežnjev i njegovi saradnici su procenjivali da zaoštreni međunacionalni odnosi i duboka ekonomska kriza u Jugoslaviji idu upravo u ovom pravcu. Smatrali su da nije daleko dan kada će Tito biti primoran da od njih zatraži vojnu pomoć i uključi se u socijalistički lager kako bi suzbio razorne faktore unutrašnje dezintegracije. Rukovodeći se ovakvim rezonima sovjetski rukovodioci su kombinovali strategiju pritiska i uslovne kooperativnosti prema sve eksplicitnijim nastojanjima jugoslovenskog vrha za normalizacijom bilateralnih odnosa. Nezainteresovano su reagovali na jugoslovenske inicijative da Brežnjev konačno poseti Beograd², uzdržano su se držali tokom brojnih poseta visokih jugoslovenskih zvaničnika Moskvi smatrajući logičnim to što slabija strana bez prisustva elementarnog reciprociteta stalno „dolazi na noge“ onoj snažnijoj.³ Tokom pregovora o ekonomskoj saradnji koji su se isključivo vodili u Moskvi, nikada u Beogradu, Rusi su bili spremni da u određenoj meri pomognu Jugoslaviji da bar delimično ublaži svoje privredne teškoće, ali su obavezno ispoljavali sklonost da prolongiraju realizaciju teško postignutih sporazuma.

U Beogradu su, pak, procenjivali da interes SSSR-a za normalizacijom jugoslovensko-sovjetskih odnosa stalno raste zbog opšte međunarodne situacije i potrebe SSSR-a da ojača svoju poziciju na prostoru Balkana i Mediterana. Sovjetska zabrinutost usled poboljšanja američko-kineskih odnosa i najave Niksonove posete Pekingju, kao i izuzetna zainteresovanost za održavanje konferencije o evropskoj bezbednosti, potencijalno su mogli podsticajno delovati na kremaljske vlastodršce da koriguju strategiju prema Jugoslaviji.

Nezavisno od političkih kalkulacija dveju strana, nijedan od glavnih uzroka njihovog sukobljavanja nije uklonjen. Pokušaji da se krupni problemi povremeno „gurnu pod tepih“ i silom prilika prećutkuju nisu davali pozitivne rezultate. Ti problemi su se zbog toga samo još više zaoštravali. Oni nisu mogli biti razrešeni, jer su proizilazili iz dubokih i kompleksnih razlika između jugoslovenskog i sovjetskog političkog sistema i različite percepcije ključnih načela na kojima bi se morali zasnivati odnosi među socijalističkim zemljama i komunističkim partijama.

Proslava 100-godišnjice rođenja V. I. Lenjina u Jugoslaviji i SSSR-u pokazala je koliko različito jugoslovenski i sovjetski komunisti tumače pojedine premise učenja svog zajedničkog ideologa i uzora.

² DASMIP, 1971, str. pov., f-1, 756

³ Moskvu su tokom 1970. godine posetili brojni visoki funkcioneri Jugoslavije. U sovjetskoj prestonici od 20. do 25. aprila boravila je delegacija SKJ koju je predvodio član Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, Vladimir Bakarić. U zvaničnoj poseti Moskvi od 4. do 10. maja boravio je savezni sekretar za narodnu odbranu, general-armije Nikola Ljubičić. Predsednik jugoslovenske vlade Mitja Ribičić posetio je SSSR od 24. do 30. juna. Sovjetska strana tokom ovog razdoblja nije pokazivala interes za uzvratne posete sličnog nivoa.

Na svečanosti održanoj tim povodom u Moskvi od 20. do 25. aprila, generalni sekretar KPSS Leonid Brežnjev propagirao je načela „doktrine ograničenog suvereniteta“, insistirao na tome da je „zaštita socijalizma internacionalni dug komunista“ i ukazivao na odlučnost svoje partije da se svim sredstvima suprotstavi snagama koje deluju u suprotnom pravcu i dovode u pitanje dalju izgradnju socijalističkih odnosa. Brežnjev je svako odstupanje od sovjetskog modela socijalizma okarakterisao kao odstupanje od Lenjinovog učenja i napuštanje izvornih načela marksizma.⁴

U članku Josipa Broza objavljenom povodom istog jubileja u moskovskoj *Pravdi*, lider jugoslovenskih komunista zastupao je sasvim drugačije gledište. Naglašavao je da upravo „socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji počiva na idejama marksizma-lenjinizma“, a da federativno uređenje u Jugoslaviji predstavlja „oživotvorenje Lenjinovog učenja o nacionalnom pitanju“. Razvijajući ovu tezu, Tito je podsećao na značaj koji je Lenjin pridavao poštovanju načela jednakosti i ravnopravnosti naroda i njihovog punog suvereniteta. „Bez toga internacionalizam postaje puka deklaracija, jer se u tom slučaju ne bi mogli ostvariti potrebno povjerenje i klasna solidarnost radnika raznih nacija“.⁵

Tokom zvaničnog razgovora sa jugoslovenskim premijerom Mitjom Ribičićem u Moskvi, juna 1970, predsednik sovjetske vlade Kosigin oštro je kritikovao jugoslovenske zvaničnike što optužuju Sovjetski Savez da namerava da primeni čehoslovački scenario prema Jugoslaviji u cilju suzbijanja snaga koje su odstupile od sovjetskog modela socijalističke izgradnje. Kao da je već zaboravio šta se desilo u Pragu dve godine ranije, ljutito je naglasio da „Sovjetski Savez nikad nije imao nameru, čak ni u mislima, da napadne bilo koju zemlju i naruši njen suverenitet“. Prenebregavajući smisao brojnih sovjetskih upozorenja jugoslovenskim vlastodržcima po pitanju marksističke utemeljenosti sistema društvenog samoupravljanja i rešavanja nacionalnog pitanja, Kosigin je poručio: „Mi Jugoslaviji ne predlažemo nikakvu drugu unutrašnju politiku, ona onakva kakva jeste neka i ostane... Sada kad otputujete u vašu zemlju možete slobodno da saopštite drugu Titu da je ta pozicija ostala čvrsta, nepokolebljiva, neizmenjena i da većeg prijatelja od Jugoslavije nemamo a i da vi imate svog najboljeg prijatelja u Sovjetskom Savezu, kao i da to neće moći niko da izmeni“. Kosiginov zaključak po pitanju internacionalističkih obaveza komunista nije se uklapao u kurs politike koji je on tako odlučno zagovarao čudeći se zašto Jugosloveni strahuju od sovjetske vojne intervencije. Ako sovjetska vlada i sovjetsko partijsko rukovodstvo stvarno nisu imali nameru da se mešaju u unutrašnja zbivanja u Jugoslaviji, postavljalo se pitanje kakav je bio smisao Kosiginovog upozorenja Ribičiću „da treba da kažemo da ćemo jedan drugome pružiti podršku u cilju zajedničkog zadatka u borbi i odbrani socijalističkog sistema i da nećemo nikome, ni pojedinim licima, ni ovima unutar zemlje, dozvoliti da istupe protiv toga“.⁶

⁴ KPR, I-3-a/SSSR. *Teorija ograničenog suvereniteta*.

⁵ *Hronologija revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita*, Beograd 1978, 264.

⁶ KPR, I-3-a/SSSR. *Razgovor Kosigina sa predsednikom SIV-a M. Ribičićem u Moskvi*, jun 1970.

Tokom cele 1970. godine u SSSR-u je kritički akcenat stavljan na „desni revizionizam“, termin koji se uglavnom odnosio na politiku jugoslovenskih komunističkih. „Ideološki front ulevo“ svesno je privremeno bio manje aktivan, jer je to bilo vreme kada su donekle normalizovani odnosi sa Kinom i kada su se u Moskvi, posle ponovne razmene ambasadora, očekivali pozitivni rezultati pregovora sa kineskom vladom. U članku *Pravde* pod naslovom „Lenjinovi principi miroljubive koegzistencije i njegovi protivnici“, objavljenom 9. oktobra, „desnim revizionistima“ je zamereno to što se, ignorišući klasni aspekt spoljne politike i napuštajući izvorna načela marksizma-lenjinizma, zalažu za univerzalnu primenu politike miroljubive koegzistencije u međunarodnim odnosima – dakle, ne samo u odnosima među zemljama različitih političkih sistema, već i između socijalističkih zemalja. Autor članka je upozoravao na to da protagonisti ovakve politike „prećutkujući osnovnu činjenicu da se odnosi između socijalističkih zemalja grade na osnovama bratske saradnje“, svrstavaju uz one snage „koje su objektivno usmerene na podiranje jedinstva socijalističkih zemalja zasnovanog na principima socijalističkog internacionalizma“.⁷

Kosigin i Brežnjev su tokom razgovora sa jugoslovenskim zvaničnicima često kritikovali politiku nesvrstanosti. Zapazili su da Jugosloveni doktrinarno posmatraju svet idealistički i s ushićenjem lansiraju fraze o „opštem progresu“, „jedinstvu i saradnji svih država“, ali da se u praksi rukovode čistom računicom koja se svodi na to da se „kroz manevarisanje između dva bloka izvuče s obe strane što više koristi“. Opravdano su postavljali neugodno pitanje: da li bi takva politika bila mogućna bez postojanja snažnog i jedinstvenog bloka socijalističkih država. Insistirali su na tome da se Jugoslavija konačno poveže sa ideološkim bliskim zemljama i preuzme sa njima svoje internacionalističke obaveze.⁸

U govoru na XXIV kongresu KPSS, 30. marta 1971, Brežnjev je naglasio da „sovjetski ljudi žele da se u Jugoslaviji učvršćuje socijalizam, da njene veze sa socijalističkim zajednicom budu čvršće. Mi smo za sovjetsko-jugoslovensku saradnju, za razvoj kontakata naših partija“. Istovremeno je, međutim, upozorio na „opasnost desnog revizionizma, koji pod parolom usavršavanja socijalizma teži da liši marksizam-lenjinizam njegove revolucionarne suštine i krči put prodiranju buržoaske ideologije“. U Beogradu je posebno negativno primljen deo govora generalnog sekretara KPSS koji se odnosio na „češke pouke“: „Životno iskustvo je još jednom ubedljivo dokazalo da bratsko jedinstvo socijalističkih zemalja jeste najsigurnija prepreka na putu snaga koje pokušavaju da jurišaju na socijalistički tabor i da ga oslobode, da potkopaju i unište socijalističke tekovine radnog naroda. Narodi socijalističkih zemalja odlučno stavljaju na znanje čitavom svetu da neće ustupiti svoje revolucionarne tekovine, da su granice socijalističke zajednice čvrste i neprikosnovene“.⁹

⁷ Isto. *Lenjinovi principi miroljubive koegzistencije i njegovi protivnici*.

⁸ DASMIP, 1971, str. pov, f-1, 756; KPR, I-3-a/SSSR. *Odnos SSSR prema politici nesvrstavanja*; V. Mićunović, n. d., 79–124.

⁹ KPR, I-3-a/SSSR. *Govor Leonida Brežnjeva na XXIV kongresu KPSS, 30. marta 1971.*

Šef jugoslovenske delegacije na ovom kongresu, sekretar Izvršnog komiteta CK SKJ Mijalko Todorović, u pozdravnom govoru stavio je akcenat na „poštovanje principa samostalnosti i suverenosti narodnooslobodilačkih i revolucionarnih pokreta i zemalja“ i „postojanje različitih puteva u socijalizam“. Izneo je stavove SKJ o savremenim socijalističkim procesima u svetu i iskušenja sa kojima se suočavaju komunisti. Napredak u saradnji SKJ i KPSS povezoao je sa poštovanjem načela formulisanih u Beogradskoj i Moskovskoj deklaraciji i izjavama Tita i sovjetskih partijskih funkcionera tokom zvaničnih susreta u prestonicama dvaju država.¹⁰

Pripreme i sam tok XXIV kongresa KPSS su ukazivali, bar kad je o Jugoslaviji reč, da Brežnjev i njegovi sledbenici nisu više smatrali oportunistima da sa ovako važnih partijskih skupova šalju ekskluzivne i sugestivne poruke Jugoslaviji. Oni jednostavno nisu više imali iluzija u mogućnosti nametanja sopstvenog modela socijalizma jugoslovenskim komunistima. Posle Staljina i Hruščova, Brežnjev se u više navrata takođe uverio da ni prenaplašenim izlivima kooperativnosti, niti najoštrijim pritiscima, nije moguće samouverenog Tita naterati da se podredi lagerskoj disciplini i prihvati sistem vrednosti koji je zagovarala sovjetska komunistička partija. Ignorišući zahteve novog jugoslovenskog ambasadora u Moskvi Veljka Mićunovića, Brežnjev je godinu i po dana odbijao da ga primi, želeći time da pokaže Titu koliko mu je stalo do normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa zasnovane na principima miroljubive koegzistencije. Vođa sovjetskih komunista je na sličan način reagovao i na jugoslovensku inicijativu da poseti Beograd. Bio je već umoran od Titove apologetike jugoslovenskog puta u socijalizam i neskromnih tirada o odlučnosti Jugoslavije da se delujući u okviru pokreta nesvrstanosti bori za prava malih naroda da ravnopravno sa najvećim svetskim silama učestvuju u kreiranju međunarodnog poretka. Očigledno je bilo da Tito razgovore sa sovjetskim liderima koristi da bi obezbedio što prisniju međudržavnu saradnju (i u tom sklopu značajne ekonomske koncesije), a vešto opstruira svaku mogućnost institucionalizovanja međupartijske saradnje i preuzimanja obaveza unutar međunarodnog komunističkog pokreta.

Postavljalo se, međutim, pitanje da li će Tito biti u stanju da sprovodi ovakav kurs i u slučaju sve izvesnijih krupnih političkih turbulencija u Jugoslaviji, izazvanih sve razornijim dejstvom ekonomske krize i eskalacijom međurepubličkog sukobljavanja. Narastanje jugoslovenskog spoljnog duga na više od dve milijarde dolara, odlazak preko pola miliona Jugoslovena na rad u zapadne zemlje, nerešeno nacionalno pitanje, masovna nezaposlenost i sve češći radnički štrajkovi – potencijalno su obezbeđivali sasvim drugačiji politički kontekst od onoga koji je postojao u vreme Staljina i Hruščova. Taj novi momenat i osećaj nesigurnosti i nemoći mogli su na kraju ipak naterati neuhvatljivog Tita da tragičan i destruktivan epilog svog političkog eksperimentisanja predupredi prihvatajući pomoć moćnog saveznika iz Moskve.

¹⁰ *Odnosi Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1970–1980*, Jugoslovenski pregled, jul–avgust 1981, 322; *Borba*, 3. april 1971.

Nagoveštaj ovakvih iščekivanja bila su dva po malo neuobičajena razgovora na temu krize u Jugoslaviji, koji su na karakterističan način bacili svetlo na novu situaciju u jugoslovensko-sovjetskim odnosima i rezonovanja dvaju strana.

Prvi je bio razgovor glavnog urednika *Pravde* Mihaila Vasiljeviča Zimjanjina sa urednikom *Komunista* S. Kržavcem, 23. aprila 1971.¹¹ Sa sovjetske strane tada je prvi put otvoreno izražena odlučnost da se vojno interveniše u Jugoslaviji ukoliko se proceni da međunacionalni sporovi ugrožavaju njen dalji opstanak. „Imperijalisti čekaju da se raspadne Jugoslavija, kako bi svako dočepao svoj planirani deo. Planovi Čerčila i Ruzvelta još žive u glavama njihovih naslednika, koji se ne odriču svojih pretenzija prema Jugoslaviji. Ja sam već rekao da mi nećemo i ne želimo da se mešamo u unutrašnje stvari Jugoslavije. Sa svojim problemima i teškoćama nosite se sami kako znate i umete. Ali, pitanje opstanka Jugoslavije kao jedinstvene socijalističke države, po našem mišljenju, nije više samo unutrašnja stvar Jugoslavije. Jugoslavija predstavlja značajno strategijsko područje i geografski i politički i kako god hoćete. Njeno raspadanje moglo bi imati posledice na stanje odnosa na Balkanu, u Evropi, pa i u celom svetu“. Zimjanjin je skrenuo pažnju sagovorniku da sovjetsko rukovodstvo veoma pažljivo prati šta se dešava u Jugoslaviji i da je ono veoma zabrinuto. „Nama ne može biti svejedno ko će i kako sutra čerupati Jugoslaviju... Svi koji misle dobro vašem narodu moraju biti zabrinuti. Nacionalisti kod vas idu na to da najpre razbiju partiju, nje-no jedinstvo, koje je, ako se smem usuditi da kažem, ozbiljno ugroženo. A posle toga dolaze nove i veće razbijačke akcije čiji je konačan cilj raspadanje Jugoslavije. To se ne sme dopustiti. Prema tome se ne može biti ravnodušan i ostati po strani u ime nekakvog nemešanja. Mirno posmatranje raspadanja Jugoslavije zna-či izdaju internacionalizma, izdaju principa Marksa i Lenjina“.¹²

Samo nekoliko dana kasnije, Brežnjev se na sličan način obratio Titu. Do njegove intervencije je došlo u momentu kada se na Brionima vodila oštra diskusija najvišeg partijskog rukovodstva zbog dramatičnog stanja u međunacionalnim odnosima. U momentu kada je sednica Predsedništva CK SKJ došla do dramatične tačke, Tito je obavestio saradnike da mu se upravo telefonom obratio Brežnjev, nudeći pomoć da se krizno stanje u zemlji prevaziđe. „Brežnjev je kazao Titu da im je poznato da sastanak na Brionima traje već tri dana, da se ne znaju rezultati, da nema nikakvog saopćenja, da su obaviješteni o nekakvim pokretima trupa između Zagreba i Beograda, da je SSSR spreman pružiti Titu bilo kakvu pomoć, ako mu je ona potrebna. Tito je odgovorio da nikakva pomoć nije potrebna, da je sve u redu i da se rukovodstvo SKJ sprema da donese zaključke“.¹³ Tito je insistirao kod učesnika Brionskog sastanka da se o ovom telefonskom razgovoru

¹¹ Kržavac je u sastavu jugoslovenske delegacije prisustvovao XXIV kongresu KPSS i boravio u Sovjetskom Savezu skoro mesec dana. Poslednjeg dana, pred povratak u Beograd, pozvan je na razgovor sa glavnim urednikom moskovske *Pravde*.

¹² KPR, I-3-a/SSSR. *Razgovor M. V. Zimjanjina glavnog urednika „Pravde“ sa S. Kržavcem urednikom „Komunista“* (izveštaj napisan 26. aprila 1971).

¹³ Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1989, 151–152.

ništa ne govori i da se njegova sadržina čuva u strogoj tajnosti. Zbog toga se ambasador Mićunović, tokom prijema u kanadskoj ambasadi u Moskvi, našao u vrlo neprijatnoj situaciji kada je od Kosiginovog zamenika, Poljanskog, čuo da je taj razgovor vođen i morao se pretvarati da je o njemu obavješten. „Nijesam mogao pitati Poljanskog za tok ovog telefonskog razgovora, jer bi se vidjelo da Beograd jugoslovenskog ambasadora u Moskvi nije čak ni obavijestio, iako se radilo o postupku SSSR-a od najvećeg značaja za Jugoslaviju... Mislim da me je DSIP morao o tome podrobno obavijestiti, jer se radi o važnom događaju između dvije države, koje po službenoj funkciji moram povezivati“. Mićunović je smatrao da je Brežnjev precenio unutrašnje nesuglasice u Jugoslaviji imajući u vidu oštar Titov sukob sa najvišim hrvatskim rukovodstvom, i da je stoga očekivao da će Tito ovaj put dati svoju saglasnost za sovjetsku intervenciju „radi očuvanja interesa socijalizma, odnosno radi spasavanja unutrašnjeg jugoslovenskog poretka. Time bi, najzad, bio riješen istorijski spor do koga je došlo 1948. između Jugoslavije i SSSR, i to – jugoslovenskim porazom. Tako bi, ujedno, bila riješena u korist SSSR sva pitanja u pogledu odnosa među socijalističkim državama i u svjetskom komunističkom pokretu, što je sve pokrenuto sukobom Jugoslavije i SSSR“. ¹⁴ Koliko je situacija bila dramatična, Mićunović je kasnije upozorio telegramom Ministarstvo inostranih poslova, u kome je obavestio svoju vladu da je u momentu Brežnjevljevog poziva Titu „u Kremlju sazvan Politbiro CK KPSS, i to jedino zbog Jugoslavije, da je Politbiro za stolom očekivao rezultat 'telefoniranja' što mi je potvrdio Brežnjev u razgovoru od 10. avgusta. Ovde su, ne jedanput slično postupali u vezi Čehoslovačke 1967–68. godine“. ¹⁵

O novom prilazu sovjetskog rukovodstva Jugoslaviji sredinom 1971. godine možda najilustrativnije govori razgovor Brežnjeva sa Mićunovićem 10. avgusta. U to vreme sovjetsko rukovodstvo je bilo duboko ubeđeno da se bliži trenutak potpunog kraha jugoslovenskog modela socijalizma i da će takva situacija podstaći „zdrave snage“ u Jugoslaviji (gde je svrstavan i sam Tito) da se uključivanjem u socijalistički lager spasu od pogubnog dejstva ekonomske, nacionalne, partijske i opšte državne krize. Iako su Brežnjev i njegovi saradnici priželjkivali ovakav obrt, bili su iskreno zabrinuti zbog mogućih krupnih međunarodnih reperkusija u slučaju raspada Jugoslavije. Sovjeti nisu želeli da se bilo gde u Evropi stvori stanje koje bi moglo dovesti do nove krize u odnosima Istok–Zapad. Ulagali su velike napore da se organizuje evropska konferencija o bezbednosti i saradnji na kojoj bi bio konačno sankcionisan posleratni poredak i sporne granice. Sada, kada su posle dve godine intenzivne aktivnosti na tom polju bili blizu cilja da Evropa i SAD formalno potvrde stanje nastalo posle Drugog svetskog rata, moglo je doći do nepoželjnih međunarodnih komplikacija zbog raspada jugoslovenskog sistema. ¹⁶ Da bi se sanirala ta opasnost, a istovremeno postigao dugopri-

¹⁴ V. Mićunović, *n. d.*, 129–130

¹⁵ DASMIP, 1971, str. pov., f-1, 756. Telegram ambasadora V. Mićunovića DSIP-u, 13. avgust 1971.

¹⁶ KPR, I-3-a/SSSR. *O unutrašnjoj i spoljnoj politici Sovjetskog Saveza.*

željkivan ishod u pogledu povratka zabludele Jugoslavije u socijalistički lager, Brežnjev se odlučuje za aktivniji nastup prema Jugoslaviji. Došlo je vreme za novi susret sovjetskog lidera sa Titom.

Susret je usledio od 21. do 25. septembra 1971. Igram okolnosti, istog dana i istog meseca, kao i pet godina ranije, otpočinju i završavaju se razgovori Tita i Brežnjeva u Beogradu. Poput priprema za susret upriličen pet godina ranije, sovjetska strana je insistirala da poseta Brežnjeva bude nezvanična i da ima isključivo partijski karakter, a nikako da bude tretirana kao poseta partijsko-vladine delegacije. Ono što je takođe povezivalo ove dve posete je i to što su obe upriličene posle dramatičnih događaja vezanih za sovjetsku politiku, koji su doveli do određenog podozrenja sa jugoslovenske strane i hlađenja međusobnih odnosa. Brežnjevova poseta 1966, bila je njegova prva poseta Jugoslaviji pošto je svrgnuo Hruščova sa funkcije prvog sekretara KPSS i sam preuzeo tu funkciju, što je naišlo na negativnu reakciju Tita i njegovih saradnika. Njegova poseta Jugoslaviji 1971, bila je, pak, prva poseta generalnog sekretara KPSS posle razmene oštrih optužbi Beograda i Moskve povodom sovjetske vojne intervencije u Čehoslovačkoj avgusta 1968.

Sva složenost situacije koja je dovela do susreta Tito-Brežnjev ispoljila se već na samom početku, insistiranjem visokog gosta da pre razgovora delegacija dveju država porazgovara sa domaćinom „u četiri oka“. Brežnjev je taj razgovor inicirao odmah popodne, neposredno posle dolaska u Beograd, iako to ranije nije bilo predviđeno. Taj uvodni razgovor potrajao je čak nekoliko sati. Imajući u vidu kasnije Titovo izlaganja na sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, bio je posvećen istim temama koje su kasnije razmatrane u prisustvu ostalih zvaničnika iz SSSR i Jugoslavije. Brežnjev je, uz napomenu da „Sovjetski Savez nema niti je ikada imao nameru da upotrebi silu protiv Jugoslavije“, ponudio Titu pomoć u saniranju „zabrinjavajuće situacije u Jugoslaviji“, insistirao na formiranju društava jugoslovensko-sovjetskog prijateljstva, kritikovao „antisovjetsko“ pisanje jugoslovenske štampe i tražio od Tita da tokom predstojećeg susreta sa Niksonom preuzme ulogu posrednika između SSSR i SAD, koji će američkom predsedniku preneti poruku sovjetskog rukovodstva o spremnosti da se kroz direktne pregovore dveju supersila iznađu rešenja za sva sporna međunarodna pitanja.¹⁷ Po svemu sudeći, tokom razgovora „u četiri oka“ sa jugoslovenskim liderom, Brežnjev je pokušao da izbori podršku Tita za neke svoje stavove o budućim modalitetima jugoslovensko-sovjetske saradnje za koje je smatrao da pojedini Titovi saradnici (koji su, po njemu, bili antisovjetski nastrojeni) nemaju isto mišljenje kao Tito. Ovakvo rezonovanje čini se opravdanim budući da je Brežnjev, tokom razgovora koji su usledili, često pokušavao da konfrontira Titovo mišljenje sa mišljenjima pojedinih njegovih saradnika i da stavove koji su oni iznosili oštro napada tretirajući ih kao njihove lične stavove, ignorišući činjenicu da su oni već bezbroj puta bili iznošeni i od samog Tita.

¹⁷ KPR, I-3-a/SSSR. *Izlaganje predsednika Tita na proširenoj sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, održanoj 3. oktobra 1971. na Brionima.*

Ako se apstrahuju tajni razgovori Tita i Brežnjeva bez prisustva ostalih članova dweju delegacija (22. septembra), susret partijskih lidera Jugoslavije i SSSR odvijao se u dve runde pregovora: tokom prepodnevnog sesije 23. septembra u Beogradu i, s manjim pauzama, tokom cele večeri i jutarnjih sati 24. i 25. septembra u Karadorđevu.

Svestan krupnih unutrašnjih problema sa kojima se Tito suočavao i njegovog konflikta sa pojedinim republičkim liderima, Brežnjev je u Beograd došao sa preciznom strategijom pregovora. Sudeći po dokumentacionoj građi arhivskih institucija u Beogradu i memoarima jugoslovenskih zvaničnika, tu strategiju su činile dve osnovne komponente. S jedne strane, trebalo je Tita što više odvojiti od njegovih saradnika koji su insistirali na striktno izbalansiranom odnosu Jugoslavije prema blokovima i distanciranju od bilo kakvih formi povezivanja te zemlje sa socijalističkim lagerom. Dakle, trebalo je u najvećoj meri marginalizovati uticaj „antisovjetskih snaga“ unutar jugoslovenskog rukovodstva i po mogućstvu ubediti Tita da ih ukloni sa vodećih funkcija. S druge strane, trebalo je ojačati uticaj prosovjetskih snaga u Jugoslaviji, formiranjem Društava jugoslovensko-sovjetskog prijateljstva u svim republikama i na nivou federacije.¹⁸

U sklopu nastojanja da realizuje prvu komponentu svoje strategije, Brežnjev je tokom razgovora sa Titom uporno upozoravao na neprimerenu antisovjetsku kampanju jugoslovenske štampe i nekih visokih jugoslovenskih funkcionera, koja predstavlja nepremostivu prepreku uspostavljanju normalne saradnje dweju država i partija. Uzrok jugoslovensko-sovjetskih nesuglasica video je u tome što u Jugoslaviji „neke snage nastoje da rašire osećanje straha od Sovjetskog Saveza“ i zato „mnogo govore o samostalnosti, o nemešanju, o suverenitetu“. Činilo mu se neverovatnim da posle intervencije u Čehoslovačkoj, neko može da prenosi ovakve glasine i insistira na nemešanju u unutrašnje poslove drugih država. „Ja nisam bio nikada uzbuđeniji nego onda kada sam čuo da u Jugoslaviji misle da Sovjetski Savez misli da napadne na Jugoslaviju. To široko šteta po vašoj zemlji. Ko to može da rastura? Znači, postoje snage koje žele da nas posvađaju, a mi (Tito – D. B.) se podajemo tim snagama i stvaramo oko sebe nezdravu atmosferu“. Dok je ovo govorio, Brežnjev je počeo da pada u vatru, udarao je rukom o sto, gestikulirao, a sudeći po kasnijem Titovom svedočenju, „sa suzama u očima“ napomenuo: „Ja sam spreman da žrtvujem i porodicu i sebe ako bi do takvog nečega moglo doći. Prije sam spreman da žrtvujem sve što mi je najdraže nego da do toga dođe“.¹⁹

Tokom razgovora o sadržaju zajedničkog kominikea, zajedno sa članovima svoje delegacije, Brežnjev je upućivao oštre primedbe na račun jugoslovenskog

¹⁸ KPR, I-3-a/SSSR. *Povodom posete Leonida Brežnjeva Jugoslaviji. O sovjetskim motivima i interesu za posetu kao mogućem prilazu.*

¹⁹ Isto; KPR, I-3-a/SSSR. *Stenografske beleške sa razgovora Josipa Broza Tita, Predsednika SFRJ i predsednika Saveza komunista Jugoslavije i Leonida Iljiča Brežnjeva, generalnog sekretara Centralnog komiteta Komunističke partije Sovjetskog Saveza, održanih u Beogradu, dana 23. septembra 1971. u 9,00 časova.*

ministra inostranih poslova Mirka Tepavca zbog toga što je ovaj uporno insistirao na tome da se u deo kominikea posvećen principima na kojima treba da se zasnivaju odnosi Jugoslavije i SSSR, uključi i načelo poštovanja suvereniteta. Oštrim tonom mu se obratio: „Vi idete suviše daleko! Kako možete vi meni da diktirate takve stvari? Zar vi sumnjate u moj odnos prema suverenitetu Jugoslavije? Onda bi Tito mogao da mi kaže da odmah idem kući“. Iako su i ostali članovi jugoslovenske delegacije, Kardelj, Dolanc, Mićunović, insistirali da se u zajedničkom saopštenju konkretizuju principi na kojima će se zasnivati jugoslovensko-sovjetski odnosi (suverenitet, ravnopravnost, nemešanje, samostalan put u socijalizam), sovjetski predstavnici su izdvojili Mirka Tepavca kao glavnog „kočničara“ u postizanju kompromisa. Uz zajedljivu primedbu da u jugoslovenskom ministarstvu inostranih poslova „ne prolazi marksizam-lenjinizam“, sovjetski ambasador Stjepakov je komentarišući nesaglasnost dveju strana oko konačne verzije kominikea, ljutito napomenuo: „Drug Mirko Tepavac jedini ima subjektivni prilaz. Svi ostali jugoslovenski drugovi su saglasni“.²⁰

Iako nije direktno učestvovao u jugoslovensko-sovjetskim razgovorima, član najvišeg rukovodstva hrvatskih komunista Miko Tripalo naveo je u svojim memoarima da ga je Tito neposredno posle završetka tih razgovora upozorio „da moramo u interesu zemlje i dobrih odnosa sa SSSR-om ukloniti neke drugove s najuočljivijih mjesta, a sve s ciljem stvaranja boljeg raspoloženja sovjetskih rukovodilaca prema Jugoslaviji“.²¹

Sklonost Brežnjeva da konfrontira Tita sa najbližim saradnicima došla je posebno do izražaja tokom diskusije o potrebi formiranja Društava jugoslovensko-sovjetskog prijateljstva. Pošto je Tito u dosta blagoj formi, za vreme razgovora sa Brežnjevom u „četiri oka“, sugerisao sagovorniku da tu temu ne pokreće kada se u razgovor uključe ostali članovi jugoslovenske delegacije, jer se „niko sa tim neće složiti“,²² vođa sovjetskih komunista je očigledno stekao utisak da Tito nije glavni protivnik te ideje nego njegovi saradnici. Budući da je pridavao veliki značaj ovom pitanju, jer je u osnivanju Društava jugoslovensko-sovjetskog prijateljstva video mogućnost jačanja pozicije prosovjetskih snaga u Jugoslaviji i mogućnost jačanja uticaja KPSS na tom prostoru, Brežnjević nije poslušao Tita.

²⁰ Tokom vrlo oštre rasprave o tekstu kominikea Tito se, za razliku od Brežnjeva, držao neuobičajeno pasivno i uzdržano. Prepustio je svojim saradnicima konfrontaciju sa članovima sovjetske delegacije. U momentu kada je došlo do kulminacije verbalnog sukoba Tepavca sa Brežnjevom i Stjepakovom, Tito se pomirljivo umešao sugestijom „da ne bi trebalo da se sporimo, da se svađamo“. O samom efektu sovjetskog napada na Tepavca možda najbolje govori neuobičajena napomena na kraju zapisnika o jugoslovensko-sovjetskim razgovorima (koji je sačinio savetnik jugoslovenske ambasade u Moskvi, Borislav Milošević): „Zabelešku nije video drug Mirko Tepavac“. KPR, I-3-a/SSSR. *Zabeleška o neformalnim razgovorima između delegacija SKJ i KPSS prilikom definitivnog usaglašavanja teksta jugoslovensko-sovjetske izjave, koje je izvršeno u noći 24–25. septembra 1971. godine u Karadorđevu.*

²¹ M. Tripalo, *n. d.*, 178–179

²² KPR, I-3-a/SSSR. *Izlaganje predsednika Tita na proširenoj sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, održanoj 3. oktobra 1971. na Brionima.*

Njegova inicijativa je rezultirala oštrom diskusijom i eksplozivnom atmosferom koja je na kraju dovela do toga da je i sam morao prekinuti razgovor i zatražiti pauzu, posle čega su dve strane napustile pregovarački sto i uputile se ka suprotnim krajevima sale, dogovarajući se kako da se prevlada neprijatna situacija. Kada je konačno prišao uglu u kome su bili okupljeni Jugosloveni, Brežnjev se nije obratio Titu, kako su to oni očekivali, nego Veljku Mićunoviću. Zapitao ga je zašto je on protiv formiranja društava jugoslovensko-sovjetskog prijateljstva i tražio da objasni pozadinu tog svog stava s obzirom da „onaj koji se protivi obrazovanju takvih društava, taj je i protiv politike prijateljstva sa SSSR-om“. Pošto je Tito ćutao, Mićunović je pokušavao da objasni da se ne radi ni o kakvom njegovom ličnom stavu, nego o stavu jugoslovenskog rukovodstva da to nisu društva jugoslovensko-sovjetskog prijateljstva nego sasvim suprotno – društva jugoslovensko-sovjetskog neprijateljstva.²³

Iako je Tito vešto izbegavao direktan konflikt sa Brežnjevom, nije bio spreman da unedogled trpi njegove zajedljive primedbe na račun politike Jugoslavije i nejedinstva njenog rukovodstva. Ironično se zahvalio Brežnjevu na njegovim kritičkim opservacijama napomenuvši: „Malo nas je izgrdio. Ali mi smo navikli na to. Primamo to kao od našeg prijatelja“. Da bi otklonio svaku sumnju u pogledu lične zainteresovanosti za sovjetsku vojnu podršku oko suzbijanja krize u Jugoslaviji, Tito je sa velikim optimizmom govorio o dostignućima i perspektivi jugoslovenskog sistema samoupravljanja i demokratskog razrešenja nacionalnog pitanja. Negirao je postojanje razornih centrifugalnih sila i sopstvenu nemoć da zemlju izvede iz sve teže ekonomske krize. „Govoriti o nekakvoj dezintegraciji je najveća glupost. Naša zemlja je čvrsta i jedinstvena“. Pomoć koju je nudio Brežnjev pokušao je da kanališe na podršku u oblasti bilateralne privredne saradnje, na proširenje robne razmene, stvaranje uslova za obezbeđivanje viših oblika saradnje kroz realizaciju šire kooperacije i specijalizacije među sovjetskim i jugoslovenskim privrednim subjektima, kao i u sklopu obimnijih kreditnih aranžmana.²⁴

Svestan činjeničke neutemeljenosti Titovog optimizma po pitanju perspektive razrešenja nacionalnog pitanja i sunovrata jugoslovenske privrede, Brežnjev takoreći nije ni obraćao pažnju na Titovu elaboraciju ovih pitanja. Do njega nije uopšte dopirala stalno ponavljana Titova poruka da Sovjetski Savez „treba da prihvati Jugoslaviju onakva kakva je“. Ta nesvrstana Jugoslavija, sa sistemom društvenog samoupravljanja, decentralizovanom i dezintegrisanom federacijom,

²³ KPR, I-3-a/SSSR. *Stenografske beleške sa razgovora Josipa Broza Tita, Predsednika SFRJ i predsednika Saveza komunista Jugoslavije i Leonida Iljiča Brežnjeva, generalnog sekretara Centralnog komiteta Komunističke partije Sovjetskog Saveza, održanih u Beogradu, dana 23. septembra 1971. u 9,00 časova*; V. Mićunović, n. d., 147–148.

²⁴ KPR, I-3-a/SSSR. *Stenografske beleške sa završnih razgovora Predsednika SFRJ i predsednika Saveza komunista Jugoslavije druga Josipa Broza Tita i generalnog sekretara Centralnog komiteta Komunističke partije Sovjetskog Saveza Leonida Iljiča Brežnjeva, vođenih 24. septembra 1971. god u 21,00 časova u Karađorđevu.*

za Brežnjeva je predstavljala nesumnjiv dokaz neslavnog epiloga nastojanja u međunarodnom komunističkom pokretu da se odstupi od jedinog prihvatljivog modela socijalizma koji su propagirali Marks i Lenjin – modela koji je sledila sovjetska komunistička partija. Trudeći se da jasno da na znanje koliko je impresioniran jugoslovenskim konceptom socijalizma, Brežnjev se pretvarao da čak ne može da se seti ni njegovog naziva. Kada bi se o tome govorilo, namerno bi zastao u izlaganju i okretao se levo i desno tražeći od svojih saradnika da mu pomognu („ne znam kako da ga nazovem, ne mogu da se setim“), a onda bi za njima ponavljao: „samoupravljanje“.²⁵ Sličan odnos imao je i prema jugoslovenskoj politici nesvrstavanja. Negirajući značaj pokreta nesvrstivosti, izneo je otvoreno svoje mišljenje Titu: „Nehru je umro, Naser je umro, ostao si samo Ti. Znači, nemaš velike perspektive da održiš na okupu nesvrstane“.²⁶

Mada mu je bilo jasno da ima dosta istine u mnogim zamerama Brežnjeva na račun jugoslovenske unutrašnje politike, Tito je isto tako bio svestan da bi se mogle daleko teže optužbe uputiti na račun sovjetskog modela socijalizma i sovjetske spoljne politike. Ipak, nije bio spreman da se upušta u oštriju polemiku sa svojim gostom. U jugoslovenskim političkim krugovima je procenjivano da će od epiloga razgovora Tito-Brežnjev zavisiti uspeh proklamovane izbalansirane politike prema Istoku i Zapadu, ali i uspeh predstojećeg susreta Tito-Nikson u Vašingtonu.²⁷ Da ne bi došlo do konfliktne situacije zbog nepomirljivosti stavova dveju strana, Tito je učinio značajan ustupak Sovjetima tokom usvajanja zajedničkog saopštenja o razgovorima. Nacrt saopštenja sačinila je sovjetska strana još u Moskvi i on je uz neznatne izmene usvojen rano ujutro 25. septembra, uoči odlaska Brežnjeva iz Beograda.²⁸

Iako su u Zajedničkoj jugoslovensko-sovjetskoj izjavi reafirmisani principi formulisani u Beogradskoj deklaraciji iz 1955. i Moskovskoj deklaraciji iz 1956, tekst je bio preopterećen ideološkim frazama koje su nagoveštavale kanaliisanje odnosa dveju država sa međudržavnog na međupartijski kolosek, koji je uvek bio glavni kanal odnosa SSSR-a sa ostalim istočnoevropskim zemljama. Prenaglašeni su „ideološka bliskost“ i „ideološko jedinstvo“ SKJ i KPSS, „bliskost istorijskih sudbina, istovetnost osnovnog društvenog uređenja, bliskost prilaza osnovnim međunarodnim problemima, privrženost principima proleterskog internacionalizma“. Kao glavni akteri uspostavljanja bliskih odnosa dveju zemalja figurišu njihove komunističke partije: „SKJ i KPSS doprinosiće i dalje svestranom

²⁵ KPR, I-3-a/SSSR. *Stenografske beleške sa razgovora Josipa Broza Tita, Predsednika SFRJ i predsednika Saveza komunista Jugoslavije i Leonida Iljiča Brežnjeva, generalnog sekretara Centralnog komiteta Komunističke partije Sovjetskog Saveza, održanih u Beogradu, dana 23. septembra 1971. u 9,00 časova*, 7.

²⁶ KPR, I-3-a/SSSR. *Izlaganje predsednika Tita na proširenoj sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, održanoj 3. oktobra 1971. na Brionima*.

²⁷ KPR, I-3-a/SSSR. *O našem interesu za posetu, elementima za platformu i mogućem prilazu*.

²⁸ KPR, I-3-a/SSSR. *Sovjetsko-jugoslovenska izjava (sovjetski nacrt)*.

razvoju saradnje SFRJ i SSSR u političkoj i ekonomskoj oblasti, a takođe i u sferi nauke, tehnike i kulture“. One će „proširivati razmenu partijskih delegacija i podsticati saradnju partijskih i naučnih ustanova, kao i razvoj kontakata i veza mešnih partijskih organizacija“. Dosledno i neodmereno favorizovanje uloge dveju partija u svim oblastima došlo je do izražaja i u sklopu nastojanja da se preduprede eventualni budući sporovi i nesporazumi: „Obe strane će podsticati češće susrete, razmenu mišljenja i konsultacije na raznim nivoima između SKJ i KPSS i SFRJ i SSSR u pitanjima bilateralnih odnosa i spoljne politike“.²⁹

Neposredno posle posete sovjetske partijske delegacije Beogradu, Tito i Brežnjev su izrazili svoje zadovoljstvo rezultatima i epilogom razgovora. Može im se verovati da su pri tome obojica bili iskreni. Brežnjev je uspeo da u zajedničkom kominikeu (koji je bio predmet velikog interesovanja svetske javnosti) budu naglašeni elementi koji favorizuju partijsku saradnju dveju država i na kojima je uvek insistirala sovjetska strana. Tito je, pak, bio zadovoljan jer je tokom razgovora sa visokim gostom uspeo da reafirmiše načela bilateralnih odnosa koja ni na koji način nisu ugrožavala suverenitet Jugoslavije, niti njen samostalni put u socijalizam. Za Tita je posebnu satisfakciju predstavljala i činjenica da je Brežnjev bio taj koji je prvi morao da učini korak u cilju međusobnog pomirenja posle sukoba povodom čehoslovačkih događaja i zbog toga doputuje u Beograd. Taj potez je u mnogo čemu podsećao na gest koji je 1955. učinio Hruščov radi normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa posle Titovog sukoba sa Informbirom. Postavlja se ipak sledeće pitanje: ako su obe strane bile zadovoljne, kako su onda ovim susretom bile pomirene dve inkompatibilne koncepcije odnosa između dveju država. Pravi odgovor se mogao naći u brojnim tekstovima koja je objavljivala štampa i jednog i drugog bloka, ali i Trećeg sveta. Ovaj put je sva ta štampa, nezavisno od različitog prilaza i različite polazne pozicije, izvodila dosta ujednačen zaključak o epilogu jugoslovensko-sovjetskih razgovora. U donekle uprošćenoj formi on se svodio na sledeće: Jugoslovenski i sovjetski komunisti su se složili da moraju jedni druge prihvatiti onakvim kakvim jesu i dati prioritet svemu onome što ih zbližava, a potisnuti u drugi plan sve ono što ih razdvaja i vodi međusobnim konfliktima. Razgovori u Beogradu su jugoslovensko-sovjetske odnose ponovo postavili na putanju pomirenja.³⁰

Tok i sadržina razgovora Tita i Brežnjeva u Beogradu nisu rezultirali epilogom koji bi na bilo koji način negativno delovao na predstojeći susret Tita sa Niksonom. Brežnjevljevo energično odricanje od doktrine ograničenog suvereniteta i Titovo odlučno odbijanje bilo kakvog vida sovjetske pomoći usmerenog na lokalizovanje unutrašnjih jugoslovenskih teškoća, opovrgli su spekulacije o nemoći jugoslovenskog rukovodstva da se i dalje samostalno nosi sa aktuelnim političkim izazovima. Poruka mira koju je Brežnjev slao Niksonu preko Tita i Titova

²⁹ *Zajednička jugoslovensko-sovjetska izjava*, Borba, 26. septembar 1971.

³⁰ DASMIP, 1971, str. pov., f-1, 1109. *Komentari svetske štampe povodom posete Leonida Brežnjeva Jugoslaviji*.

uloga neke vrste posrednika između lidera dveju supersila, dodatno su ojačali jugoslovensku pregovaračku poziciju i ugled njenog predsednika unutar zapadnih političkih krugova sklonih da Tita optužuju kako je njegova nesvrstanost „suviše crvena“.

Dragan Bogetić

Summary

CRISIS IN THE YUGOSLAV SOCIETY IN BEGINNING OF THE 1970-TIES
AND QUESTION OF THE SOVIET AID FOR THE SURVIVAL OF THE
TITO'S REGIME

At the turn between the 1960-ties and 1970-ties Yugoslavia faced serious challenges in its efforts to normalize the relations with Soviet Union, after the military intervention of the Warsaw pact forces in Czechoslovakia 1968. Fearing that Prague scenario may repeat on Belgrade streets, Yugoslavian government sharply commented the president Brezhnev's doctrine of so-called limited suzerainty. It has a strong political standpoint that every socialist country has a right for an independent path to the socialism. In those circumstances, Soviet leadership did not have the interest to take further steps for a re-establishing and improvement the relations with Yugoslavia. Establishing of the friendly relations with Yugoslavia, was treated as a possible amnesty for the any socialistic political leaders which in future could challenge Soviet dominance in the political and theoretical views on Socialistic Internationalism, proclaimed as the basis for the relations between the socialistic states. In middle of the 1971, first friendly diplomatic initiatives from the Moscow came to Belgrade, following the signs of the political disputes in Yugoslavia. At that time Brezhnev and Soviet leadership decide to react, fearing that internal political disputes may seriously challenge the Tito's communist régime. It led to the Brezhnev's visit to the Belgrade and talks with Tito. Yugoslav leader, refused to accept offered political "help" form the Moscow to consolidate the internal problems. However, those talks led to mutual confidence that the other side will change own standpoint on relations between the socialist states, which no matter the absurdity led to reestablishment of the better political relations between the Soviet Union and Yugoslavia.

SARADNJA SLUŽBE DRŽAVNE BEZBEDNOSTI SA STRANIM SLUŽBAMA SEDAMDESETIH GODINA 20. VEKA*

APSTRAKT: Jugoslovenska služba državne bezbednosti, oduprevši se u prvim posleratnim godinama nastojanjima sovjetskog NKVD-a da uspostavi dominaciju i kontrolu, u vremenu samoupravnog socijalizma izgradila je ozbiljnu reputaciju i u velikoj meri bila angažovana u formiranju i obuci službi bezbednosti zemalja Trećeg sveta. SDB Jugoslavije je, i pored izvesnog nepoverenja, gradila odnose sa zemljama istočnog ali i zapadnog lagersa, ali je najveći uticaj i sveobuhvatnu saradnju ostvarila sa mladim službama nesvrstanih zemalja, posebno od početka 1970-ih godina.

Ključne reči: služba državne bezbednosti, samoupravni socijalizam, nesvrstanost, saradnja službi bezbednosti, politički terorizam

Neposredno posle Drugog svetskog rata jugoslovenska tajna služba je bila isključivo oslonjena na sovjetsku službu, a u pojedinim segmentima čak i podređena sovjetskom NKVD. U organizacionom smislu, veliki značaj imale su instrukcije sovjetskog savetnika, pukovnika Timofejeva, i oficira koji su prezentovali iskustvo NKVD-a.¹ Obaveštajni kadrovi su slati na dvogodišnje kurseve u SSSR, kao što je to bila praksa i drugih zemalja lagersa. Sovjetska služba je od početka nastojala da jugoslovensku tajnu policiju tretira kao mlađeg brata i da uspostavi određen nivo dominacije i kontrole. Po oslobođenju NKVD je bio nadležan za belogardejce, delom folksdojčere i Gestapo dok je jugoslovenskoj tajnoj policiji prepuštao samo „sitnu ribu“. Hvatanje Draže Mihailovića, izvedeno bez znanja Sovjeta, umalo se pretvorilo u međudržavni incident. Posle 1948. i velikog

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991*, (broj 147.039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Timofejev se našao u Srbiji u pratnji misije generala Kornjejeva sa još 13 oficira. Misija je stigla na oslobođenu teritoriju 23. februara 1944. Đilas tvrdi da je to bilo samo jedno od njegovih imena, budući da se šef NKVD-a javio kasnije kao ambasador u Mađarskoj, pod drugim imenom. – Venceslav Glišić, *Istoričarevi susreti i razgovori sa Milovanom Đilasom*, Tokovi istorije, 3–4/2002, 116.

raskola sa Moskvom,² jugoslovenska tajna služba se, u skladu sa novom državnom politikom, potpuno osamostaljuje i traži poziciju između Istoka i Zapada. Pri tome bira saveznike, po potrebi, na Zapadu u kapitalističkom lageru kao i u sovjetskom bloku, ali stvara i sopstvenu mrežu među zemljama Trećeg sveta i nesvrstanog pokreta gde je bila jedan od osnivača i lidera.

Delovanje službi bezbednosti saobraženo je novoj ideološkoj i globalnoj političkoj orijentaciji Jugoslavije. Saradnja SDB Jugoslavije sa stranim službama razvijala se od polovine 50-ih u skladu sa odnosima Jugoslavije sa državama kapitalističkog i socijalističkog bloka, kao i sa nesvrstanim zemljama. Različiti oblici saradnje su se naročito razgranali i kulminirali od početka 70-ih zahvaljujući pre svega većim bezbednosnim izazovima kojim je bio izložen ceo svet a time i SFRJ. Deceniju velikih bezbednosnih izazova jugoslovenska služba je dočekala modernizovana i unapređovala, tako da je mogla, naročito zemljama Trećeg sveta, da izvozi znanje, metode i tehnologiju rada.

Specijalna Komisija za usklađivanja rada SDB Predsedništva SFRJ donela je 26. septembra 1973. *Zaključke o saradnji službi bezbednosti u SFRJ sa inostranim službama bezbednosti* kojima su određeni pravci i principi saradnje. Pitanjima nadzora nad operativnim radom bavili su se početkom 1972. osnovani *Savet za državnu bezbednost*, a posle osnivanja i *Savet za zaštitu ustavnog poretka* početkom 1974. godine. Na Savet su preneti poslovi usklađivanja rada pojedinih službi državne bezbednosti, ali i ocenjivanje inicijativa i predloga za uspostavljanje saradnje organa bezbednosti, određivanje smernica, nosilaca, oblika i metoda saradnje, operativno-tehničkih sredstava državne bezbednosti i vođenje dokumentacije o tim sredstvima i metodima. Saradnju republičkih i pokrajinskih bezbednosnih službi sa inostranim službama koordinisao je Savezni sekretarijat unutrašnjih poslova (SSUP). Predsedništvo SFRJ je 3. novembra 1975. donelo *Smernice za saradnju sa stranim službama bezbednosti* na principima borbe protiv terorizma i zaštite građana i ustavnog poretka. Prema tim smernicama Savet za zaštitu ustavnog poretka ocenjivao je predlog i davao mišljenje predsedniku SFRJ, Saveznom izvršnom veću (SIV) i Predsedništvu SFRJ o obimu i obliku saradnje sa stranim službama i određivao nosioca ako to nije odredio organ koji je saradnju odobrio. Saradnja se odvijala u skladu sa spoljnom politikom zemlje na bilateralnoj i ravnopravnoj osnovi i nije mogla biti uperena protiv nezavisnosti trećih zemalja. Prevedborno je bila usmerena na borbu protiv „političke emigracije i terorizma“.³

² „Rusi nas nisu mnogo zarezivali, prođu, pokupe krupne ribe a mi se bakćemo sa ostalima. NKVD je jurio najviše belogardejce ali i uopšte hvatali su ono što vredi, krupne ribe od antikomunističkih formacija a mi smo jurili drugorazredne, siromaha saslušavali, hapsili i sudili... oni su nama radili iza leđa... To je kasnije i Tito saznao kad smo raskrstili s njima... Ljutili su se kad smo uhvatili D. Mihailovića bez njihovog znanja...“ – svedoči Milan Trešnjić, koji je 1945. bio mladi kapetan OZN-e; *Svedočenje Milana Trešnjića autoru*, 29. januar 2009.

³ Na čelu ovog odgovornog tela nalazila su se zvučna imena Predsedništva SFRJ poput V. Bakarića sedamdesetih godina, M. Planinc početkom osamdesetih i drugih. – AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 30, 41. sednica, 3. novembar 1975, *Saradnja sa stranim službama u oblasti bezbednosti*,

Savet za zaštitu ustavnog poretka predložio je tokom 1974–1977. da se saradnja uspostavi sa osam novih zemalja i da se izvrši tehnička razmena sa četiri zemlje, dok za dva inostrana zahteva nije dao pozitivno mišljenje za uspostavljanje saradnje.⁴ Konačna odluka o prihvatanju ili odbacivanju saradnje donosila se na sednici Predsedništva SFRJ, na osnovu obrazloženog predloga Saveta. Saradnja je obuhvatala pitanja kao što su: obezbeđenje predsednika republike i drugih zvaničnika prilikom poseta inostranstvu ili prijema stranih državnika; zaštita diplomatskih i konzularnih predstavništava i jugoslovenskih građana u inostranstvu; sprečavanje terorizma i drugih neprijateljskih delatnosti političke emigracije; sprečavanje kriminaliteta, bezbednost saobraćaja, pogranične poslove, ali i razmenu iskustava i pružanje ili primanje stručne i tehničke pomoći.⁵

Saradnja se odvijala preko SDB, Uprava bezbednosti SSNO i javne bezbednosti, dok obaveštajne službe UID SSIP i Druga uprava Generalštaba JNA nisu kontaktirale sa stranim službama (ova poslednja je bila usmerena pre svega na saradnju sa nesvrstanim zemljama). Intenzitet, oblici i stepen iskrenosti saradnje zavisili su od stava prema Jugoslaviji, političko-ideoloških faktora, organizovanosti jugoslovenskih i stranih službi za ovu saradnju. U principu, najveći obim saradnje ostvaren je sa nesvrstanim zemljama. Zahtevi za uspostavljanje saradnje i pružanje pomoći najčešće su upućivani predsedniku republike i drugim istaknutim rukovodiocima.⁶

Nesvrstane zemlje. Od kraja 1960-ih saradnja sa ovim državama stalno se širila kako po broju zemalja tako i po sadržini. Najzastupljenije su bile afričke zemlje, a zatim latinoameričke i azijske. Portugal je, polovinom sedamdesetih, ispoljio zainteresovanost za sličnu saradnju mada je bio blokovska zemlja. Delegacija te zemlje je bila zainteresovana za školovanje kadra njihovih službi bezbednosti u Jugoslaviji, opremanje specijalnom tehnikom i razmenu podataka.⁷ Nesvrstane zemlje su imale najviše poverenja u jugoslovensku politiku, a saradnja na polju bezbednosti je bila samo produžena ruka saradnje na ostalim poljima međudržavne politike. Jugoslavija se ovim državama javljala kao mogući garant njihove nezavisnosti i nesvrstanosti. Uspesna saradnja sa jednom nesvrstanom zemljom često je bila preporuka drugim članicama pokreta. Delegacija Tanzanije je 1976. istakla zahtev za saradnju, jer im je bilo poznato kako su jugoslovenske službe

str. pov. 36/3, 25. septembar 1975, 12; AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 30, 41. sednica, 3. novembar 1975, *Smernice Predsedništva SFRJ o saradnji organa i službi državne bezbednosti SFRJ sa stranim organima i službama bezbednosti – nacrt*, 11. septembar 1975, 1–5, AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 46, 76. sednica, *Izvod iz Smernica Predsedništva SFRJ o saradnji organa i službi državne bezbednosti SFRJ sa stranim službama bezbednosti*, 1.

⁴ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 50, *Informacija o radu Saveznog saveta za zaštitu ustavnog poretka*, 14. jun 1977, 15.

⁵ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 30, 41. sednica, 3. novembar 1975, *Saradnja sa stranim službama u oblasti bezbednosti*, str. pov. 36/3, 25. septembar 1975, 1.

⁶ Saradnja tajnih službi SFRJ i Rumunije ozvaničena je na sastanku Tito–Čaušesku 1973. na brodu Galeb, o čemu detaljno piše rumunski general Pačepa. – J. Pačepa, *Crveni horizonti*, Beograd 1990; AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 30, 41. sednica, 3. novembar 1975, *Saradnja sa stranim službama u oblasti bezbednosti*, str. pov. 36/3, 25. septembar 1975, 2.

⁷ Isto.

pružile pomoć Zambiji. Saradnja je ostvarena kroz obuku kadrova, stručnu i tehničku pomoć u Jugoslaviji, kao i boravak inspektora SDB u Tanzaniji. Tokom 1976–77. kao pomoć Tanzaniji ukupno je obučeno 128 oficira i policajaca, uglavnom o trošku Jugoslavije. Aktivna saradnja na više nivoa uspostavljena je i sa Ugandom, Libijom, Irakom i drugim zemljama.⁸ Posle posete potpredsednika Revolucionarnog saveta Iraka Sadama Huseina tokom 1974, Franjo Herljević je posetio Irak krajem 1978. radi proširenja saradnje sa iračkom službom u obuci kadrova i razmeni tehničkih podataka, ali i saradnje u eliminaciji međunarodnog terorizma i jugoslovenske ekstremne emigracije.⁹ Posebno interesovanje za saradnju polovinom 1975. ispoljila je SDB Etiopije. Državni sekretar Said Abdurahman, u vreme privremene vojne vlade u Etiopiji uspostavljene posle revolucionarnog svrgavanja režima, tražio je stručnu i tehničku pomoć budući da više nisu imali poverenja u službe SAD, Izraela, Nemačke, Francuske, jer se zemlja opredelila za socijalizam. Saradnja je trebalo da obuhvati kadrovsko osposobljavanje, tehničku podršku i razmenu informacija (ugrađivanjem oficira za vezu). Predlog za saradnju je prihvaćen na sednici Predsedništva SFRJ krajem oktobra 1975. na osnovu mišljenja Saveta za zaštitu ustavnog poretka, a saradnja je uspešno nastavljena u narednim godinama.¹⁰ Oslobođilački pokret Zimbabvea – ZANU Roberta Mugabea je takođe zatražio pomoć u obuci oko 200 ljudi iz oblasti istraživanja, kontrašpijunaže, izviđanja, carine, saobraćaja i imigracije. Predsedništvo SFRJ je prihvatilo da 120 ljudi bude obučeno do polovine 1978, a troškove bi snosili SK SSRNJ i Fond solidarnosti sa nesvrstanim zemljama u razvoju.¹¹ Posle 1977. kontakti i saradnja u oblasti bezbednosti na sličnim osnovama ostvareni su sa Alžirom i drugim zemljama.¹²

Obuku stranih kadrova i njihov boravak u Jugoslaviji pratio je niz problema. Nastava je organizovana u školskim centrima Uprave bezbednosti SSNO i SDB SSUP-a. Najveći problemi u obuci bili su jezik, nedovoljno predznanje i neprilagođenost nastavnih programa. Javljali su se i problemi smeštaja, ishrane, organizovanja kulturno-zabavnog života. Slušaoci pojedinih zemalja zahtevali su veći komfor i nisu hteli da budu u kontaktu sa predstavnicima drugih zemalja. Postojao je i problem zaštite stranih slušalaca od delovanja inostranih obaveštajnih službi.¹³ Službe bezbednosti nesvrstanih zemalja imale su obuku iz *kriptografije*,

⁸ Isto, 3.

⁹ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 60, 104. sednica, *Informacija i platforma za predstojeću posetu Saveznog sekretara za unutrašnje poslove Franje Herljevića republici Iraku*, 11. oktobar 1978, 1–5.

¹⁰ AJ, Predsedništvo SFRJ, fasc. 803, XLIII, 24. novembar 1975, *Informacija o zahtevu SDB Etiopije za uspostavljanje kontakata i saradnje sa SDB Jugoslavije*, 7. oktobar 1975, 1–6.

¹¹ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 54, 94. sednica, *Informacija o zahtevu Oslobođilačkog pokreta Zimbabvea – ZANU za pružanje pomoći*, 15. decembar 1977, 1–3.

¹² AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 46, 78. sednica, *Informacija o razgovorima predstavnika Službe državne bezbednosti SFRJ i Alžira*, 16. mart 1977, 1–3.

¹³ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 30, 41. sednica, 3. novembar 1975, *Saradnja sa stranim službama u oblasti bezbednosti*, str. pov. 36/3, 25. septembar 1975, 4.

ali je bilo zahteva za organizovanje sopstvene *kripto službe* što je za SDB predstavljalo posebnu teškoću s obzirom na osetljivost materije. Iz tih razloga polovinom 70-ih je ocenjivano da saradnju treba usmeriti na obuku kadrova. Postojala je i praksa upućivanja jugoslovenskih stručnjaka u nesvrstane zemlje radi obuke kadrova i pružanja druge stručne pomoći. Razmišljalo se o stvaranju jedinstvene institucije za organizaciju i obuku kadra stranih službi bezbednosti.¹⁴

Saradnja sa stranim službama predstavljala je način za dobijanje političko-obaveštajnih podataka o ličnostima i događajima do kojih se inače ne bi došlo redovnom aktivnošću. U okviru saradnje sa Tanzanijom težilo se da njena služba izveštava SDB o delatnosti „*fašističke emigracije*“ u susednoj Južnoafričkoj Republici. U tu svrhu dostavljeni su spiskovi i separat o delatnosti emigracije, dok se jugoslovenska strana obavezala na pomoć u projektu i izgradnji zgrade SDB Tanzanije u Dar es Salamu koju bi izgradila jugoslovenska preduzeća.¹⁵ Procenjavano je, s druge strane, da se putem saradnje širi politički, bezbednosni i ekonomski uticaj budući da se obukom kadrova regrutovala politička i bezbednosna elita kasnije naklonjena SFRJ. Značajna pomoć pružena je Egiptu ustupanjem informacija i podataka o Izraelu i njegovim ofanzivnim planovima (prilikom arapsko-izraelskog rata 1967).

Uopšte uzev, ocenjivano je da obaveštajni podaci dobijeni kroz razmenu sa službama bezbednosti nesvrstanih imaju malu vrednost, ali da saradnju sa njima treba nastaviti i proširiti s obzirom da jačanje pokreta nesvrstanih osnažuje i međunarodnu poziciju Jugoslavije. S druge strane pripadnici službe bezbednosti su posle školovanja u Jugoslaviji uglavnom postajali prijatelji zemlje, a kasnije su zauzimali odgovorne funkcije u društvenom životu u svojim državama. U tom smislu nastojalo se da se organizaciono, kadrovski i materijalno stvore što bolji uslovi za saradnju sa službama nesvrstanih zemalja uz veću koordinaciju svih bezbednosnih službi.¹⁶

Socijalističke zemlje. Iako izrazito intenzivna neposredno posle Drugog svetskog rata, saradnja sa službama socijalističkih zemalja od vremena sukoba sa Informbiroom nije bila ozbiljnija do druge polovine 60-ih godina. Taj proces je posebno intenziviran 70-ih godina određenim oblicima saradnje kojom su bile obuhvaćene gotovo sve evropske socijalističke zemlje i Kuba. Zemlje socijalističkog bloka su insistirale na potpisivanju dugoročnog sporazuma na nivou ministara, težeći da se Jugoslavija uvuče u lagerske odnose. Jugoslovenska strana je, međutim, uporno izbegavala ovakva nastojanja socijalističkog bloka. O saradnji su pravljene samo zapisnici i podsetnici o razgovorima, koji su imali snagu zajedničkog zapisnika a ne međudržavnog sporazuma. Jugoslavija je odbijala da ša-

¹⁴ Isto.

¹⁵ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 54, 94. sednica, *Informacija o platformi za razgovor pred predstojeću posetu ministra unutrašnjih poslova Tanzanije Hasan Masar Mojoa*, 2. februar 1978, 1–6.

¹⁶ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 30, 41. sednica, 3. novembar 1975, *Saradnja sa stranim službama u oblasti bezbednosti*, str. pov. 36/3, 25. septembar 1975, 5.

lje svoje delegacije na skupove socijalističkog bloka na kojima su razmenjivane informacije, iskustva i koordinisano delovanje na širem međunarodnom polju. Jedna od tačaka sporenja bilo je odbijanje jugoslovenske strane da pruži garancije da će se onemogućavati bekstva građana socijalističkog bloka na Zapad.

Razmena se uglavnom svodila na nivo javne bezbednosti, dok se u oblasti državne bezbednosti najdalje odmaklo u dogovorima sa Rumunijom. Do približavanja Rumuniji došlo je naročito posle 1968. i intervencije SSSR-a u Čehoslovačkoj, kada su počeli prvi kontakti. Saradnja je, između ostalog, podrazumevala pomoć u borbi protiv akcija ibeovske političke emigracije. Ova saradnja, kako je zaključeno, davala je dobre rezultate.¹⁷ Sudeći prema pojedinim navodima u literaturi, aranžman o saradnji bezbedonosnih službi SDB i rumunske DIA (Direkcije informatike eksterna, koja je delovala i kao lična Čaušeskuova policija), na likvidaciji političkih neprijatelja u emigraciji, navodno je ugovoren na sastanku Tito-Čaušesku na Brionima, na jahti Podgorka, 16. jula 1973. kada su na čelu službi bili Silvio Gorenc i Jon Mihail Pačepa. Saradnja je, navodno, obuhvatala akcije protiv političke emigracije uz primenu najbrutalnijih metoda *neutralisanja istaknutih emigrantskih ličnosti*. Prema ovom dogovoru, za pomoć pri hvatanju Vlada Dapčevića Jugosloveni su navodno trebali da u Beograd dovedu i izruče rumunskog disidenta Fausta Bradeskua. Saradnja se, osim borbe protiv „političkog terorizma i ekstremizma“, ostvarivala na privrednom i vojnom polju, uključujući i usavršavanje novih prototipova aviona (JU-ROM) i tenkova.¹⁸

Od svih zemalja Istočnog bloka saradnja je tokom 70-ih bila najslabija sa čehoslovačkom i bugarskom službom bezbednosti. Sa Čehoslovačkom problem su predstavljali odnos prema IB-emigrantima (i njihovom centru u Pragu) kao i rušenje aviona JAT-a od strane čehoslovačkih organa bezbednosti, koje je zvanično prikazano kao pad usled eksplozije bombe pripisane ustaškim teroristima.¹⁹ Afera je zataškana, a Čehoslovačka je kasnije navodno tajno isplatila Jugoslaviji nekoliko miliona dolara odštete (čak su i trojica čehoslovačkih obaveštajaca zbog

¹⁷ Navodi se da je pod Čaušeskuom osmišljena specijalna akcija službe bezbednosti „Horizont“ radi promocije demokratskog imidža rumunskog komunističkog diktatora Čaušeskua koji se u mnogome ugleda na Tita. – Više u: J. Pačepa, *Crveni horizonti*, 3.

¹⁸ Iako se jedan avion lovac navodno srušio na probnom letu 1978, istraživanja su nastavljena. – J. Pačepa, *Crveni horizonti*, 432, 462.

¹⁹ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 54, 93. sednica 16. februar 1978, str. pov., 1. februar 1978, *Informacija o predstojećoj poseti ministra unutrašnjih poslova Čehoslovačke Jaromira Obzine Jugoslaviji*, 3. – Pravu istinu o obaranju aviona od strane Čehoslovačke prvi je izneo u javnost nemački novinar Hornung-Andersen februara 2009. Pad aviona JAT jedina je preživela stjuardesa Vesna Vulović, koja je bila smeštena u repu aviona. Ona je zbog toga ušla u Ginisovu knjigu rekorda, a novinar Hornung-Andersen ističe da je ono što se tada u svetu smatralo „čudom“ samo obična varka čehoslovačke tajne službe. Prema nemačkom novinaru, istina je da je 1972. avion DC-9 pao iznad mesta Srpske Kamenice u severnoj Češkoj, blizu granice sa bivšom Istočnom Nemačkom i da je Vesna Vulović jedina preživela, ali nije istina da je letelica pala zbog eksplozije bombe. „Zanimljivo je da je službi državne bezbednosti ondašnje Čehoslovačke pošlo za rukom da tako avanturističku priču proširi po celom svetu, a da čak ni na Zapadu niko ne posumnja u tok događaja i prave uzroke pada aviona“, navodi Hornung-Andersen: ww.danas.rs/vesti/hronika/dezurna/avion_jata_oborila_raketa.

svoje „ažurnosti“ pozvani da sa porodicama provedu godišnji odmor u Jugoslaviji, što je ostvareno od 2. do 21. avgusta 1973). Saradnja je ostala uzdržana, i po red potpisivanja protokola iz 1974. i posete ministra Obzine Jugoslaviji 1977. Glavni problem za jugoslovensku stranu bili su IB-emigranti, a za čehoslovačku bekstvo Čehoslovaka preko Jugoslavije na Zapad koje je s godinama poprimalo sve veće razmere.²⁰ Saradnja sa Istočnom Nemačkom je bila dosta rezervisana sve do posete prvog čoveka „Štazija“ Eriha Milkea Jugoslaviji, januara 1977. Tom prilikom sa jugoslovenskom službom utanačeni su razmena informacija, tehnička saradnja i rad na suzbijanju političke emigracije i međunarodnog terorizma. Kao znak dobre volje „Štazi“ je Jugoslaviji „izručio jednog kriminalca“.²¹ Kruna saradnje sa socijalističkim lagerom bio je susret jugoslovenskog sekretara za unutrašnje poslove Franje Herljevića (inače i sam pitomac sovjetske vojne škole „Frunze“) sa ministrom unutrašnjih poslova SSSR-a Ščolokovim i šefom KGB-a Jurijom Andropovim, februara 1977 (ubrzo posle susreta Tito–Brežnjev 1976). Prilikom susreta ugovorena je saradnja policijskih organa na suzbijanju međunarodnog terorizma, ali i *antisocijalističkih elementa* u Jugoslaviji i SSSR-u.²²

Kapitalističke zemlje. Sa službama bezbednosti kapitalističkih zemalja zajednički se radilo na obezbeđivanju i zaštiti predsednika republike prilikom putovanja i poseta stranih državnika, zatim u zaštiti diplomatsko-konzularnih predstavništava i predstavnika u inostranstvu kao i državljana SFRJ na privremenom radu. Saradnja je takođe ostvarivana u suzbijanju klasičnih oblika kriminala i terorizma, u meri i obimu u kojim je to odgovaralo interesima tih zemalja i Jugoslavije. Nijedan od partnera, međutim, nije prihvatao saradnju na suzbijanju *političko-subverzivne* aktivnosti emigracije protiv SFRJ sa njihove teritorije. Prihvatilo se samo suzbijanje terorističkih akcija, ali sa dosta nedoslednosti. Jugoslovenska SDB je imala saznanja da strane službe bezbednosti nastoje da iskoriste saradnju radi otkrivanja naših izvora među emigrantima i gastarbajterima, a manje da bi sprečile ili sankcionisale teroristički čin (npr. francuska policija posle atentata na vicekonzula Đogovića koji je teško ranjen u Lionu 1975, ili australijska policija posle likvidacije terorističke grupe u Jugoslaviji 1972).²³ Kako je eliminacija IB-emigranata i terorista ipak predstavljala zajednički interes, predložena je i saradnja sa SDB Belgije (1978). Sugerirano je da se saradnji sa zapadnim slu-

²⁰ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 54, 93. sednica, 16. februar 1978, *Informacija o predstojećoj poseti ministra unutrašnjih poslova Čehoslovačke Jaromira Obzine Jugoslaviji*, 3.

²¹ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 46, 76. sednica – 1977, *Informacija o ostvarenim kontaktima i inicijativama za uspostavljanje saradnje SDB SFRJ i Ministarstva državne bezbednosti NDR*, 1–3. „Međutim, bilo je slučajeva koji pokazuju da među službama nije bilo puno poverenja. Tako kada je SDB zatražio podatke o mom prijatelju i našem „disidentskom kuriru“, inače Nemcu, istočnonemačka tajna policija, čuveni Štazi, taj zahtev je „proknjižio“ ovako: „Uljudno odgovoriti, ali ništa ne dati“. Naš „disidentski kurir“ je video i taj zahtev i „sugestiju“ Štazija u svom dosijeu koji je dobio nakon pada Berlinskog zida,“ svedoči disident Dragomir Olujić iz Beograda. – *Svedočenje Dragomira Olujića*, Beograd, 20. septembar 2009.

²² J. Vujić, *Trg maršala Tita – mitovi i realnosti titoizma*, Zagreb 2007, 198.

²³ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 30, 41. sednica, 3. novembar 1975, *Saradnja sa stranim službama u oblasti bezbednosti*, 1–9.

žbama pristupi opreznije, jer dobijeni podaci mogu biti zloupotrebjeni za otkrivanje agenturne mreže i drugih važnih podataka. Saradnji sa stranim službama trebalo je dati propagandni karakter radi postizanja psihološkog efekta i demoralizacije neprijateljske emigracije.²⁴ Saradnja je ostvarivana i u oblasti javne bezbednosti: pre svega u pograničnim poslovima, u okviru međunarodnih organizacija (Interpol), u suzbijanju kriminala, u domenu bezbednosti saobraćaja itd.²⁵ U literaturi se navodi da je SDB imala kontakte i uticaj na pojedine levičarske terorističke grupe kao što su *Crvene brigade* u Italiji, gde se navodno infiltrirala u marksističku grupu u Trentu, ili grupa *Bader Majenhof*.²⁶ Sa obaveštajnom službom SR Nemačke uspostavljena je bolja saradnja posle 1968. u vreme Vilija Branta. Diplomatski odnosi su obnovljeni i preduzimani su zajednički naponi da se ograniči delovanje ekstremne političke emigracije (pre svega proustaške, najviše sklone terorizmu). Prekretnica u tom smislu bio je napad na izraelske sportiste na XX olimpijskim igrama u Minhenu 1972. godine, posle kojeg je SR Nemačka započela odlučniji obračun sa političkim terorizmom.²⁷

Saradnja sa službama državne bezbednosti zemalja kako istočnog a još više zapadnog bloka ostvarivana je, i pored svega, uz obostrano nepoverenje i dosta rezervi. Politika nesvrstanosti i uloga Jugoslavije u tom pokretu bili su okvir za dobru i iskrenu saradnju sa službama bezbednosti nesvrstanih zemalja. Tito i Jugoslavija su gajili ambicije da u pokretu nesvrstanih imaju ulogu lidera, a takve težnje pratila je i jugoslovenska služba bezbednosti. Preko obuke kadrova i drugih vrsta uticaja ona je pokušavala da uspostavi svoju mrežu, obezbedi podatke i informacije i vrši bezbednosnu kontrolu nad tek stasalim državama i službama bezbednosti u zemljama Trećeg sveta, pre svega u Africi i prednjoj Aziji.

Srdjan Cvetković

Summary

COOPERATION OF THE YUGOSLAV STATE SECURITY SERVICE WITH FOREIGN SECURITY AND INTELLIGENCE SERVICES DURING 1970-TIES

In late 1940-ties, Yugoslav State Security managed to resist the immediate post-war attitude of the Soviet security apparatus to establish the dominance over its activities. During the later decades of the independent development, Yugoslav Security services build their own profile and serious reputation. In relations with similar foreign services in Europe it tried to establish the cooperation with services of the both ideological sides. Sometimes bridging the mutual prejudices. Most of its influence, however, went to cooperation with newly established services of the Non-aligned states in so called Third World. During the 1970-ties, most of the State Security foreign cooperation was related to those services, providing the basic education, training and organization of their security and intelligence services.

²⁴ Isto.

²⁵ Isto.

²⁶ J. Paćepa, *n. d.*, 447.

²⁷ V. Ivanović, *Ekstremna emigracija u SR Nemačkoj i Jugoslaviji*, Istorija 20. veka, 1–2009, 13.

NUKLEARNA HAVARIJA U ČERNOBILU 1986*

Prilog istraživanju ekoloških problema 20. veka

APSTRAKT: Članak se, na osnovu literature iz atomskih nauka, sociologije, publicistike i arhivske građe, bavi nuklearnim akcidentom u Černobilu i jugoslovenskim iskustvom sa globalnim radioaktivnim zagađenjem.

Ključne reči: Černobil, Jugoslavija, radioaktivnost, akcident, zagađenje, zaštita

Akcident u Černobilu 26. aprila 1986. bio je nuklearna ekološka katastrofa planetarnih razmera. Njegov značaj je u tome što je promenio ekološku i tehnološku svest ogromnog dela čovečanstva, ukazujući širokim društvenim slojevima na razorne posledice tehnološkog napretka i na tamnu stranu korišćenja nuklearne energije.

Ulazak u atomsko doba podrazumevao je rizike i incidente. Jedan od prvih dogodio se 11. februara 1945. u naučnoj laboratoriji Los Alamos, gde su nastale prve atomske bombe. Reaktor „Lady Godiva“, zbog nekorektnog upravljanja kontrolama, ispustio je eksploziju radioaktivnih čestica urana 235. Pošto se reaktorom upravljalo preko daljinskih uređaja i sa četvrt milje rastojanja, incident se smatrao „beznačajnim“, jer je oštećeno samo nekoliko držača od lakog čelika. Bio je to uvod u niz neželjenih zbivanja o kojima javnost najčešće nije ništa znala. Od 1945. do 1999. godine u nuklearnim centrima širom planete bilo je 38 incidenata koji su se smatrali „kritičnim“. Od tog broja, jedan se desio na teritoriji Srbije u institutu „Boris Kidrič“ u Vinči, 31 u SAD, Francuskoj i Argentini, a samo 6 u Sovjetskom Savezu.¹ Angažovani i ekološki svesni sociolozi ostavili su, verovatno preterane, podatke da je broj incidenata bio stotinama puta veći: „... jedan

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991*, (broj 147.039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Broj incidenata, opis prvog kritičnog slučaja i njihova geografska podela navedeni su prema: Thomas McLaughlin, Shean Monahan, Norman Pruvost, Vladimir Frolov, Boris Ryazanov, Victor Sviridov, *A Review of Criticality Accidents 2000 Revision*, Los Alamos 2000, passim.

američki stručnjak za atomsku energiju pred godišnjicu Černobilja izjavio je da je u SAD bilo 3000 kvarova u atomskim centralama i da će u idućih deset godina biti najmanje stotine tisuća obolelih od radijacije.²

Skladištenje i bezbednost nuklearnih otpadaka bila su i još uvek su otvorena i nerešena pitanja svih država koje su pokrenule nuklearne programe.³ Postoje mesta, poput Henforda u SAD, koja su između 1945–1973. godine bila izložena curenju preko 1.600.000 litara radioaktivnih elemenata. Tlo Henforda zrači sa pola tone plutonijuma. Poređenja radi, smrtonosna doza iznosi nekoliko miligrama. Rečeno je da je moguće samo parcijalno sanirati teren, što bi trajalo 75 godina, uz troškove koji bi se kretali između 100 i 1.000 milijardi dolara. Sa druge strane „gvozdene zavese“ postoje još gori primeri po ljudski opstanak. Reka Tiša, pritoka reke Ob u Sibiru, bila je glavni transportni kanal za „putovanje“ 26 tona plutonijuma od fabrike za preradu nuklearnog goriva Majak do jezera Karačaj. Pola sata boravka na obali Karačaja dovodi do smrti od ozračenosti.⁴

Uprkos rizicima, efikasnost nuklearne energije smatrala se enormnom u odnosu prema tradicionalnim izvorima. Srpski i zapadni nuklearni lobiji, daleko pre Černobila, koristili su se efektnim poređenjima. Po njima: „Fisijom jednog grama uranijuma ili plutonijuma proizvodi se jednaka količina toplote“ koja se dobijala „sagorevanjem više od tri tone uglja ili skoro 2,5 tona nafte“. Tvrdilo se da „šaka“ uranijuma u reaktorima daje količinu elektriciteta zbog koje bi se moralo potrošiti 85 tona uglja, više od 50 tona nafte, odnosno 320.000 kubnih metara prirodnog gasa.⁵ Sovjetski Savez je bio prva zemlja u kojoj je pronalazak nuklearnog reaktora za proizvodnju električne energije omogućio prelazak sa vojnog na civilni program razvoja. U Ženevi 1955. godine objavili su svoje otkriće. Prvi reaktor, proizveden 1954. godine, imao je eksperimentalni karakter i skroman kapacitet od 5 MW (megavata).⁶ Efikasnost reaktora može se ilustrovati činjenicom da se za jedan vat mora izvršiti fisija 32 milijarde atoma urana u sekundi. Za jedan dan rada, reaktor snage 1 MW potrošio bi gram urana i stvorio istu količinu oko 250 vrsta različitih radioaktivnih izotopa. Oni su predstavljali „najopasniji radioaktivni materijal“.⁷

Prva nuklearna centrala, Kolder Hol, podignuta 1956. godine u Velikoj Britaniji, pokazala je kojom su se brzinom odvijala i upotrebljavala otkrića iz sveta atomskih čestica.⁸ Tako je započeta takmičarska etapa u razvoju nuklearnih

² Anđelko Milarđović, *Ekološki alternativni interesi*, Ivan Cifrić (prir.), zbornik radova Društvo i ekološka kriza (dalje: zbornik radova Društvo i ekološka kriza), Zagreb 1988, 88.

³ Mirko Stojčević, *Ekonomsko politički aspekti uvođenja nuklearne energije u zemljama u razvoju*, Beograd 1981, 31.

⁴ Klajv Pointing, *Ekološka istorija sveta, Životna sredina i propast velikih civilizacija*, Beograd 2009, 390.

⁵ M. Villrich, *Global Politics of Nuclear Energy*, New York 1971, 24.

⁶ M. Stojčević, *n. d.*, 38.

⁷ Arhiv Jugoslavije (AJ), Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470 – 6; V. Gajić, P. Bojović, *Problemi dekontaminacije i otpadnog radioaktivnog materijala*, Predavanje sa V simpozijuma Jugoslovenskog društva za zaštitu od zračenja, 1971.

⁸ UNEP, *Radijacija – Doze, posledice, rizici*, 7–8.

nauka, između Istoka i Zapada, koja će posredno dovesti do otvaranja i danas aktuelnog pitanja da li se nauka sme upuštati u događaje i procese koji su dragoceni za sticanje saznanja, ali rizični za svet i očuvanje životne sredine. Prema nevoljnom priznanju nuklearnih fizičara: „Malo je naučnih postignuća uzdiglo toliko mnogo javnih neslaganja kao što su to učinci radijacije.“⁹

Černobil danas predstavlja događaj oko koga se još uvek vode polemike. Globalno prisustvo politike u životu ljudi i formiranju nacionalnih država na postsovjetskim teritorijama uslovalo je različite interpretacije posledica i brojeva koji pokazuju razmere radioaktivnog pustošenja. Postoje dve grupe u ruskom društvu. Jedna prihvata rezultate međunarodnih i ruskih eksperata pod okriljem NVO i UN.¹⁰ Druga smatra da je pod plaštom posledica Černobila vođen specijalni rat, usmeren na podršku beloruskim i ukrajinskim nacionalistima. Šireći nepoverenje prema sovjetskim nuklearnim centralama i nuklearnom programu, plasirajući preuveličane podatke o nesreći, antisovjetska opozicija, smatraju predstavnici te grupe, dobijala je na popularnosti u svetu i u matičnim republikama.¹¹

Razlike u pogledima postojale su, u formi razlika u brojevima nastradalih, još od trenutka havarije. U štampi frankofonskog govornog miljea, dve nedelje posle nesreće pojavio se podatak o hiljadu puta većem broju žrtava od zvaničnih cifara. Iako su sovjetske vlasti govorile o jednocifrenim, a kasnije dvocifrenim brojkama mrtvih, (2 u toku incidenta i još 29 u mesecima koji su sledili), govorilo se i pisalo o 2.000 poginulih. Isti podaci pojavili su se gotovo istovremeno u Južnoj Americi. Francuski nuklearni inženjeri nisu mogli da promene tok glasina, iako im je bilo jasno da havarija na nuklearnom reaktoru ne može tehnički izazvati toliko broj mrtvih. Francuska televizija nije uspela ni da uveri javno mnjenje da radioaktivni oblak iz Ukrajine „... nije nimalo agresivan za stanovništvo u zapadnoevropskim zemljama...“.¹²

Činjenica je da su jugoslovenski stručnjaci boravili u Černobilu 26. aprila 1989. godine na 200 metara od mesta havarije i da su metar iznad tla izmerili dozu od 3,6 mikro Rada na sat. Po njima, to znači da nije postojala mogućnost za raznošenje radioaktivnosti što daje za pravo realnijim procenama katastrofe koje su insistirale na uspešnom otklanjanju najrazornijih posledica, ukazujući da se

⁹ Isto, 5.

¹⁰ Pogledati izveštaj međunarodne organizacije Černobilski forum: *Наследие Чернобыля: Медицинские, экологические и социально-экономические последствия и рекомендации правительствам Беларуси, Российской Федерации и Украины*, Чернобыльский Форум 2005 – 2007; Burton Bennett, Michael Repacholi, Zhanat Carr (Eds.), *Health Effects of the Chernobyl Accident and Special Care Health Programmes*, Geneva 2006; Б. С. Горбачев, *Чернобыльская авария. Пропагандистский туман рассеивается*, članak sa sajta: <http://www.NuclearNo.ru>, od 25. januara 2010. godine.

¹¹ Tom krugu mišljenja pripada knjiga: П. К. Баландин, *Полигоны смерти? Сделано в СССР, Тайны советской эпохи*, Москва 2008.

¹² Yves Lecercf, Edouard Parker, *Afera Černobilj, Rat glasinama*, Zagreb 1991, 7, 9.

istina nalazi negde na sredini između maksimalnih i minimalnih procena.¹³ Sa druge strane, uprkos merenju, u jugoslovenskim krugovima priznavalo se da: „Ljudske žrtve i ogromna materijalna šteta nikada neće biti tačno utvrđene ni sanirane.“¹⁴ Godinu dana posle katastrofe Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, svesno značaja događaja, upozoravalo je članstvo na ograničene domete stečenog znanja: „Obavljena su mjerenja hiljada uzoraka hrane, vode i ostalog... Na vidjelo su pritom došle naše slabosti prvenstveno u organiziranosti, opremi, pa i stručnosti. Sve to rezultiralo je velikom šarolikošću podataka koji do danas nisu objedinjeni ni publicirani.“¹⁵

U stvarnosti, izvori o posledicama Černobila na srpskom i jugoslovenskom tlu svedoče o nespremnosti jugoslovenskih političara i naučnika da se suoče sa stvarnim razmerama havarije i o štetnoj kulturi podobnosti informacija. Radnici Laboratorije „Zaštita“ iz instituta „Vinča“, deceniju kasnije, svedočili su da su postojale „nedoumice“ i među njima u pogledu mera bezbednosti i sanacije posledica: „... upozorenja nije bilo, uzbuna nije data i lanac zaštitnih mera zbog približavanja kontaminiranih vazdušnih masa, u Jugoslaviji se sastojao od sve samih karika koje nedostaju“.¹⁶ Tri godine posle katastrofe, na okruglom stolu o problemima zaštite od zračenja zaključeno je da su istraživanja radionuklida neujednačena po republikama. Govorilo se o neophodnosti „revizije svih programa zaštite od zračenja“ i o potrebi smanjivanja „ozračivanja populacije“. Ideja okruglog stola, da se osnuje „Savezna komisija za zaštitu od jonizujućih zračenja“, dovoljno govori o odsustvu institucija za delovanje u kriznim situacijama na nivou države. Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja nije posedovalo čak ni osnovne podatke o „identifikaciji“ svih izvora jonizujućih zračenja u državi, što se naknadno proglašavalo za „imperativ“ saznanja. Tema zaključaka bio je i „Razvoj nuklearnih merila i metoda za otkrivanje i merenje izvora jonizujućih zračenja namenjene akcidentalnim situacijama“. Drugim rečima, lekcije iz slučaja Černobil nisu primenjene ni više godina posle njega.¹⁷

Trebalo bi odgovoriti na pitanje šta se znalo o havarijama u Jugoslaviji pre nego što se desila černobiljska nesreća. Pod nuklearnim akcidentom definisalo se nevoljno ozračivanje u kome sticajem okolnosti ozračene osobe primaju doze koje se smatraju većim od tolerantnih. Tako se otvorila diskusija šta je tolerantna doza i koja je njena granica. Naučnici su došli do saznanja da odrastao čovek može primiti maksimalnu dozu od 3 rema za tri meseca, mada su godišnje

¹³ Marko M. Ninković, *Činjenice i kontroverze o nekim posledicama akcidenta u Černobilu*, Zbornik radova sa savetovaња Jugoslovenskog društva za zaštitu od zračenja *Černobilj, 10 godina posle* održanog u Budvi 4–7. juna 1996 (daleje: zbornik *Černobilj, 10 godina posle*) Beograd 1996, 23.

¹⁴ Mилојко Ковачевић (ур.), *Предговор*, зборник „Чернобиљ, 10 година после“, 5.

¹⁵ АЈ, Југословенско друштво за заштиту од зрачења, ф. 470 – 1. Извештај о раду Председништва за период 12. јуна 1985. до 11. јуна 1987.

¹⁶ Младен Вукчевић, *Феномен Чернобилја*, зборник „Чернобиљ, 10 година после“, 173.

¹⁷ АЈ, Југословенско друштво за заштиту од зрачења, ф. 470 – 15; G. Đurić, *Округли сто о проблемима заштите од зрачења*, Приштина, 9. јун 1989, 14–16.

doze bile 5 rema. Jugoslavija je spadala u zemlje koje su granicu postavile na 12 rema. Smatralo se da na tom nivou ne postoje oštećenja koja su se, prema naučnim istraživanjima, pojavljivala na nivou između 70–75 rema. Bila je to posledica saznanja da svaka vrsta zračenja ostavlja za sobom neku štetu po živo biće, ali su svi bili svesni da je atomska nauka bila tek u povoju u pogledu praćenja oštećenja sa niskim dozama. Tehnologija dozimetrije, ograničena mernim skalama i saznanjima, nije bila sasvim pouzdana. Pojedinačna i masovna ozračivanja dopunjavana su procenama o somatskim i genetskim posledicama. Pošlo se od definisanja dozvoljene koncentracije radioaktivnosti u organizmu, a skrenulo se prema količinama unetih materijala. To znači da je doza zračenja postepeno postajala važeći univerzalni kriterijum.¹⁸

O radioaktivnim padavinama, glavnom sadržaju černobilske katastrofe, znalo se da mogu nastati prilikom akcidenata u nuklearnim centralama, ali se politizovan akcenat stavljao na preko 500 eksplozija atomskih bombi koje su izazvane u eksperimentalne svrhe. Znalo se da je „akcidentalnu emisiju“ aerosola „vrlo teško staviti pod kontrolu, ako je jednom započela“ i da veličina opasnosti zavisi, između ostalog, od meteoroloških uslova. Postavljalo se čak i pitanje o „ekonomskoj opravdanosti“ saniranja posledica akcidenata.¹⁹ Postojale su tri vrste akcidenta: ozračivanjem, kontaminacijom i mešovitoj tipa kod koga su obe vrste havarije bile prisutne. Černobilska katastrofa primer je mešovitoj tipa akcidenta: „... rasturanjem većih količina materijala, čija je specifična aktivnost u rasutom stanju dovoljno velika da daje doze zračenja iznad tolerantnih.“²⁰ Pod uticajem predviđanja razarajućih posledica, govorilo se o neminovnosti potrebe obuke i usavršavanja „svih zdravstvenih radnika“ u lečenju masovnih povreda ljudi, izazvanih radijacijom i na „neusklađenost“ naučnog rada sa zdravstvenim aspektima radiološke zaštite. Sve je ostalo na zaključcima uskog kruga stručnjaka.²¹

Pravne norme kasnijeg perioda bile su preciznije, ali su zahtevale i mnogo vremena za registrovanje povišenog zračenja. Pravilnikom o ispitivanju kontaminacije radioaktivnim materijama iz 1977. godine predviđalo se svakodnevno sakupljanje uzoraka vazduha i padavina u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Titogradu, Sarajevu, Skoplju, Prištini i Subotici. Vazduh se filtrirao, a padavine skupljale na metar od tla. Merili su se posle 120 časova. Kada bi povišeno zračenje, prelazeći granicu proseka od 1 piko kirija po kubnom metru, trajalo 7 dana u svim

¹⁸ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470 – 2. S. Mitrović, M. Vidmar, P. Bojović, *Izvori zračenja kao potencijalna opasnost*, rukopis sa IV simpozijuma Jugoslovenskog društva za zaštitu od zračenja (JDZZ), Baško Polje 28 – 30. maj 1969.

¹⁹ *Isto*.

²⁰ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470 – 6. V. Gajić, P. Bojović, *Problemi dekontaminacije i otpadnog radioaktivnog materijala*, Predavanje sa V simpozijuma Jugoslovenskog društva za zaštitu od zračenja, 1971.

²¹ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470 – 6. Alimpije Anđeleski, *Diskusija po uvodnom referatu, Obuka zdravstvenih radnika svih profila i obuka stanovništva po radiološkoj zaštiti*, rukopis sa nedatiranog simpozijuma JDZZ.

gradovima koji su sakupljali uzorke, vršila se potraga za pojedinim radionuklidima koji su mogli da izazovu pojavu.²²

Slika sumorne stvarnosti

O obimu akcidenta u Černobilu svedoči činjenica da je u izveštajima ruskih naučnika u saradnji sa međunarodnim organizacijama, posle dve decenije, opisan kao: „...самой тяжелой аварией в истории мировой атомной промышленности”, a priznaje se da je: „...вызвала огромный выброс радионуклидов на значительные территории в Беларуси, России и Украины.“ Delovanju radioaktivnosti izloženo je preko 5 miliona građana ove tri zemlje, od čega 1.000 radnika elektrane i prvih poslatih spasilaca, a zatim 600.000 drugih „likvidatora“, kako su se nazivali ljudi poslani da otklone posledice katastrofe. Hitna evakuacija stanovništva sa najugroženijih područja snizila je broj ljudi zahvaćenih zračenjem. Epidemija raka štitne žlezde kod onih koji su bili deca za vreme incidenta, kao posledica ozračivanja radioaktivnim jodom 131 (preko 4.000 slučajeva do 2002. godine), od koga je većina izlečena, pokazala je moć medicine da se izbori sa nekim zdravstvenim posledicama.²³ Eksperti Svetske zdravstvene organizacije bili su precizniji u proceni zahvaćenog broja ljudi. Po njima, 240.000 ugroženih osoba naknadno je radilo tokom 1986–87. godine na čišćenju zone oko reaktora i 30 km oko njega, ali su prihvatili generalnu rusku procenu od 600.000 likvidatora. Socijalno-psihološke posledice internog raseljavanja mogu se samo naslutiti. Oko 116.000 ljudi trajno je raseljeno u prvom talasu, a u narednim još 114.000 stanovnika prisilno je izmešteno iz dometa zračenja. Među ozračenima, raširene su hronične bolesti mišića, nerava, kostiju, digestivnog trakta i cirkulatornog sistema.²⁴

Rasprave o tome šta je izazvalo eksploziju reaktora još uvek traju. Ima mišljenja da su radnici četvrtog bloka nuklearne elektrane i njihovi nadređeni pokušali da skrate vreme za gašenje reaktora, a zatim da ga nasilno održe u režimu rada.²⁵ Po saznanjima srpskih medija, neki delovi reaktora pregrejali su se i tako se u cevima za odvođenje fluida, zbog mešanja usijanog grafita i vodene pare, stvorio gas koji je doveo do eksplozije. Eksplozija je oborila kran koji je pao

²² *Правилник о иштывању контаминације радиоактивним материјам ваздуха, земљишта, река, језера и мора, чврстих и течних падавина, воде за пиће, људске и сточне хране*, Службени лист СФРЈ, бр. 27, 27. мај 1977, 1235–1238.

²³ Podaci prema: *Наследие Чернобыля: Медицинские, экологические и социально-экономические последствия и рекомендации правительствам Беларуси, Российской Федерации и Украины*, Чернобыльский Форум 2005–2007, 7.

²⁴ Burton Bennett, Michael Repacholi, Zhanat Carr (eds.), *Health Effects of the Chernobyl Accident and Special Care Health Programmes*, Geneva 2006, 2–3.

²⁵ Б. И. Горбачев, *Чернобыльская авария. Пропагандистский туман рассеивается*, сајт: <http://www.NuclearNo.ru>, 25. јануар 2010.

preko reaktora. Fizički presečen udarcem, reaktor je emitovao ogromnu količinu radioaktivnosti.²⁶ Uopšteniji podaci naučnika svedoče da su se eksperti ipak saglasili u proceni da su „... nedostaci karakteristika inherentne i nadgrađene sigurnosti ovog tipa nuklearne elektrane omogućili da niz sukcesivnih grešaka operatara dovede do ovog udesa.“²⁷

Reaktor iz Černobila pripadao je drugoj generaciji reaktora tipa RBMK, koja je bila operativna početkom sedme decenije 20. veka. Naknadna promišljanja otkrivala su da su radioaktivna jezgra te generacije bila prevelika za bezbedno korišćenje. Černobilski reaktor imao je jezgro od 750 kubnih metara sa 190 tona niskoobogaćenog uranijuma. Sistem hlađenja bio je masivan, pošto je u reaktoru bilo 1.700 tona grafita koji je služio kao moderator. Obim primarnog rashlađivača stvarao je „šupljine“ u rashladnom sistemu, a reaktivnost jezgra takvih reaktora povećavala se sa neadekvatnim hlađenjem. Dijagnostika vitalnih parametara procesa u reaktoru i unutar sigurnosnih sistema opisivala se kao „spora“ i „zastarela“. Zanemarena su iskustva sigurnosnih sistema prve generacije reaktora koji su bili dosledno oblikovani da stvore, po rečima nuklearnih fizičara, „odbranu po dubini“. Tehnološka rešenja za zaustavljanje rada reaktora u slučaju havarije takođe nisu odgovarala modernoj tehnologiji. Dupliranje funkcija, komponenti i sistema nije bilo izvedeno po pravilima predviđenim standardima rada sa rizičnim tehnologijama.²⁸ Posledice po svet bile su ogromne. Prema jednoj proceni, koju je L. P. Mališev, ruski profesor vojnih nauka, izneo u srpskoj periodici, zbog atomske bombe u Hirošimi 1945. planeta je bila zagađena sa samo 740 grama radioaktivnog materijala, dok je kod Černobila iz reaktora izašlo 63 kilograma toksičnog radioaktivnog otpada.²⁹

Pod uticajem nesreće takvih razmera ne čudi što su i pristalice nuklearnih elektrana koristili generalne opaske, koje im nisu išle u prilog, kao plod strategije navodne neutralnosti: „Катастрофа в Чернобыле, масштабы ее последствий потрясли нашу страну, да и все человечество и с жестокой непереложностью показали, что его ожидает, когда атом вырвется из-под контроля и вместо обещанного блага сотворит уже непоправимое зло...“³⁰

²⁶ Nepotpisano, *Zatvaranje černobilske elektrane trajalo je godinama*, Intervju Vladimira Ajdačića BBC-ju, prenet na sajt: http://www.ekoforum.org.yu/html/press_clipping_2003_april.htm, 28. januar 2010.

²⁷ A. Dyalto, *Why ISAG has still got it wrong*, Nuclear Engineering International, September 1995, 17–23; Душан Спасојевић, Валерије Јовић, Стојан Миливојевић, *Чернобиљски удес – сигурносне последице, поуке и поруке*, зборник „Чернобиљ, 10 година после“, 9.

²⁸ Д. Спасојевић, В. Јовић, С. Миливојевић, *Чернобиљски удес – сигурносне последице, поуке и поруке*, зборник „Чернобиљ, 10 година после“, 9–10.

²⁹ Podaci prema: Л. П. Малишев, *Последице Балканског рата 1999. године*, сајт: <http://www.srpskapolitika.com/intervjui/2008/017.html>, 24. januar 2010.

³⁰ Р. К. Баландин, *Полигоны смерти? Сделано в СССР, Тайны советской эпохи*, 52.

Epilog i prognoze

Uticaj Černobila na svet može se prikazati reakcijama u suparničkom ideološkom taboru. Nekoliko dana posle Černobila, 30. aprila 1986, *The Wall Street Journal* opisao je iščekivanje promena ekološke svesti u javnom mnjenju u SAD. Tamo je 90 nuklearnih elektrana bilo u pogonu, dok su se još 32 nalazile u raznim fazama izgradnje. Procenjivalo se da je 30% svih aktivnih svetskih nuklearnih reaktora bilo na njihovoj teritoriji. Osobe zadužene za medije u atomskom sektoru: „... was certain that the Soviet disaster was likely to have a large negative impact on the worldwide nuclear power business“, bez obzira na to što su američki sistemi za hlađenje reaktora koristili vodu, a ne grafit kao sovjetski. Usledio je opšti pad industrijskih vrednosti na berzama i skok sirovina. Poslednje nedelje aprila 1986. Value Line Composite Index pao je za 2,7%, S&P Index za 2,8 a Dow Jones Industrial average index za 2,9% u odnosu na nivo pre nesreće. Cene nafte su skočile, jer se očekivao porast potražnje za zamenama nuklearnih energenata, a došlo je i do skoka berzanske vrednosti žitarica pošto su pogođene velike žitodorodne oblasti SSSR. Dugotrajan strah od posledica eksploatacije nuklearne energije pojavio se u društvu SAD. Anketa medijske kuće *ABC News*, objavljena 1990. godine, sugerisala je da je kod 58% ispitanih postojala bojazan da se sličan incident ne desi u njihovoj zemlji.³¹

Kada je 26. aprila 1986. u NE „Vladimir Iljič Lenjin“ eksplodirao reaktor vetrovi su radioaktivne oblake odneli do severne Amerike, ali se tek nedavno saznalo o pravoj ulozi meteorologije u globalnom radioaktivnom zagađenju koje je Černobil izazvao. Tada je vetar duvao prema severozapadu, pa je tlo Švedske primilo razvejani plutonijum dok je Poljska, iako mnogo bliža mestu udesa, ostala navodno pošteđena.³² Neki radovi, sa područja životinjske ishrane, svedoče da je zbog Černobila u atmosferu Zemlje isucurelo 7×10^{17} Bq što je samo potvrđivalo svetske razmere zračenja.³³ U Laponiji su morali da ubijaju irvase koji su se hranili ozračenim lišajevima, a u Engleskoj i delu Velsa ovce su, tokom 1990. godine, još uvek bile toliko ozračene da ih nisu koristili u ljudskoj ishrani.³⁴

Ni protekle dve decenije nisu dale jasan odgovor o razmerama katastrofe. Srpska štampa prenela je i nove procene da je nivo zagađenja bio 400 puta veći od onog koji je pogodio Hirošimu posle bačene atomske bombe. Od posledica

³¹ Ismail Aktar, *A Comparison of the Effects of the Chernobyl and Three Mile Island Nuclear Accidents on the U. S. Electric Utility Industry*, Sosyoekonomi, vol. 2, Temmuz – Aralık 2005, 14, 16.

³² Nepotpisano, *Černobil tek sada truje po kontinentu*, <http://www.glas-javnosti.rs/clanak/saznanja/glas-javnosti-24-10-2008/cernobil-tek-sada-truje-po-kontinentu>, 25. januar 2010.

³³ Željko Čupić, Željko Mihaljev, Ranko Kljaić, Milica Živkov-Baloš, Anica Ivančev, *Ukupna beta aktivnost, aktivnost Kalijuma – 40 i ostala beta aktivnost u uzorcima lucerke sa područja Vojvodine*, Radovi XI međunarodnog simpozijuma tehnologije hrane za životinje „Obezbeđenje kvaliteta“, Vrnjačka Banja 2005, 1.

³⁴ K. Pointing, *n. d.*, 390.

Černobila, prema izveštajima organizacije *Grinpis*, umrlo je oko 200.000 ljudi do 2008. godine. U projektovanoj budućnosti, mortalitet bi mogao dostići još 270.000 slučajeva raznih oblika onkoloških bolesti, a unapred se tvrdi da će još 93.000 ljudi umreti od posledica. Zvanična lista žrtava procenjuje se na samo 56 umrlih od posledica direktne radijacije, od čega 47 prvih spasilaca, ali se smatra da je broj žrtava daleko veći, jer je od te izloženosti obolelo preko 4.000 ljudi, po jednom izvoru.³⁵

Informatičko doba i manipulacije podacima omogućili su da o događaju od ključnog značaja za širenje svesti o pogubnim posledicama atomske politike u 20. veku postoje i druge javne informacije. Pojedini srpski mediji opredelili su se za selekciju podataka, forsirajući isključivo ukrajinske cifre, iako su Černobil nazvali „najvećom tehnogenom ekološkom katastrofom u istoriji čovečanstva“. Podaci iz Kijeva, kojima se ne navode izvori, svedoče da je radijacijom zagađeno 145.000 kvadratnih kilometara prostora sa 5.000 naselja, od čega samo u Ukrajini 2.218 sela i gradova sa 2.400.000 ljudi. Legalni status osoba nastradalih od posledica ima 2,6 miliona Ukrajinaca, od čega 754.934 dece. Uprkos evakuaciji, na ozračenom prostoru ostalo je da živi još oko 2,3 miliona ljudi, od čega 1.600.000 stanovnika u „zoni pojačane radiološke kontrole“. Cena opstanka na tom prostoru su bolesti povezane sa Černobilom u izuzetno velikom obimu. Čak 85% stanovnika ima zdravstvene probleme. Gotovo nijedan „likvidator“ havarije nije pošteđen. Oni, kao najugroženija društvena grupa, imaju 94,2% bolesnih, a slične tegobe ima 90% trajno evakuisanog stanovništva. Procena je da je samo od raka štitne žlezde u periodu 1987–2004. godine umrlo 504.117 ljudi, od čega 6.769 dece.³⁶

Ekonomski troškovi, vezani za štetu i sanaciju, takođe su enormni. Direktna šteta, naneta napuštanjem zone zabranjene za život, iznosila je 1,38 milijardi dolara samo u sferama imovine i preduzeća. Ukrajina je, kao članica SSSR-a, do 1991. godine uložila 6 milijardi dolara u uklanjanje štete, a od sticanja samostalnosti 7,35 milijardi, odnosno 8–10% državnog budžeta. Ekonomski eksperti tvrde da će do 2015. godine gubici za državu dostići astronomski nivo od 179 milijardi dolara.³⁷

Pristalice daljeg razvoja ruskog nuklearnog civilnog programa imali su potpuno drugačiju koncepciju i brojeve za opovrgavanje ovih ili sličnih podataka. Naravno da se opet gledalo samo na stanovništvo Rusije: „В начале 1992 г. было зарегистрировано 1 366 742 человека, подвергшихся радиационному воздействию в связи с аварией на Чернобыльской АЭС. Из них: 1) ликвидаторы – 119 400 человек, 2) эвакуированные – 6471 человек, 3) население – 1 209 929 человек, 4) дети ликвидаторов – 31 580 человек... Смертность по группам первичного учета за 1990 – 1991 гг. (на 1000 человек) увеличилась по 1-й группе с 4,6 случаев до 4,8; по 2-й группе – с 1,99 до 2,1; снизилась по 3-й

³⁵ Nepotpisano, *Gorak ukus Černobila i 20 godina poslije*, Pobjeda online, 3. maj 2006.

³⁶ Nepotpisano, *Kad se dogodio Černobil*, sajt: <http://www.nadlanu.com/Dynamic/News,intLangID,2,intItemID,46168,intCategoryID,273.html>, 28. januar 2010.

³⁷ *Isto*.

группе с 22,79 до 14,7; по 4-й группе с 19,4 до 6,9“. Čak su tvrdili da se zdravlje ozračenih poboljšalo, a da se smanjila opšta smrtnost svih grupa ukupno.³⁸

Posledice havarije reaktora uticale su na preokret u tehnologiji bezbednosti nuklearnih elektrana. Na reaktorima RBMK – 1000, kakav je razoren u Černobilu, izvršene su modifikacije „nadgrađene sigurnosti“. Dodato je 80 šipki za apsorbovanje, a povećan je i u jezgrima reaktora sa 15 na 30 kontrolnih šipki. Procenat Urana 235 u reaktorima, za obogaćivanje svežeg goriva, podignut je sa 2,0 na 2,4%, a povećana je i brzina aktiviranja i ubacivanja kontrolnih i sigurnosnih šipki. Unapređen je „sistem za udesno zaustavljanje reaktora“ tako što se povećao broj signala koji ga je uključivao. Mere stalnog praćenja viška reaktivnosti u jezgru reaktora, uz poboljšano praćenje njegovog rada iz kontrolne sobe, imale su cilj da se u svih 5 ruskih elektrana sa 18 reaktora tipa RBMK, sa ukupnom snagom od 19.000 MW, mogućnost havarije svede na minimum.³⁹

Psihološke posledice najveće mirnodopske nuklearne havarije naterale su atomske fizičare da se požale na „... navlačenje odijuma javnosti na sve što ima odrednicu „nuklearno“, preispitivanje, usporavanje i otkazivanje tekućih i planiranih programa mirnodopskog korišćenja nuklearne energije...“.⁴⁰ Slične tendencije zabeležene su i u zemljama koje su bile na mnogo većem nivou upotrebe nuklearne tehnologije. U Francuskoj, odmah posle Černobila, stvorio se „... dojam da se inženjeri i tehničari premalo brinu za zdravlje ljudi kad su mogli graditi tako opasna postrojenja.“⁴¹ Pojavilo se nepoverenje prema nuklearnoj eliti po znanju. Ankete, sprovedene u Jugoslaviji tokom 1986. i 1987. godine, pokazale su da je 29% od 2.200 ispitanih građana smatralo da se stručnjaci „ne odnose dovoljno odgovorno“ prema zaštiti okoline, a još 18% ocenilo je da stručni stavovi nisu objektivni, „jer se radi o naručenim stručnim mišljenjima“. Procenat ljudi koji su, još pre Černobila, smatrali da se tehnološki i industrijski razvoj mogao, potpuno ili delimično, postići bez nuklearnih elektrana iznosio je 84%, a posle katastrofe 78% anketiranih bilo je apsolutno protiv podizanja novih centrala.⁴² Odmah posle Černobila, u jugoslovenskoj javnosti pojavila su se kritička mišljenja među samim „atomistima“ o rizicima upotrebe nuklearnih reaktora. Simulacija situacija i analize pokazale su da je „mogućnost dešavanja težih havarija“, kao što je topljenje jezgra reaktora, „daleko od zanemarljive“, a procena verovatnoće takve nesreće kretao se od 1 : 1.000.000 do 2 : 1.000 u vremenskom rasponu od 12 meseci rada.⁴³

³⁸ Р. К. Баландин, *Полигоны смерти? Сделано в СССР, Тайны советской эпохи*, 110–111.

³⁹ Д. Спасојевић, В. Јовић, С. Миливојевић, *Чернобиљски удес – сигурносне последице, поуке и поруке*, зборник „Чернобиљ, 10 година после“, 10–11.

⁴⁰ Исто, 11.

⁴¹ Y. Lecerf, E. Parker, *n. d.*, 13.

⁴² Dragutin Palašek, Gordana Vučinić-Palašek, *Neki elementi ekološke svijesti u Jugoslaviji*, zbornik „Društvo i ekološka kriza“, 225, 228.

⁴³ Vladimir Ajdačić, *Pogled na radijaciju posle Černobila*, u: UNEP, *Radijacija – Doze, posledice, rizici*, 66.

Postavljalo se javno pitanje o sigurnosti građana SFRJ i naličju politike nuklearnog lobija: „Trebalo li pripisati običnoj građanskoj neodgovornosti što Zagreb nema nikakav plan za obranu od nuklearne nesreće u Krško, a doskora po zamisli nuklearaca i nuklearnog sendviča Krško – Prevlaka... O problemima slične vrste kod nas nitko niti ne razmišlja, jer se „zelene“, iako veoma malobrojne ušutkava kao „političke diverzante“ ili „anti-militarističke grupacije.“ Još veći problem bila je medijska ofanziva pristalica nastavljanja jugoslovenskog nuklearnog programa: „... nuklearni lobby je prošle godine (1987 – prim. Lj. P.) na Velešajmu i drugim mjestima (čak na Filozofskom fakultetu!) dijelio ne samo brošure koje nas uvjeravaju kako je nuklearna energija probitačna i bezopasna, nego i dječje stripove, da bi i djeca shvatila od najranije dobi kako im ta tehnologija ne donosi nikakav rizik!“⁴⁴

U Jugoslaviji su, zbog političkog straha vlasti od „zelenih“, inicijative za stvaranje ekoloških pokreta na nivou države zaživele tek sredinom 1990. godine. Tada je Agencija zelenih organizovala skup kako bi uspostavila „zeleni forum“ za „... saradnju nevladinih organizacija u borbi za zaštitu, očuvanje i unapređenje životne sredine... koja bi se odvijala kroz obrazovanje nekog ekološkog pokreta Jugoslavije...“⁴⁵ Strah od černobilskih zbivanja osećao se i u osnovnim aktima ekoloških organizacija. U nacrtu programa Jugoslovenskog ekološkog foruma rečeno je: „... insistiraće se da se u Jugoslaviji više ne grade nuklearne elektrane, te da se i postojeća zatvori, a da se umesto nje finansiraju i otvaraju drugi alternativni izvori energije.“⁴⁶

Pristalice atomske politike u Jugoslaviji ignorisale su činjenicu da je i pre Černobila u državi postojao element raširenog straha od korišćenja atomskih centrala. Protesti lokalne zajednice u Zadru omeli su politički vrh Hrvatske u nastojanju da se na ostrvu Viru podigne nuklearna.⁴⁷ Ljudi koji su nuklearnu politiku smatrali štetnom branili su svoje stavove opaskama da nema dovoljno kapitala u državi, pa bi nuklearne elektrane značile preterano zaduživanje Jugoslavije u inostranstvu. Druga prepreka bila je činjenica da bi država morala da kupi stranu tehnologiju koja bi, zbog povoljnije cene lošijih tehnoloških rešenja, bila daleko od optimalne bezbednosti. Već tada prisutan, geopolitički rizik postojanja Jugoslavije, geostrateška situacija na Balkanu i u Evropi navođeni su kao razlozi za osporavanje podizanja 11 nuklearnih elektrana koje je, navodno, planirano širom zemlje. Neuspesi u stvaranju konsenzusa gde odlagati nuklearni otpad, mogućnost atomskog terorizma i neadekvatne svetske tehnologije odlaganja otpada bili su dodatni jaki razlozi protiv megalomanskih državnih ili

⁴⁴ Rudi Supek, *Ekološka svijest nakon Černobila*, zbornik „Društvo i ekološka kriza“, 129.

⁴⁵ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470–15. Poziv Agencije zelenih – JDZZ-u za skup, planiran 29. juna 1990.

⁴⁶ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470 – 15. Nedatirani nacrt programa Jugoslovenskog ekološkog foruma (Pokreta zelenih Jugoslavije).

⁴⁷ Vukašin Pavlović, *Ekologija i politički sistem*, zbornik „Društvo i ekološka kriza“, 80.

republičkih atomskih politika.⁴⁸ Postojao je i problem obuke kadrova. Samo su Beograd i Ljubljana, u okviru državne nuklearne politike u drugoj polovini 20. veka, imali timove sposobne da se suoče sa izazovom velikih radioaktivnih kontaminacija.⁴⁹

Uprkos neadekvatnoj mreži zaštite, jugoslovenski eksperti su bili suočeni sa potrebom saniranja opasnosti koja je nadirala preko granica. Radioaktivni oblaci iz Černobila u dva navrata ušli su na teritoriju SFRJ. Prvi talas kontaminacije usledio je 29. aprila 1986. i zahvatio je severozapad a drugi, koji se desio 1. maja, širio se preko istočnog i središnjeg dela zemlje. Zlatibor, Ovčar Banja i Užička Požega postala su mesta sa najvećom kontaminiranošću padavinama u Srbiji. Deo radionuklida (cezijum i stroncijum) ostao je u stratosferi i uticao na povišenu radioaktivnost zemljišta i 7 godina posle nesreće. Ako se pogledaju srednje godišnje vrednosti radioaktivnosti padavina i aerosola u Srbiji, tokom 1986. beta zračenje padavina iznosilo je 1.078 Bq po kvadratnom metru, odnosno 468 mBq za aerosole po kubnom metru. Od tog zračenja, na stroncijum 90 otpadalo je 8,59 Bq po kvadratnom metru, a na cezijum 137 i do 202 Bq po kvadratnom metru. Kada se nalazi uporede sa 1984. kada je beta aktivnost padavina bila 3,6 Bq po kvadratnom metru, a aerosola 2,6 mBq po kubnom metru, dobija se matematička slika skoka ozračenosti. Merenja na tlu Jugoslavije, koja su počela 100 sati posle havarije, primenjena su na odmaralištima za decu na Divčibarama i Tari, što znači da se naknadno procenjivao rizik njihovog boravka na otvorenom prostoru. Merena je ozračenost 1.300 uzoraka iz životnih sredina 60 mesta na teritoriji Srbije. Pokazalo se da je prerada sveže trave i stočne hrane postala visokorizična industrijska grana, pa su zavedene dodatne mere tehničke, higijenske i zdravstvene zaštite.⁵⁰

Mnoge aktivnosti nisu preduzete na vreme. Zadržavanjem u kući, izbegavanjem provetranja prostorija, košenjem letine i branjem povrća pre nailaska radioaktivnih padavina, produžavanjem režima zimske stočne ishrane, blagovremenim uputstvima šta raditi sa kontaminiranim mlekom i kako smanjiti kontaminaciju, sirenjem i stvaranjem mleka u prahu – moglo se uticati na to da posledice havarije budu manje. U industriji, trebalo je isključiti filtere za vazduh da kanali i filteri ne postanu radioaktivni. Pošto to nije učinjeno, kontaminacija 40 kvadratnih metara filtera na velikim klimatizacionim sistemima iznosila je između

⁴⁸ Anđelko Milardović, *Ekološki alternativni interesi*, zbornik „Društvo i ekološka kriza“, 87–88.

⁴⁹ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470 – 5. Grupa autora, *Zakonodavstvo o zaštiti od zračenja u Jugoslaviji*, Saopštenje na interregionalnom savetovanju o zakonodavstvu u zaštiti od zračenja, podneto u Beču od 1. do 5. decembra 1969.

⁵⁰ И. Петровић, Р. Брновић, Љ. Мијатовић, М. Вукотић, Г. Пантелић, *Радиоактивност у ваздуху и падавинама у Србији за период 1984–1994. године*, зборник „Чернобил, 10 година после“, 63–66; G. Đurić, D. Popović, D. Todorović, J. Ajtić, V. Dojnov, *Fisioni produkti u životnoj sredini posle nuklearne nesreće u Černobilu*, зборник „Чернобил, 10 година после“, 67–72.

10.000 i 100.000 Bq/kg i bila je toliko visoka da su završili klasifikovani kao radioaktivni otpad. Sadržaj cezijuma 134 i 137 u domaćim čajevima dostizao je 5.000 Bq/kg, pa su zalihe bile uništene. Iskrslu su problemi sa radioaktivnim srebrom koje se pojavilo u RTB Bor, a sačma uljane repice bila je ozračena količinom između 900–1.050 Bq/kg. Granica podnošljivog zračenja svih proizvoda, po normama Evropske zajednice, iznosila je 600 Bq/kg. U početku, niko nije bio svestan ozbiljnosti situacije. Televizija Beograd je, preko meteorologa, plasirala tvrdnju da se ne treba brinuti zbog „radioaktivnosti oko Karpata“. Turisti koji su neobavešteni otišli u Ukrajinu, većinom đaci i studenti, vratili su se „interno i eksterno kontaminirani“. Rezultati merenja bili su tajni, pa je Jugoslavija bila jedina zemlja na mapi Evrope za koju nisu poslali podaci Međunarodnoj agenciji za atomsku energiju (IAEA).⁵¹ Počinjao je period „hronične radijacione situacije“ koji je potrajao do 1990. godine.⁵²

Cezijum i stroncijum ušli su u lanac jugoslovenske ishrane i u vodu za piće. Efektivna doza cezijuma postepeno se smanjivala sa protokom vremena – od 0,66 mSv 1986. godine na zanemarljivih 0,0005 mSv 1994. godine. Sa stroncijumom 90 dešavao se, zvanično, sličan pad unetih doza: od 0,02 mSv 1986. na 0,0003 mSv tokom 1994. godine. U lancu ishrane tokom 1986. u Srbiji srednje vrednosti cezijuma 137 bile su najveće u žitaricama (244,30 Bq/kg), mesu (92,23 Bq/kg), povrću (75,90 Bq/kg), voću (53,80 Bq/kg), mlečnim proizvodima (36,36 Bq/kg), mleku (16,65 Bq/l) i vodi (0,054 Bq/l). Stroncijum 90 najviše se taložio u mlečnim proizvodima (6,44 Bq/kg), povrću (3,24 Bq/kg), mleku (1,72 Bq/l), mesu (1,16 Bq/kg), voću (0,92 Bq/kg), žitaricama (0,47 Bq/kg) i vodi (0,072 Bq/l). Srednje vrednosti ozračenosti zemljišta u Srbiji dostizale su vrh u sloju dubine 0–5 cm neobradivog zemljišta (52,2 Bq/kg cezijuma 137, odnosno 5,1 Bq/kg stroncijuma 90).⁵³

Po podacima iznetim u oktobru 2004. na okruglom stolu *Treba li Srbiji nuklearna elektrana* održanom u Novom Sadu, kompozitni uzorci, uzeti iz majčinog mleka kojim su se hranile bebe u Srbiji, ukazivali su na 40 puta veće prisustvo radioaktivnog izotopa stroncijuma 90 od normalnog nivoa.⁵⁴ Vlasti i naučne

⁵¹ Ž. Vuković, M. Mandić, S. Raičević, *Dekontaminacija u otklanjanju posledica černobilskog akcidenta*, зборник „Чернобил, 10 година после“, 170, 171; M. Vukčević, *Fenomen Černobilja*, Исто, 173.

⁵² Termin „hronična radijaciona situacija“ i njegova okvirna hronologija preuzeti su iz rada: Radosav Mitrović, Ranko Kljajić, Branislav Petrović, Dubravka Vuković, *Rezultati analize radioaktivnog Cezijuma (134, 137 Cs) u biotehničkoj proizvodnji za period 1985–1995. godina*, зборник „Чернобил, 10 година после“, 125.

⁵³ Гордана Пантелић, Радмила Брновић, Ирена Петровић, Љиљана Мијатовић, *Радиоактивност у Србију после акцидента у Чернобилу*, зборник „Чернобил, 10 година после“, 57–61.

⁵⁴ Stroncijum (Sr) je hemijski element druge grupe periodnog sistema. Radioaktivni izotopi Sr89 i Sr90 nastaju tokom nuklearnih reakcija i eksplozija atomskog oružja. Sr90 taloži se u zemlji i preko biljaka dospeva do mleka. U telu ljudi i životinja Sr90 taloži se u kostima: „... odakle svojim zračenjem veoma štetno deluje na organizam.“ – Podaci prema: M. Velimirović, *n. d.*, 402–403.

institucije nisu bile zainteresovane za takva istraživanja i usledio je tihi bojkot „uznemirujućih“ informacija.⁵⁵ U Hrvatskoj je situacija bila povoljnija, ali samo za proračune ozračenosti na životinjama. Odmah posle nesreće, početkom maja 1986, naučnici iz Hrvatske otkrili su povećanje nivoa radioaktivnog elemenata joda (I-131) na primeru gvinejskih prasića od 1200 Bq/g u tiroidnim žlezdama zamoraca. Tragovi radijacije bili su vidljivi i dva meseca kasnije kada su pronađene niske doze cezijuma (Cs-137) od 0,17 Bq/g u jetri i 0,1 Bq/g u mišićima.⁵⁶ Znalo se da je vreme poluraspada I-131 samo 8 dana, sa kombinovanim beta i gama zračenjem. Sa Cs 137 stvari su postajale mnogo složenije, jer je vreme njegovog poluraspada, odnosno emitovanja beta i gama zračenja, bilo 30 godina.⁵⁷

Sociolozi su ankete iz 1986. godine iskoristili da saznaju više o tome da li je stanovništvo poštovalo mere zaštite od zračenja iz Černobila. Prema rezultatima, 89% domaćinstava u državi i 94% domaćinstava u Sloveniji poštovalo je uputstva. Od toga, 67% primenjivali su mere na celoj porodici, a samo 16% nije ih uopšte primenilo. Trajanje mera zaštite više je variralo po domaćinstvima. Manji broj, oko 7% anketiranih, odlučilo se da zaštitne mere primenjuje i tokom juna meseca, a 61% sprovodilo ih je 10–15 dana. Čak 83% primenjivalo je zaštitu u pogledu ishrane, 40% u oblasti higijene, dok se samo 29% pridržavalo mere boravka u kući. Odsustvo panike može se naslutiti iz činjenice da samo 4% anketiranih nije uopšte otvaralo prozore tokom trajanja mera zaštite.⁵⁸

Ne postoje jedinstveni podaci o zagađenosti Jugoslavije zbog Černobila. Prema procenama kolektivne efektivne doze srednjih vrednosti Cezijuma 137 za severnu Zemljinu hemisferu, na udaljenosti 1.200 kilometara vazdušne linije od Černobila, Jugoslavija je primila srednju gustinu depozicije cezijuma 137 od 12,9 kBq po kvadratnom metru. Samo su Austrija sa 23 i Finska sa 14,7 kBq po kvadratnom metru imale veću srednju gustinu. Ukupan depozit cezijuma u Jugoslaviji iznosio je 3,3 PBq što je svrstava na četvrto mesto po depozitu, iza SSSR (30,9 PBq), Finske (4,5 PBq) i Švedske (4,2 PBq). Efektivna doza zračenja cezijuma u Jugoslaviji iznosila je 1700 μ Sv, a kolektivna doza 37.000 Sv po glavi stanovnika.⁵⁹ Bilo je i manje alarmantnih zaključaka, koji su sasvim u neskladu sa prethodnom procenom. Po njima, po narudžbini države, izvršena je „... procena ozračivanja stanovništva od Černobiljskih padavina i to ozračivanje do 1988

⁵⁵ Nepotpisano, *Dnevnik: Ekološki pokret Novog Sada protiv izgradnje nuklearne elektrane u Srbiji*, sajt: http://www.ekoforum.org.yu/htm/press_clipping_2004.htm, 28. januar 2010.

⁵⁶ Branka Vranešić, Jelka Tomašić, B. Kasal, Petar Stanković, Zlatko Debogović, Predrag Brunović, *Analiza akumuliranog I-131 i Cs-137 u zamorčadi nakon nesreće u Černobilu*, Radiologija Jugoslavica, vol. 21, Suppl. IV, Beograd 1987, 23–25.

⁵⁷ M. Velimirović, *n. d.*, 80.

⁵⁸ Dragutin Palašek, Gordana Vučinić-Palašek, *Neki elementi ekološke svijesti u Jugoslaviji*, zbornik „Društvo i ekološka kriza“, 230–231.

⁵⁹ Gordana Pantelić, Dragana Popović, Radojko Maksić, Milan Orlić, Radojko Pavlović, *Posledice i iskustva – Deset godina posle Černobila*, зборник „Чернобилъ, 10 година после“, 31.

godine bilo je oko 2 mSv, ali sigurno da posledice Černobilskih radioaktivnih padavina treba i dalje da se prate.“⁶⁰

Umesto zaključka, možemo se složiti sa opaskama jednog od ljudi čiji je posao bio zaštita ljudi od zračenja: „Društveno okruženje u kojem nuklearni udesi nisu mogući ne postoji. Ali je tačno da samo pragmatizam i oportunistički treba da budu pokretački i kontrolni motivi u kompleksu nuklearne energetike. To je na Zapadu postignuto u sukobu moćnog i diskretnog nuklearnog lobija sa brojnim i bučnim ekološkim pokretom zelenih... Černobilj se desio prekasno da bi mogao biti iskorišćen u tom sukobu, ali je interesantno da se ni posle Černobilja nisu bitnije pomerile tačke ravnoteže. Očigledno da Černobilj nije otkrio slabo mesto tehnologije već malignu neodgovornost ljudi i sistema...“⁶¹

Ova „maligna neodgovornost“ može se proširiti na političare Srbije i Jugoslavije u vreme Černobila. Svesni da ne postoji mreža zaštite, koja bi bila adekvatna velikim planovima i rizicima u oblasti nuklearne politike, opredelili su se za plasiranje iskrivljenih informacija i za zakasnele reakcije. Nova istraživanja odgovoriće na pitanja da li se iza nemara krilo neznanje, nesposobnost, ili je sve bilo posledica skrivenog uticaja državnog nuklearnog lobija.

⁶⁰ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470 – 15; G. Đurić, *Okrugli sto o problemima zaštite od zračenja*, Priština, 9. juni 1989, 14.

⁶¹ Mladen Vukčević, *Fenomen Černobilja*, зборник „Чернобиљ, 10 година после“, 174.

Ljubomir Petrović

Summary

NUCLEAR INCIDENT IN CHERONBYL 1986

An addition to the research of the environmental problems in 20th century

Nuclear incident in Chernobyl was and remained a subject of different disputes and controversies worldwide. Especially on the numbers of the people suffered the consequences of the incident as well as the case of the incident itself. Consequences of this catastrophe, was obvious in security technology, and psychological mistrust to the nuclear programs in population. Measures that Yugoslavia undertook for prevention were not adequate. There were evidences of larger radioactive pollution. Specialized services, tasked to organize the protection from nuclear incidents were not equipped with adequate human and material resources to answer the needs. The article is written on archival sources as well as the periodicals from the atomic sciences and sociology.

ODSUSTVA – O OSPORAVANJU PROŠLOSTI I KONSTRUKCIJI DRUŠTVENOG ZABORAVA

APSTRAKT: Članak se bavi analizom problematičnog odnosa između koncepata kolektivnog i individualnog sjećanja, s jedne strane, i stručne discipline istorije koja se izučava na univerzitetima, s druge. Oslanjajući se na teorijske postulate i metodološke alatke istorije, sociologije, antropologije i kulturnih studija, kao i poddiscipline kakva je mnemoistorija, autor definiše proces konstrukcije kolektivnog sjećanja i analizira kategorije prisustva i odsustva u okviru zvanične istorijske naracije. Problematizuju se koncepti „istine“ i „sjećanja,“ koje autor smatra veoma nestabilnim i destabilizirajućim. Polazna osnova je shvatanje da se prošlost uvijek iskazuje u okvirima naracije i da se, stoga, radi o reprezentaciji i konstrukciji. Naše shvatanje prošlosti, iz tih razloga, ima strateške, političke i etičke konsekvence u sadašnjosti.

Ključne reči: istorijsko sećanje, prošlost, osporavanja, konstrukcija zaborava

Rad koji slijedi predstavlja pokušaj da se dešifruje unutrašnja dinamika odnosa između sjećanja (pamćenja) i discipline istorije koju izučavamo na katedrama univerziteta, i koju nudimo generacijama kroz sistem obrazovanja. Ovo je, istovremeno, pokušaj da se skiciraju modeli konstrukcije društvenog pamćenja i zaborava.

U kontekstu analize konstrukcije, dekonstrukcije i rekonstrukcije kolektivnog i društvenog pamćenja i zaborava gotovo je nemoguće, kako se čini, izbjeći priču o sjećanju. Tokom posljednjih decenija 20. vijeka, ovaj koncept je jasno definisan kao globalna kulturna opsesija i nema indicija da će se taj trend uskoro mijenjati.¹ Pitanje istorijskog sjećanja je igralo centralnu ulogu u razvoju politike identiteta, a imalo je značajan uticaj na započinjanje i razbuktavanje etničkih sukoba i građanskih ratova širom svijeta. Izučavanje sjećanja (pamćenja) zaokupilo je mnoge akademske discipline, a pogotovo istoriju, sociologiju, antropologiju i kulturološke studije.

¹ Andreas Huyssen, *Present, Past: Media, Politics, Amnesia*, Public Culture, br. 12, 2000, 26.

Na veoma opštem nivou, termin sjećanje (pamćenje) koristi se da bi se opisao proces ili sposobnost da se događanje ili utisak iz prošlosti sačuvaju i/ili ispričaju poslije određenog vremena. Kolektivno sjećanje – ili jedan od mnogih sinonima kao što su društveno ili kulturno sjećanje – odnosi se na relativno uniformno shvatanje prošlosti od strane članova određene grupe. Ovo sjećanje određuje prirodu naracije koju ta grupa kazuje o sebi i svojim članovima. Takva priča, između ostalog, ima cilj da poveže prošlost, sadašnjost i budućnost u pojednostavljenu naraciju. Ovo povezivanje čini prošlost – ili vrlo selektivnu sliku o prošlosti – živom i prisutnom u sadašnjosti. To, naravno, ne mora da bude tačna verzija prošlih dešavanja, a često se i ne može verifikovati. U nekim slučajevima to može da vodi ka potpunom nipodaštavanju osnovnog postulata na kojem počiva linearna percepcija vremena: progresa. U zavisnosti od referentnosti i upotrebne vrijednosti specifične verzije prošlosti, ovo kolabiranje vremenskog faktora koji razdvaja prošlost, sadašnjost i budućnost može da vodi onome što je Valter Benjamin nazivao apsolutnim vremenom. Jedino u apsolutnom vremenu je moguće da sjećanje na događaj iz davne prošlosti ima direktan uticaj ne samo na identitet grupe koja se tog događaja sjeća, nego i na mnoge odluke koje članovi grupe svakodnevno donose. Avishai Margalit je u pravu kada sjećanje definiše kao „znanje iz prošlosti, koje nije obavezno i znanje o prošlosti.“²

Pitanje je šta, u suštini, podrazumijeva napor usmjeren ka dekonstrukciji i rekonstrukciji sjećanja, odnosno osporavanja prošlosti, ili određenih dešavanja iz prošlih dana. Ovo pitanje otkriva određena istorijska i politička predubjeđenja o odnosu između sadašnjosti i prošlosti. Istovremeno, diskurs o sjećanju, odnosno pamćenju, postao je centralna tačka u analizi pomenutog odnosa. Platforma ideje o osporavanju prošlosti je, u bukvalnom smislu, očigledna i jasna: radi se o neslaganju (nadmetanju?) o tome šta je istina o prošlim dešavanjima. Ako se, kao što je to često slučaj, osporava slijed događaja, onda novi odgovori od strane grupa koje su ranije bile marginalizovane (izolovane?) mogu da dovedu u pitanje dominantne ili privilegovane naracije. Ti novi odgovori ne moraju obavezno biti proizvod novih izvora, već mogu da predstavljaju manifestaciju nove i drugačije, odnosno alternativne interpretacije prošlosti. Osporavati prošlost takođe znači postavljati pitanja o sadašnjosti i o tome kako prošlost utiče na dinamiku i suštinu naše svakodnevice. Sve naprijed pomenuto predstavlja veoma specifičan način razmišljanja o istoriji.³ Naše shvatanje prošlosti ima strateške, političke i etičke konsekvence u sadašnjosti. Ideje o restituciji, reparaciji ili drugom obliku formalne kompenzacije, koje sadrže elemente postizanja finansijskog i političkog sporazuma kojim se rješavaju slučajevi učinjene nepravde, kao i spremnost da se saslušaju i prihvate kao legitimne priče koje su do tada bile skrivene, zasnivaju se

² Avishai Margalit, *The Ethics of Memory*, Cambridge, MA.: Harvard University Press, 2003, 14.

³ O temi raznorodnih percepcija istorije videti: Stephan Feuchtwang, *Loss: Transmissions, Recognitions, Authorisations*, u: S. Radstone i K. Hodgkin (ur.), *Regimes of Memory*, London: Routledge, 2003.

na osjećanju da je sadašnjost obavezna da uzme u obzir prošla dešavanja kako bi se od tih dešavanja iskoračilo naprijed. Osnovna funkcija napora ka ostvarivanju prava na reparaciju iz vremena komunističke vlasti u srednjoj i istočnoj Evropi (konfiskovanog vlasništva, oštete itd.) bila je da se stvori i definiše specifičan okvir za sjećanje i da se time potvrdi identitet grupe.⁴

Etika sjećanja ima nekoliko tokova. Postoji značajna veza između političke legitimnosti i sjećanja. Političke odluke se, na kraju krajeva, legitimišu na domaćem terenu, ali i za konzumente u inostranstvu, tako što se u pomoć poziva kolektivno ili nacionalno sjećanje.⁵ Specifična viđenja prošlosti su takođe od centralnog značaja za delegitimizaciju bivših sistema vladavine i režima na vlasti.⁶ Ovo se postiže tako što se predano radi na otkrivanju i javnom pokazivanju pogrešaka koje su ti sistemi i režimi učinili. Često se radi o otkrivanju zločina, otkopavanju kolektivnih grobnica i objavljivanju slične faktografije nasilja iz prošlosti. Gotovo kao po pravilu bivši sistemi vladavine i režimi brišu se iz udžbenika istorije, ili se njihova uloga drastično umanjuje. Istovremeno, specifična viđenja prošlosti su nužna za legitimisanje alternative onome što se dekonstruiše i smjenjuje. Novi politički modeli i diskursi, kao i novi sistemi vladavine i novi režimi, legitimišu se samim činom delegitimizacije svojih prethodnika, odnosno činjenicom da su došli u poziciju iz koje to mogu učiniti. Etika sjećanja, nadalje, može da se odnosi na etički impuls za komemoracijom žrtava – uglavnom onih koji su ubijeni u ratu. Ovo se obično radi kako bi se manifestovala želja za pomirenjem, iako postoje situacije u kojima pomirenje nije krajnji cilj. Komemoracija može, po liniji frejdovske podjele na 'žaljenje' i 'melanholiju', imati formu melanholije u kojoj dominiraju bol za izgubljenim i ljutnja. Melanholija čini društvenu psihološku osnovu na kojoj se definiše želja za osvetom kao formom postizanja pravde, i može inicirati nove cikluse nasilja, kao i postepeno nazadovanje i fragmentaciju predašnjih modernih društava.⁷

Ovdje je potrebno reći nešto više o kombinaciji 'žaljenja' i 'melanholije' koji karakterišu komemoraciju kod Južnih Slovena. Komemoracija je na našem prostoru često, ako ne kao po pravilu, bila ankerisana u nacionalnim, odnosno

⁴ Christopher, Kurtz, *Justice in Reparations: The Cost of Memory and the Value of Talk*, u: *Philosophy & Public Affairs*, br. 32, 2004, 283.

⁵ Jan-Werner Muller (ur.), *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 26. Takođe: Joshua Foa Dienstag, *The Pozsgay Affair: Historical Memory and Political Legitimacy*, u: *History & Memory*, br. 8, 1996, 51–65.

⁶ Važno je napomenuti da termin 'režim,' koji se koristi u ovom radu, označava samo i isključivo strukturu koja se nalazi na vlasti (vladu) u određenom istorijskom trenutku. U sklopu rada upotreba termina 'režim' ne nosi negativne konotacije političkog radikalizma, niti služi da bi se implicitno delegitimizovala bilo koja struktura na vlasti.

⁷ Larry Ray, *Mourning, Melancholia and Violence*, u: Duncan Bell, (ur.), *Memory, Trauma and World Politics: Reflections on the Relationship between Past and Present*, London, Pelgrave Macmillan, 2006. Takođe: Sabrina P. Ramet, *Social Currents in Eastern Europe: The Sources and Making of the Great Transformation*, London, Duke University Press, 1991; Misha Glenny, *The Balkans, 1804–1999: Nationalism, War and the Great Powers*, London, Granta Books, 1999.

nacionalističkim diskursima. Tako je diskurs 'žrtve nesrećnih istorijskih okolnosti' bio prisutan na prostorima nekadašnje SFRJ i snažno se manifestovao na mnogo nivoa i na različite načine kod svih naroda koji su bili dio te federacije.⁸ Naracija o Kosovu kao kolijevci srpske civilizacije i najskupljoj srpskoj riječi, kao i naracija o Kosovu kao svetoj albanskoj zemlji koja je njihova prapostojbina predstavljaju interesantne primjere kroz koje se može analizirati ova problematika.⁹ Ovaj diskurs je neodvojivo vezan za mitove o istorijskom kontinuitetu prisustva na određenoj teritoriji.¹⁰ Od mitologije o hrvatskoj hiljadugodišnjoj evropskoj kulturi, preko one o bogumilskoj Bosni, pa do mitologije o Srbima kao najstarijem narodu, nacionalne istorijske naracije su obrazovale generacije na mitskim predstavama.¹¹ Konačno, etika sjećanja može da se odnosi i na vjerovanje pojedinaca i grupa u obavezu da ne zaborave nepravde koje su njima učinjene u prošlosti. Kao što je Darko Gavrilović ispravno primijetio: „Iznošenje mitskih predstava u školskim udžbenicima u stvari nikada i nije prestalo.“¹²

Napor ka osporavanju prošlosti se vrlo često ne fokusira na različite interpretacije onoga što se dogodilo nego se bavi pitanjem ko u sadašnjosti (ili šta, u institucionalnom smislu) ima pravo da govori u ime prošlosti i interpretira prošlost.

⁸ Videti Matjaz Klemencic: *Ustanovitev Slovenske Drzave – Davna Zelja vseh Slovencev?*, u: Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino, zbornik, Ljubljana 2006. Takođe: Ivo Goldstein, *Granica na Drini – Značenje i razvoj mitologema*, u: Historijski mitovi na Balkanu, zbornik, Sarajevo 2003; Branko Paunov, (ur.), *Istorija na makedonskiot narod*, tom 1, Skopje 2000.

⁹ O mitologizaciji Kosova: Milica Grković, *Spisi o Kosovu*, Beograd 1993; Wayne S. Vucinich i Thomas A. Emmert (ur.), *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle*, Minneapolis, Minn, University of Minnesota, 1991; Thomas A. Emmert, *Serbian Golgotha: Kosovo 1389*, Boulder, CO, East European Monographs, 1990. – Za analizu Kosova kao srpskog etnonacionalističkog mita videti: Ivan Čolović, *Bordel ratnika: folklor, politika i rat*, Biblioteka XX vek, Beograd 1994.

¹⁰ Kao odlične primjere tekstova koji čine dio nacionalističke mitologije na temu antičkog porijekla srpskog naroda videti: Olga Luković-Pjanović, *Serbs: the Most Ancient People*, Indianapolis, IN, Glas Srba, 1988. Prevod pod naslovom *Srbi... narod najstariji*, Beograd 1990, ponovljena izdanja 1993, 1994, 2003; Draško Ščekić, *Sorabi: Istoriopis*, Beograd–Podgorica, 1994. O nacionalističkoj apropijaciji muslimana Bosne i Hercegovine videti: Čedomil Mitrović, *Nasi Muslimani*, Beograd 1926; Stjepan Radić, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, Zagreb 1908. O mitologizaciji porijekla Bošnjaka videti: Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997; Enver Imamović, *Korijeni Bosne i bosanstva*, Sarajevo 1995.

¹¹ Antropolog Marko Živković je dao zanimljivu analizu ove problematike u knjizi *Serbian Dreambook: National Imaginary and the End of Yugoslavia*, koja će se pojaviti u štampi 2011. u izdanju Northwestern University Press. Zahvalan sam profesoru Živkoviću za dozvolu da konsultujem njegov rukopis tokom priprema ovog rada. Kriitička evaluacija argumenata koje su prezentirali Luković-Pjanović i Ščekić (fusnota 11) kao i šira analiza mitologizacije istorijske naracije u: Radivoj Radić, *Velesova knjiga: Uzbudljiva priča o jednom falsifikatu*, Kultura polisa, br. 67, Novi Sad 2007. Takođe: Radivoj Radić, *Srbi pre Adama i posle njega: Istorija jedne zloupotrebe – Slovo protiv „novoromantičara*“, Beograd 2005.

¹² Darko Gavrilović, *Mitovi nacionalizma: Začarani krug sukoba*, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Fakultet za evropske pravno-političke studije, Sremska Kamenica, Novi Sad 2009, 7. Takođe videti: Ljubodrag Dimić, *Rat i istoriografija*; Natalija Jovanović, *Mitovi i stereotipi u gimnazijskim udžbenicima srpskog društva 19. veka*, u: Darko Gavrilović (ur.), *The Shared History: The Second World War and National Question in ex-Yugoslavia*, zbornik, Novi Sad 2008.

Želja da se otključa značenje u sadašnjem trenutku vodi, dakle, ka konfliktu oko reprezentacije, odnosno prava na reprezentaciju: gdje se treba postaviti neki spomenik ili obilježje; koje artefakte treba uvrstiti u muzejske zbirke, čiji stavovi treba da budu prezentirani u televizijskim intervjuima. U ovim okvirima, nadmetanje se odvija oko toga kako će se istina predstaviti, a ne oko toga šta se, u stvari, dogodilo u prošlosti. U svim debatama o odnosu između sjećanja o istoriji postoji jedna tema koja je stalno prisutna: iako se radi o različitim konceptima, istorija i sjećanje su gotovo isključivo i uvijek fokusirani na sadašnjost i njihova svrha jeste, između ostalog, i definisanje, promocija i održavanje specifičnih značenjskih, kognitivnih i društvenih okvira. Stoga su česta podsjećanja da je sjećanje živo, aktivno i sveprisutno, pa na njemu treba temeljiti naš napor da se sazna „šta se zaista dogodilo.“

Ovo sveopšte okretanje sjećanju kao sigurnoj alatki za dešifrovanje prošlih dešavanja je, ipak, problematično. Valja se podsjetiti da su termini „sjećanje“ (pamćenje) i „istina“ istovremeno veoma nestabilni i destabilizirajući. Ako privilegujemo sjećanje kao tačku iz koje se kreće u proces nalaženja istine (kojom se, potom, može ili želi osporiti validnost zvaničnih verzija prošlosti) to moramo da uradimo na premisi da postoje direktna veza i odnos između iskustva i načina na koji je to iskustvo zapamćeno. U ovom modelu, osoba koja pamti sposobna je da zna i kaže istinu o događaju zato što je on/ona bila tamo u vrijeme kada se događaj zbivao. Iskustvo je garancija sigurnosti zapamćenog. Ipak, za istoriju, kao i za druge discipline koje su prošle revolucionarne metamorfoze u proteklih nekoliko decenija, ovaj model nije zadovoljavajući. Mjera u kojoj se možemo osloniti na sjećanje/pamćenje i iskustvo kao tačne opise prošlosti sve češće i sve snažnije se dovodi u pitanje. Stabilnost samog koncepta istorijske istine, takođe, često se podvrgava sumnji. Prošlost je iskazana u okvirima naracije, pa se stoga uvijek radi o reprezentaciji i konstrukciji.¹³ Odnos između sjećanja (pamćenja) i istorije je složen i predstavlja zasebnu temu kojom se ovaj rad neće baviti. Vrijedno je, ipak, pomenuti postojanje suprotstavljenih stavova o ovom pitanju. Tako Žak Legof (Jacques LeGoff) kritikuje preuveličavanje značaja sjećanja i kaže da, nažalost, „savremeni naivni trendovi naizgled potpuno poistovjećuju istoriju i sjećanje tvrdeći da je sjećanje, na određeni način, sirovi materijal za istoriju (...) i živi izvor sa kojeg istoričari crpe saznanja.“ Pjer Nora (Pierre Nora) takođe insistira na jasnoj demarkaciji između sjećanja i istorije.¹⁴ S druge strane, Rafael Samuel (Raphael Samuel) smatra da je granica koja se povlači između sjećanja i istorije potpuno vještačka, i podsjeća na sličnosti između ova dva koncepta tvrdeći da „istorija uključuje seriju brisanja, dodataka i kolaža/kompozicija koji su veoma

¹³ Za detaljniju diskusiju ove problematike videti: Hayden White, *Tropics of Discourse*, New York, John Hopkins University Press, 1978; Keith Jenkins, *Re-Thinking History*, London, Routledge, 1991.

¹⁴ Jacques LeGoff, *History and Memory*, preveli na engleski Steven Rendall i Elizabeth Claman, (New York: Columbia University Press, 1992), xi–xii. Takođe: Pierr Nora, *Memory and Counter-Memory*, u: *Representations*, br. 26, proljeće, 1989.

slični onome što Frojd naziva *sjećanja na platnu*.¹⁵ U knjizi *Istorija u praksi*, Ludmila Jordanova kaže da je „na individualnom nivou, za istoričare i za one koji su predmet njihovog izučavanja, vrijeme uokvireno sjećanjem... na kraju krajeva, praktikovanje istorije jeste visoko specijalizovana forma komemoracije.”¹⁶

Imajući u vidu širinu i obim onoga što se naziva društveni život i činjenicu da, iz praktičnih razloga, relativno ograničen prostor može biti dodijeljen sjećanju na stvari iz prošlosti, postavlja se logično pitanje u kojoj mjeri je korisno govoriti o „zaboravljanju“? Iako zvuči kao teorijska postavka, ovo pitanje ima naglašen značaj na prostoru nekadašnje Jugoslavije. U okvirima kolapsa komunističke ideologije i nestajanja SFR Jugoslavije kao državnog okvira, primjetan je bio revizionistički napor u svim državama nastalim raspadom Jugoslavije kada su u pitanju bile nacionalne, odnosno takozvane velike istorijske naracije. U odnosu na raniju ideološki definisanu platformu o sličnostima i zajedništvu, relativno brzo i oštro se napravio otklon u knjigama i udžbenicima istorije ka platformi o razlikama i hegemonističkim tendencijama nekadašnjih susjeda. Ovaj revizionizam se, takođe, ogleda u konstrukciji za školske udžbenike novih istorijskih naracija o ratovima koji su pratili raspad SFR Jugoslavije. U zavisnosti u kojoj od država nasljednica žive i pohađaju školu, mlade generacije uče o nedavnoj prošlosti ili kroz prizmu borbe za očuvanje Jugoslavije i otpora golorukog naroda, ili kroz vizuru domovinskog rata, marginalne uloge u ratnim operacijama na našem prostoru, ili, pak, kroz patriotski nadahnutu naraciju o ugroženim ljudskim pravima koja su, na kraju, morala naučiti da pucaju kako bi izvojevala sopstvenu slobodu. Postavlja se pitanje u kojoj je mjeri selektivno (instrumentalizovano?) zaboravljanje posljedica radikalnih društvenih, ekonomskih, političkih, vojnih i demografskih promjena tokom posljednjih dvadesetak godina i na koji način istorijska nauka može da se odupre (ako je to uopšte moguće?) pritiscima da se konstruišu nove naracije koji dolaze iz sredina izvan akademije?

Oslanjajući se na zaključke do kojih su došli oni koji se bave problematikom sjećanja, može se reći da je društveni zaborav, iznad svega i prije svega, *odsustvo* određenih segmenata onoga što zajednica vidi i doživljava kao „realnost prošlosti“. Ovi segmenti su viđeni kao integralan dio te realnosti, pa je za mnoge njihovo očuvanje od izuzetne važnosti. Napori da se osigura sjećanje često su predstavljeni kao napori da se spriječi zaboravljanje. Interesantno je zapaziti da je to, u stvari, preventivan napor, pošto se temelji na očekivanju (pretpostavci?) da pod određenim uslovima može doći do zaboravljanja važnih segmenata koji čine kolektivno iskustvo onoga što se zove realnost prošlosti. Ideja o *društvenom zaboravljanju* kao nečemu što se primijeti i protiv čega se bori, naravno, opstaje zahvaljujući podjeli između onih koji prihvataju odsustvo određenih segmenata kao neminovnost, i onih koji se tome protive. Iako svjesni činjenice da je pamćenje

¹⁵ Raphael Samuel, *Theatres of Memory*, London: Verso, 1994, x.

¹⁶ Ludmila Jordanova, *History in Practice*, London: Arnold, 2000, 138.

socijalna konstrukcija, smatramo da se politički izazvanom kolektivnom zaboravu treba opirati.

Prepoznati da nešto nedostaje u kolektivnom sjećanju istovremeno znači pozicionirati se (fizički i mentalno) izvan toga sjećanja. Oni koji uspiju da se ovako pozicioniraju imaju, kao po pravilu, lakši zadatak – identifikovanje segmenta koji nedostaju. Nakon što se ti i takvi segmenti identifikuju, na onima koji žive i rade u konkretnoj zajednici leži odgovornost konstruisanja prihvatljivih alternativa za nekada legitimne interpretacije prošlosti, kojih više nema. Na primjer, za međunarodnu zajednicu je važno da pažljivo procjenjuje način na koji se države nastale raspadom bivše SFRJ odnose prema ratnim dešavanjima i počinjenim zločinima. Mnogo je, međutim, važnije šta se dešava unutar tih država i na koji način one djeluju po pitanju istorizacije prošlosti. I pored svih napora međunarodne zajednice i pritisaka koji dolaze izvana, reforme obrazovnih sistema ovih država i aktivnosti njihovih kulturnih institucija inicirane iznutra nose konačnu odgovornost za novu strukturu kolektivnog sjećanja. Činjenica, na primjer, da su dešavanja na Tjenanmen trgu odlično dokumentovana u Zapadnoj Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama nije nikakva garancija da stanovnici Kine nisu podlegli još jednoj amneziji dizajniranoj od strane njihove državne birokratije. Domaći radikalniji primjer bio bi slučaj Srebrenice i činjenica da i pored relativno obimne i dostupne dokumentacije o tome šta se tamo dogodilo, postoje oni koji još uvijek nisu uvjereni da je tamo zaista počinjen zločin koji, osim individualne dimenzije, ima političku, ideološku i kulturološku stranu. Po riječima Sonje Biserko i Edine Bećirević, „poricanje se najintenzivnije reflektira u političkom diskursu, medijima, pravnim procesima i obrazovnom sistemu.“¹⁷ Ovo poricanje ima različite forme i nivoe. Rijetki su primjeri decidnog poricanja zločina u Srebrenici, na način kako to praktikuju Srđa Trifković, Smilja Avramov, Kosta Čavoški, Emil Vlajki, Milivoje Ivanišević, ili Darko Trifunović, na primjer.¹⁸ Ovaj zločin se, *de facto*, negira i tako što se u pitanje dovode motivi, namjera, tehnologija zločina, komandna odgovornost i vojna pripadnost počinilaca, kao i to da li su ubijeni bili civili ili pripadnici neke od vojnih jedinica armije BiH.¹⁹ Nadalje, ovaj zločin se implicitno negira i tako što se pokušava s pojedinačnog preći na opšte i time određivanje prema specifičnom događaju kao što je zločin u Srebrenici

¹⁷ Sonja Biserko i Edina Bećirević, *Zločin i kazna: Proces suočavanja u Srbiji i mogućnost normalizacije odnosa u regionu*, Dani, br. 642, Sarajevo, 9. oktobar 2009.

¹⁸ Srđa Trifković, *The Sword of the Prophet: History, Theology, Impact on the World*, (Regina: Regina Orthodox Press, 2002). Emil Vlajki, *Marš smrti*, Novi Reporter, br. 192, decembar 2006; Milivoje Ivanišević, *Srebrenica, Jul 1995 – U traganju za istinom*, Hrišćanska misao, Beograd 2007. – Zanimljivo je napomenuti da se tekstovi Milivoja Ivaniševića u kojima autor negira zločin u Srebrenici često objavljuju na Internet stranici srpskog ogranka neofašističke organizacije StormFront. Darko Trifunović, *Report about Case Srebrenica*, (Republika Srpska Government Bureau for Relations with the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, September, 2002).

¹⁹ Alex Dragnich, *Srebrenica: No Definitive Verdict Yet*. The South Slav Journal (89/90): Autumn–Winter 2002, 23–29.

pretočiti u generalizaciju, odnosno priču o potrebi da se osude svi zločini iz rata 1990-ih godina.²⁰

Kada su u pitanju dešavanja tokom 1990-ih, crnogorska situacija je posebno interesantna s pozicije profesionalnog historičara. Crna Gora može biti zahvalan subjekt istraživanja i analize savremene konstrukcije historijske naracije o bližoj i daljoj prošlosti, i toga kako se direktno i indirektno kreiraju historijska odsustva i prisustva. Nadalje, kada je u pitanju rat u bivšoj Jugoslaviji, Crna Gora predstavlja značajan izazov po pitanju historijskih izvora i dostupnosti tih izvora. Zvanični diskurs o tangentalnoj umiješanosti Crne Gore u ratna dešavanja ranih 1990-ih još uvijek dominira društvenim prostorom. Ovakav diskurs se, između ostalog, oslanja na proklamovan nedostatak primarnih izvora, odnosno dokumentata i audio-vizuelnog materijala koji bi jasno pokazali nivo i prirodu učešća Crne Gore u raspadu SFRJ. Ovaj nedostatak izvora se predstavlja kao snažan dokaz o marginalnom učešću crnogorske elite u procesu nestajanja Jugoslavije. Tačno je da se zapisnici skupštinskih zasijedanja tokom 1991. i 1992. godine moraju tretirati kao sekundarni izvori, pošto su dostupni kroz kolekciju odabranih tekstova profesionalnog novinara. Prosto rečeno, autorska selekcija materijala za tu knjigu oduzima pomenutim zapisnicima atribut primarnih izvora. Tačno je da se ne zna šta se desilo sa video i audio arhivom TVCG o dešavanjima iz ranih 1990-ih.²¹ Ipak, ne treba zaboraviti da su 2003. godine uništeni primjerci dnevnog lista *Pobjeda* koji su čuvani u gradskoj biblioteci „Radosav Ljumović“ u Podgorici i u kojima su štampani tekstovi crnogorskih političkih lidera koji su bili dio tada snažne nacionalističke kampanje u prilog ratu. Ne treba zaboraviti ni to da je bivši generalni sekretar Skupštine Republike Crne Gore, Milan Radović, izdao narednje svojim službenicima da iz podruma Skupštine izmjestite arhivu koja se odnosi na ratni period. Nikada se nije saznalo kakva je sudbina zadesila te dokumente. U međuvremenu, oni koji se bave ovom problematikom oslanjaju se na privatne arhive u Crnoj Gori i u inostranstvu kako bi sklopili sliku dešavanja iz 1990-ih. Ovakvi primjeri uništavanja i uklanjanja primarnih izvora mogu da izazovu sumnju u postojanje koncentrisanog napora od strane vladajuće elite da se eliminišu historijski izvori i time se profesionalni historičari ostave bez mogućnosti

²⁰ „Naravno da sam saglasan s tim da treba osuditi zločine iz ratova devedesetih, ali postavljam pitanje predsedniku zbog čega to nije učinjeno 2005. godine, i pitam se da li je Tadić svestan da postavljanje pitanja kolektivne odgovornosti Srbije i Republike Srpske nema za cilj pravdu prema žrtvama, već je naprotiv, uglavnom, deo naknadnih ratnih napora Republike Hrvatske, i Muslimana i Hrvata iz BiH.“ – Komentar historičara Čedomira Antića prenet u: Aleksandar Čirić, *Slučaj Srebrenica: Zločinac bez kazne*, Vreme, br. 996, Beograd, 4. februar 2010. U istom broju nedeljnika *Vreme*, u tekstu Filipa Svarma, *Čovjek koji je ubio Srebrenicu: Ratko Mladić*, navedene su izjave ministra unutrašnjih poslova Srbije Ivice Dačića i predsjednice Skupštine Srbije Slavice Đukić-Dejanović, koje se skoro potpuno podudaraju sa komentarom Čedomira Antića.

²¹ Dokumentarni film „Rat za mir“ autora Koče Pavlovića (Podgorica: IPG nOBALA, 2004) kao i knjiga Veseljka Koprivice, *Sve je bilo meta*, (Podgorica: Monitor, 2004) predstavljaju rijetka autentična svjedočanstava o opsadi Dubrovnika koja su, u određenom stepenu, dostupna javnosti u Crnoj Gori.

da argumentovano analiziraju prošla dešavanja. Ipak, nadamo se da će dokumenta o ulozi Crne Gore u raspadu SFRJ biti uskoro stavljena na raspolaganje profesionalnim historičarima. Ovakva situacije se, takođe, može interpretirati i kao model kreiranja kolektivnog sjećanja (zaborava?) kroz selektivnu konstrukciju kolektivnog pamćenja i instrumentalizovanog iskustva *realnosti prošlosti*. Zanimljivo je da se uporedo konstruiše alternativna interpretacija prošlosti: idealizovana predstava mediteranske, multietničke, tolerantne i multikulturne Crne Gore koja je, zbog spleta nepovoljnih historijskih okolnosti, bila žrtva hegemonističke politike velikih susjeda. Istovremeno se nudi nova vizija budućnosti koja se zasniva na brisanju teških sjećanja lokalnog i regionalnog karaktera, i promociji širih okvira: evroatlantski integracioni procesi i članstvo u NATO-u. Ovi medijski atraktivno upakovani okviri su predstavljeni kao svemoćan lijek za neprijatna sjećanja o prošlim danima i kao magična pilula koja namah otklanja sve glavobolje iz prošlosti, a građanstvo i političku elitu oslobađa obaveze da se osvrću na ono što je bilo. Ovim se, naravno, manifestuje ozbiljnost problema sa kojima se Crna Gora još uvijek nije suočila, ali i nespremnost (nemoć? nesposobnost?) elita da te probleme riješe na lokalnom i regionalnom nivou. Ovdje se, takođe, radi o mnogo kompleksnijem problemu nego što je to politički motivisano promovisanje zaborava kao vrline. Riječ je, naime, o konstrukciji sjećanja i selekciji elemenata koji će činiti novu crnogorsku historijsku naraciju. Navedeni primjeri služe da se ukaže na očiglednu stvar: borba protiv zaborava se mora voditi i na domaćem terenu.

Iako ovdje nije riječ o južnoslovenskom specifikumu, valja se podsjetiti da ovaj proces ima svoj istorijat, odnosno da postoje domaći primjeri na osnovu kojih se može (i treba?) mjeriti valjanost savremenih strukturiranja kolektivnog sjećanja. Tako su napori na „obnovi i izgradnji“ kao i proces „građenja novog čovjeka“ u socijalističkoj Jugoslaviji istovremeno bili napori ka konstrukciji (redefinisanoj?) kolektivnog sjećanja kroz reformu sistema obrazovanja, kontrolisanu izdavačku djelatnost i mnoge aktivnosti na polju kulture i umjetnosti. Sličan proces se poslije Drugog svjetskog rata zbivao u Njemačkoj, Sovjetskom Savezu, Japanu i SAD. Istočna Evropa u periodu poslije 1989. godine bila je preplavljena primjerima kolektivnog zaborava, restrukturiranja kolektivnog sjećanja, a nerijetko i sasvim novih konstrukcija sjećanja. Isto se može reći i za prostor nekadašnje SFRJ.

Bavljenje sprečavanjem kolektivnog zaborava oslanja se na teorijski važan princip: ono što nije poznato javnosti i ono o čemu se javno ne govori, neminovno će biti podvrgnuto društvenom zaboravu. Nasuprot pravilima koja regulišu individualno sjećanje – gdje gospodari kompleksna dinamika neizraženih sjećanja – kolektivno pamćenje mora biti dio javnog domena. Osim iskustava koja formiraju individualna sjećanja, postoji potreba za dokumentima, obilježjima, spomenicima i podsjećanjima. Drugim riječima, postoji potreba za stvaranjem (očuvanjem) široke informativne osnove za sjećanje. Ovo znači da kada govorimo o društvenom zaboravu potrebno je da se više fokusiramo na društvene,

političke i kulturne faktore, a manje na psihološke i psihoanalitičke kategorije.²² *Odsustvo* u kolektivnom sjećanju može, naravno, biti motivisano psihološkim faktorima, ali posljedice takvog odsustva utiču na mnogo šire okvire nego što su individualna svijest i savjest. Njemačka može poslužiti kao primjer. Veoma je korisno kada se objavljuju rezultati istraživanja psihodinamike ćutanja onih koji su živjeli u doba nacizma. Ipak, rezultati ovakvih istraživanja nude samo jedan od mnoštva delića koji čine kompleksnu sliku prisustva i odsustva u današnjem kolektivnom sjećanju stanovnika Njemačke.²³ Ovo bi moglo poslužiti kao model i metod očuvanja kolektivnog sjećanja na našim prostorima. Lične naracije bola i patnje uzrokovane ratovima za teritorije u bivšoj SFRJ čine važan dio kolektivnog sjećanja i njih treba sačuvati i objaviti. Istovremeno, ne smije se zaboraviti da su ove naracije samo – i jedino – dio mnogo šire priče. Ukoliko se ova individualna sjećanja ne budu tretirala kao mali segmenti kompleksne naracije koja ima važne političke i kulturološke elemente, kolektivno iskustvo realnosti prošlosti (nova konstrukcija društvenog sjećanja) imaće mnogo praznina i biće prepoznatljivo po onome što nedostaje. Odsustva su, čini se, i do sada bila najupečatljiviji elemenat kolektivnog sjećanja na našem prostoru.

Ideja da kada govorimo o društvenom zaboravljanju mi, u stvari, govorimo o *odsustvima* koja su zapažena i očigledna, implicira da kolektivni zaborav kao i kolektivno pamćenje imaju svoju istoriju. Ono što je u jednom istorijskom trenutku izgledalo kao potpuno prirodan nedostatak pažnje posvećene specifičnim detaljima iz prošlosti, u drugom vremenu postaje veoma značajna činjenica koja je izostavljena iz korpusa kolektivnog pamćenja. Kao što je to slučaj sa konceptom pamćenja, i *odsustvo pamćenja* je socijalna konstrukcija koju uobličavaju jednako snažni moralni i ideološki faktori.²⁴ Kada se grupe čije je iskustvo zadugo bilo isključeno iz ukupnog društvenog sjećanja bore protiv „zaboravljanja“ tog iskustva, one, u stvari, redefinišu sopstveno iskustvo od onoga koje nije bilo vrijedno da se zapiše i zapamti, do onoga koje to jeste. U crnogorskoj historiografiji, na primjer, nije dovoljno obrađivana problematika političkih lojalnosti u pograničnim krajevima u vremenu redefinisavanja granica i nacionalnog buđenja. Naracije o ulogama koje su u ovim procesima u Crnoj Gori imale etničke i vjerske manjine, kao i analize suprotstavljenih osjećanja lojalnosti predstavljaju tematske okvire, odnosno 'praznine' koje treba popuniti. Ovaj napor ne predstavlja samo prepoznavanje odsustva, izazov za strukture vlasti u određenom društvu i dekonstrukciju mnogih kulturnih stereotipa, već se radi o jasnom političkom činu.

²² Za opširan pregled stručnih radova koji se bave analitičkim perspektivama, videti: *La memoire et l'oubli*, Communications, specijalan broj, br. 49, Pariz: Seuil, 1989.

²³ Za detaljniju analizu ove problematike videti: Anson Rabinbach i Jack Zipes (ur.), *Germans & Jews since the Holocaust: The Changing Situation in West Germany*, New York: Holmes & Meier Publishers, 1986.

²⁴ Videti komparativnu analizu ovih pitanja u: Judith Miller, *One, by One, by One: Facing the Holocaust*, New York: Simon & Schuster, 1990.

Postoje brojni radovi multidisciplinarnog karaktera koji nude kritičke procjene različitih modela i načina sjećanja, odnosno pamćenja. Većina ovih radova počinje eksplicitnom izjavom da je cilj čitavog napora da se iznova uspostavi prisustvo određenih segmenata prošlosti koji su bili marginalizovani ili sasvim zanemareni. Omogućavanje da se ranije nepoznanice iznova snažno pojave na javnoj sceni predstavlja istovremeno prepoznavanje odsustva i model koji koriguje raniju grešku, pa to odsustvo uspostavlja kao integralan dio savremenog društvenog pamćenja. Ovim se, naravno, ne konstruiše kompletan idealan model. Potrebno je imati na umu da ono što mi u ovom trenutku smatramo da je vrijedno pamćenja ili spasavanja od zaborava jeste – samo i jedino – naša subjektivna projekcija istorijskog sjećanja. To nije, i ne može se uzeti kao apsolutni standard.

Tvrđnja da su „odsustva“ u korpusu kolektivnog sjećanja jasan dokaz potpunog društvenog zaborava je veoma značajna. Ipak, postoje situacije kada je takva tvrdnja analitički kontraproduktivna, pošto naš fokus na „dokazivanje zaborava“ često može zamagliti, odnosno marginalizovati važan element: dinamiku isključivanja koja je, kao po pravilu, cilj ovakvih istraživanja. Možda bi bilo funkcionalnije i ispravnije koristiti termin *praznina sjećanja*, jer se često ne radi o potpunom zaboravu, nego o modalitetima marginalizacije specifičnih sjećanja do nivoa da se ona ne zaboravljaju, ali se o njima ne govori javno.

Ono što je ovdje u pitanju nije sitničarenje oko terminoloških odrednica i jasnoće. Radi se o prepoznavanju različitih zahtjeva koje nameće analiza odsustva.

Dokumentovanje odsustva u kolektivnom sjećanju znatno se razlikuje od utvrđivanja i analize procesa i tehnologije eliminacije određenih sjećanja. Dokumentovanje je, naravno, važno za što bolje razumijevanje sadašnjosti i budućnosti: nedostatak osnovnih resursa za sjećanje (pamćenje) određenih aspekata prošlosti znatno umanjuje, ako ne i sasvim onemogućava kolektivno pamćenje. U ovom smislu, saznati šta je izostavljeno iz dokumenata i arhiva može dati veoma važne rezultate. Kao dobar primjer služi donekle problematičan proces dokumentovanja ratnih sukoba i njihovih posljedica na prostoru nekadašnje SFRJ krajem 1990-ih godina.

Utvrđiti *razloge* za odsustva i *modele* eliminacije je nešto sasvim drugo. U nekim slučajevima, dokumentacija može biti sasvim jasna i decidna. Ovo važi u slučajevima političkih režima koji određeni događaj (događaje) ili ljude proglaše nepostojećim, i potrude se da uklone sve tragove njihovog postojanja i sjećanja na njih.²⁵

Do sada smo koristili termin *odsustva* u njegovom osnovnom značenju, da nešto nedostaje. U relativno ograničenom broju slučajeva sasvim je opravdano

²⁵ Vidjeti: Jonathan Mirsky, *The Party's Secrets*, The New York Review, 25. mart 1993, 57–64.

koristiti ovaj termin u osnovnom značenju. Udžbenici istorije i knjige objavljiva-
ne na istorijske teme u Sovjetskom Savezu bili su „ispunjeni“ odsustvima.²⁶ Ta-
kođe je bilo primjetno odsustvo tematike holokausta u udžbenicima istorije i isto-
rijskim monografijama pisanim i objavljivanim na Zapadu.²⁷ No, čak i u ovim
slučajevima, ideja da nešto nedostaje funkcioniše naspram slijedeće pozadine:
nešto drugo je veoma prisutno. Izuzetno su rijetki slučajevi potpunog vakuuma u
arhivskim materijalima, pa se ovakva pretpostavka potpunog i apsolutnog odsu-
stva ne koristi u procesu promišljanja društvenog zaborava. Valja, ipak, napome-
nuti da nas istorija uči tome da diktature i drugi opresivni režimi imaju veoma ve-
liko poštovanje prema sjećanju (pamćenju). Nivo tog poštovanja je u direktnom
odnosu obrnutog reciprociteta sa brojem i kompleksnošću metoda koje ovi režimi
koriste kako bi uništili sve ono što ne odgovara zvaničnoj naraciji. Što je veći na-
por da se unište izvori i da se marginalizuju alternativne naracije, to je poštovanje
prema sjećanju prisutnije.

Udžbenici istorije i knjige koje se bave tematikom crnogorske istorije
mogu poslužiti kao dobra ilustracija. Najveći broj udžbenika i knjiga o istoriji Cr-
ne Gore pisanih u posljednjih stotinak godina jasno pokazuju oboje: *prisustva* i
odsustva. Do perioda poslije Drugog svjetskog rata skoro sve knjige individual-
nih autora i gotovo svi udžbenici istorije za škole u Crnoj Gori analizirali su kul-
turološke odlike, tradiciju i društvene odnose, problematiku identiteta ovog pro-
stora kroz diskurse predmoderne i plemenske strukture, kao i crnogorskog srp-
stva. No, i tadašnji režim je pokazivao zdravu mjeru poštovanja prema sjećanju i
veoma istančan politički instinkt kada su u pitanju prisustva i odsustva. Tako je
17. jula 1861, knjaz Nikola Petrović podigao spomenik grupi Vasojevića i Ceti-
njana koji su, poslije naivno zamišljenog vojnog angažmana u Srbiji, bili inter-
nirani od tamošnjih vlasti. Ovo je bio prvi spomenik koji je podignut u Crnoj
Gori i oni kojima je bio namijenjen nazvani su junacima. Jednu deceniju kasni-
je, knjaz je ustvrdio da je to „spomenik izdajstvu Srbije,“ da bi 1896. godine,
uoči posjete kralja Aleksandra Obrenovića Cetinju, crnogorski vladar naredio
da se spomenik sruši.²⁸

Istoriografija i udžbenici u socijalističkoj Jugoslaviji su naglašavali pri-
sustvo ideološkog elementa i novih konstrukcija koje su nametane kako bi se na-
izgled riješila kompleksna pitanja identiteta i odnosa među zajednicama na pro-
storu Crne Gore. U oba slučaja, istoriografija prije i poslije 1945. godine je sna-
žno, i s pozicija vlasti, isticala veoma specifična *prisustva*. S druge strane, naracije

²⁶ Interesantna i informativna analiza procesa „otkrivanja“ ovih odsustava u sovjetskoj isto-
riografiji u: R. W. Davies, *Soviet History in the Gorbachev Revolution*, Bloomington & Indiana-
polis: Indiana University Press, 1989.

²⁷ U ovom pogledu su interesantne studije: Lucy S. Dawidowicz, *The Holocaust and the
Historians*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981; Gerd Korman, *Silence in the Ame-
rican Textbooks*, Yad Vashem Studies, VII (1970), 183–203.

²⁸ Šerbo Rastoder, *Crnogorci i spomenici: ulični obračun sa istorijom*, u: Šerbo Rastoder,
Janusovo lice istorije: Odabrani članci i rasprave, Podgorica 2000, 280.

žrtvi raznih vojski i velikodržavnih projekata, kao i čitav korpus koji se odnosi na ideju suvereniteta u Crnoj Gori činili su ono što bi se moglo nazvati veoma očiglednim *odsustvom*. U zavisnosti od perioda u kojem se praktikovalo, „zaboravljanje“ ove istorijske naracije su bivale racionalizovane raznim konstrukcijama vezanim za crnogorsko srpstvo: od teze da je toponim prihvaćen kao etničko i nacionalno ime, pa do toga da su crnogorsku naciju izmislili komunisti. Izvan okvira identitetskih tema, pojedini događaji koji se nisu uvijek mogli iskoristiti za političku promociju bivali su ili sasvim isključeni iz zvanične historiografije, ili su svođeni na fusnotu u pojedinim radovima. Poznati *Vraneški slučaji* iz perioda između dva svjetska rata, kao i brojne priče o takozvanim 'pasjim grobljima' su dobri primjeri ove marginalizacije. S druge strane, iako je crnogorsko iskustvo Informbiroa bilo tabu tema sve do 1990. godine i pojavljivanja knjige Rifata Rastodera i Branislava Kovačevića, *Crvena mrlja*, tadašnje snažno promovisano oživljavanje ovog značajnog *odsustva* je, čini se, bilo ideološki motivisano. Politički indukovane alternativne interpretacije istorijske naracije u Crnoj Gori su tada zahtijevale da se napravi otklon od „starog“ režima i poražene ideologije, pa su dotadašnja odsustva postala centralne teme historiografije, beletristike i novinarstva.

Životni put jednog od vođa Bozićne pobune, Krsta Popovića, predstavlja interesantan primjer *prisustva* i *odsustva*. U zavisnosti od perioda i od toga koja državna formacija je bivstvovala na našem prostoru, kao i od karakteristika ideološkog profila vladajućih režima, istorijska naracija o Krstu Popoviću je bivala uključena u zvanično sjećanje, ili bivala djelimično „zaboravljena.“ Paralelno sa periodičnim i ideološki motivisanim odsustvima iz zvaničnog društvenog sjećanja i udžbenika istorije, Krsto Popović je postao integralan dio oralne istorije, odnosno alternativnog sjećanja koje je bilo marginalizovano. Popović predstavlja ne samo jednu od kontroverznijih ličnosti moderne istorije Crne Gore, nego su njegov životni put i izbori koje je pravio vremenom postali epitomija crnogorskih podjela, manipulacija i emocijama obojene političke namjere.

Interesantno je pratiti kako je proces konstrukcije istorijske naracije i dizajniranja *odsustva*, odnosno spasavanja onoga što je bilo marginalizovano, tekao kasnih devedesetih godina i početkom 21. vijeka. Kraj 1990-ih godina je bilo vrijeme kada se u Crnoj Gori objavljivalo relativno dosta istorijskog materijala koji je analiziran u okviru suverenističkog diskursa. U ovom naporu da se akademski uokviri politički projekat crnogorske nezavisnosti koji je decenijama bio marginalizovan i potiskivan u zaborav, dotadašnji dominantni elementi društvenog sjećanja su potisnuti u pozadinu. Revizionizam u istoriji, kao i dizajniranje kolektivnog sjećanja poslije Podgoričke skupštine zamijenio je istovjetan proces nakon 1945. godine. Poslije „antibirokratske revolucije,“ do tada potiskivani diskurs crnogorskog srpstva je iznova zauzeo centralnu poziciju na javnoj sceni. Promjena političkog kursa vladajuće elite u Crnoj Gori poslije 1997. bila je tačka u kojoj je dotadašnje odsustvo suverenističke naracije ubrzo postalo dominantan element

zvaničnog društvenog sjećanja. Dakle, isti proces se ponavljao u različitim vremenskim periodima. Ono što se mijenjalo bila je politička klima i nivoi nasilja koji su pratili kreiranje *novih odsustava*. Model je, međutim, ostao nepromijenjen i, iako se o njima ili nije govorilo ili su bivala osporavana u stručnoj i popularnoj literaturi, činjenica je da su *odsustva* predstavljala integralan dio društvene svakodnevice u Crnoj Gori. Ona su bila izmještena izvan okvira zvaničnog i formalnog, ali nikada nisu sasvim zaboravljena.

Ideja o „izmještanju“, odnosno o tišini koja je „odjenuta u riječi“ pomaže da shvatimo kako društveno zaboravljanje funkcioniše u velikom broju slučajeva. Naše kognitivne mape ne mogu lako da tolerišu prazninu i kaos, pa potpuno brisanje čitavih perioda / događaja / ličnosti iz dokumentacije često (ako ne uvijek) prouzrokuje nelagodnost ili sumnjičavost. Suprotno ovome, ponuditi prihvatljivu verziju prošlosti, bez obzira što se isključuju neke centralne komponente, predstavlja siguran način da se ponuđena verzija ne dovede u pitanje sve do trenutka kada se društvena situacija drastično ne promijeni. Kada se radi o „zaboravljanju“ i „isključivanju“ iz naracije aktivnosti koje su bile moralno i etički problematične, ili naprosto zločinačke, ova odsustva bivaju više nego nadoknađena alternativnom i moralno prihvatljivom verzijom prošlosti. Koliko je prihvatljiva ova alternativna verzija i na koji način se ona može održati kao dominantna zavisni, čini se, od vjerodostojnosti prezentacije u odnosu na mitove koje je zajednica već odavno prihvatila, kao i od sposobnosti da se eliminiše svaka kritika alternativne verzije. Primjer Austrije je dobra ilustracija vitalnosti alternativne verzije prošlosti. Interpretacije uloge Austrije u Drugom svjetskom ratu svode se na priču o žrtvi nesrećnih istorijskih okolnosti i ovaj segment prošlosti se analizira u okvirima viktimologije. Ova alternativna verzija je bila nevjerovatno uspješna uprkos aferama kakva je bila ona sa Kurtom Valdhajmom, na primjer. Zaboravljanje nacističke prošlosti se dobro uklopilo u širu naraciju o propasti imperije, ali se ovo nije moglo desiti bez pristanka i saradnje spoljašnjeg faktora: Sovjetskog Saveza i SAD. Paralela može biti povučena i u slučaju Poljske i njenog nepristajanja da prihvati dio odgovornosti za holokaust.

Post-1995. istorijska naracija o „tangentialnoj“ ulozi Crne Gore u procesu raspada nekadašnje SFRJ koju nalazimo u nekim udžbenicima i pojedinim stručnim analizama, kao i društveno sjećanje koje se ovom naracijom pokušava kreirati (nova *prisustva* i *odsustva*) može da posluži kao dobra ilustracija „izmještanja“ i nuđenja alternativne verzije istorijskog sjećanja. I u slučaju Crne Gore (kao, uostalom, i svih bivših republika SFRJ) saradnja spoljašnjeg faktora je bila neophodna, pa se međunarodna zajednica potrudila da legitimiše diskurs žrtve nacionalističke politike sjevernog susjeda, koji je ponuđen kao alternativna verzija novije crnogorske istorije. Vidjeti sebe (kolektiv / naciju / državu) kao žrtvu istorije uopšte, a posebno kao žrtvu nacista, diktatora, nacionalista, ili vjerskih fanatika predstavlja veoma snažnu i privlačnu ideja koja, uz to, konzumentu nudi privid sigurnosti i kreira okvir postojanja koji ne mora uvijek da ima mnogo dodirnih tačaka sa realnošću.

Prepoznavanje činjenice da su *odsustva* veoma često rezultat *izmještanja* predstavlja dobru polaznu osnovu za analizu dinamike društvenog zaboravljanja. Tradicionalna kritička analiza društvene konstrukcije znanja pomaže nam da obilježimo postojeće modele pamćenja. Obilježiti detalje određenih naracija, kao i generalnu „strukturu senzibiliteta“ u koju se te naracije uklapaju, značajno pomaže da shvatimo kako je moguće da neke od alternativnih verzija prošlosti nikada nisu zaživjele.²⁹ Ono što je važno imati na umu jeste da suprotstavljati se *odsustvu* tako što će se kreirati i obogaćivati informaciona baza koja će govoriti o tom i takvom odsustvu, predstavlja samo početnu fazu. Drugim riječima, ovim se jedino kreira *mogućnost* promjene u okviru kolektivnog sjećanja. Iskorištavanje te mogućnosti predstavlja teži dio posla, pošto rekreiranje naracije na osnovu novih izvora (informacione baze) mora zadovoljiti najmanje dva kriterijuma. Prvo, ono mora biti uvjerljivo na emotivnom i kognitivnom nivou. Drugo, ono mora kreirati potrebu da se zajednica sjeća onoga čega se ranije nije sjećala. Ovaj posao je težak ne samo zato što zahtijeva dobro poznavanje i razumijevanje korijena i istorijata specifičnog procesa zaboravljanja, nego zato što je ono što se konstruiše novom naracijom manje stvarno i mjerljivo nego pređašnje znanje ili njegovi fizički markeri. Da bi se opravdali novi načini sjećanja, bilo na moralnoj, intelektualnoj ili emotivnoj osnovi, često se moraju marginalizovati ili potcijeniti neke od veoma važnih kulturnih vrijednosti i vjerovanja. Naravno, kreiranje novih načina sjećanja može biti (a često i jeste) eksplicitno politička aktivnost. Politički motivisani projekti konstrukcije sjećanja donose određene rizike. Ovo je posebno očigledno u slučajevima kada su takvi projekti povezani sa procesom rekreiranja i razvoja kolektivnog identiteta. Jedan od značajnih rizika jeste pročišćavanje arhiva o prošlim dešavanjima i selekcija konstruktivnih elemenata alternativne istorijske naracije, kako bi se postigla što veća inspirativna vrijednost novih realnosti prošlosti.

Po svim ovim linijama, mnogi od osnovnih principa koji uređuju život zajednice mogu biti dovedeni u pitanje. Budući da sjećanje pomaže da se održe društveni identitet i poredak, boriti se protiv zaborava često predstavlja izazov i za poredak i za uspostavljeni društveni identitet. Ovo su neki od razloga za značajan otpor čak i onda (ili posebno onda) kada je dozvoljeno da se konstruiše nova „infrastruktura“ sjećanja. Ovdje je važno napomenuti da društveni zaborav može biti, i često jeste, viđen kao potreban i poželjan. Osim veoma uopštene ideje da prevelika briga za prošlost može biti kontraproduktivna za zdravlje

²⁹ Termin „struktura senzibiliteta“ (*structure of sensibility*) pozajmljen je od Rejmonda Vilijamsa. Njegove ideje o kulturi su značajno uticale na formiranje mog viđenja ove tematike. – Vidjeti: Raymond Williams, *Culture and Society*, London, Chatto and Windus, 1958; *The Long Revolution*, London, Chatto and Windus, 1961; *The Country and the City*, London, Chatto and Windus, 1973. Takođe: Paul Jones, *Raymond Williams's Sociology of Culture: A Critical Reconstruction*, London: Palgrave, 2004; J. E. T. Ethridge, *Raymond Williams: Making Connections*, New York: Routledge, 1994.

kolektiva, postoje drugi specifičniji i kulturološko konstruisani principi koji uokviruju zaborav na pozitivan način. Pomenuta naracija o pomirenju i evropskim integracijama u Crnoj Gori predstavlja odličan primjer ovog pozitivnog viđenja zaborava. Insistiranja na tome da se treba okrenuti budućnosti, a prošlost istorizovati kako ne bi predstavljala teret za društveni napredak, predstavljaju klasičan model pozitivne prezentacije zaborava, odnosno promocije zaborava kao vrline.

Ideja da često treba da *oprostimo, ali ne i da zaboravimo* namah zvuči kao pravilo o tome kako se treba boriti protiv zaborava. Praktične primjene ove ideje, međutim, često zamagljuju liniju koja razdvaja opraštanje od zaborava. Kada je, kao tek izabrani predsjednik Češke, Vaclav Havel apelovao na sugrađane da jedni drugima „ne iskopavaju prljavštinu“ iz prošlosti, on je podržao ovaj apel moralno utemeljenim priznanjem da je i on odgovoran za nedjela komunističkog režima. Zarad društvenog mira, tvrdio je Havel, ljudi treba da prepoznaju sopstvenu odgovornost i da, istovremeno, oprostite drugima. U tadašnjoj situaciji, Havelov glas je predstavljao racionalnost i moralnost stopljene u leguru. Ipak, on je ovim aktom istovremeno učutkivao one koji su željeli da kreiraju detaljan dokumentacioni centar o događanjima iz bliske prošlosti.

Zaboraviti, ali ne i oprostiti je mnogo prisutnija strategija u centralnoj i istočnoj Evropi posle pada Berlinskog zida. Paralelno sa širokim i raznorodnim naporima da se od zaborava spasu sjećanja učutkana od strane režima, teče temeljan i veoma obiman posao na brisanju očiglednih tragova komunističke prošlosti iz javne sfere. Preimenovanje ulica i trgova, pa i čitavih gradova često je značilo vraćanje na originalne nazive. Često je, međutim, to bila prilika da se post-1989 omrznuta simbolika starog svijeta zamijeni referencama iz alternativne istorijske naracije. Sličan proces društvenog inženjeringa zaborava može se pratiti u mnogim zemljama, od bivše Istočne Njemačke, preko država nastalih raspadom bivše SFRJ. Crna Gora je, takođe, integralan dio ovog procesa.

Imajući u vidu brzinu kojom se najveći dio „infrastrukture“ sjećanja mijenja ili sasvim uništava u zemljama u tranziciji, uspjeh ovog poduhvata još nije potpuno osiguran. Da bi društveni zaborav postao integralan dio svakodnevne određenog kolektiva nije dovoljno da sa horizonta nestanu samo najočigledniji tragovi prošlosti. Potrebno je mnogo više. Naravno, ono što se postiglo je više nego očigledno: postalo je praktično nemoguće da se obilježava prošlost koja je sada *izmještena*. U ovom pogledu, naponi u zemljama centralne, istočne i jugoistočne Evrope nisu izuzetni, već potvrđuju univerzalnu funkcionalnost modela konstrukcije kolektivnog zaborava. Kao što se poziv za sjećanje često oslanja na moralne principe pravde, tako se i poziv na zaborav često oslanja na osjećaj istorijske korektnosti. Kada se od nas traži da se nečega ne sjećamo, odnosno da zaboravimo, od nas se, u suštini, traži da *ne poštujemo* i *ne obilježavamo* određeni događaj, ljude, ili čitave istorijske periode. Ono što je obično u pitanju jeste da li individua, grupa, ili pokret *zaslužuju* da budu zapamćeni. Zaboraviti ideološki problematičnu prošlost je pojava koja se može detektovati

široj svijeti. Ono što je značajno jeste da, bez obzira kako ih vidimo u datom političkom trenutku, *odsustva* mogu da ožive namah. Politički, ideološki, ali i širi kulturološki faktori igraju značajnu ulogu u ovom procesu oživljavanja, pa analizu procesa društvenog zaborava treba započeti dešifrovanjem svih ovih faktora.

Srđa Pavlović

ABSENCES – DENYING THE PAST AND CONSTRUCTION
OF SOCIAL FORGETNESS

Summary

The author analyzes the troubled relationship between the collective and individual memory, on the one hand, and the discipline of history that we teach and study at universities, on the other. Adopting and applying theoretical frameworks and methodological tools of history, sociology, anthropology, and cultural studies as well as the sub-discipline of mnemohistory, the author is defining the process of constructing collective memory and is elaborating on the categories of *presence* and *absence* within an official historical narrative. Furthermore, the concepts of „truth“ and „memory“ itself are treated as unstable and destabilizing. Since the past is always presented through the narrative, contesting it means struggling over the issue of representation. With this in mind, our understanding of the past has strategic, political and ethical consequences for our present.

UNIŠTENJE SRPSKE PRIVREDNE ELITE POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA

Primer porodice Teokarović*

APSTRAKT: U članku je, na primeru poznatih srpskih tekstilnih industrijalaca Teokarovića, pokazano kako su revolucionarne komunističke vlasti uništile privrednu elitu, čime je Brozov režim oduzeo ekonomsku snagu građanskoj klasi i uklonio je iz političkog života.

Ključne reči: Srbija, Drugi svetski rat, privredna elita, konfiskacija, sudovi časti

U savremenoj sociološkoj i istoriografskoj literaturi postoje brojna tumačenja fenomena elite. Ono što je zajedničko u različitim definicijama ovog pojma jeste to što se elitama priznaje veliki ili presudan značaj u razvoju i modernizaciji svakog društva. Osnivači teorije elite sociolozi Vilfredo Pareto i Gaetano Mosca određivali su pripadništvo eliti prema ličnim osobinama pojedinaca.¹ Elitu, po njima, čine ljudi koji su od drugih talentovaniji, hrabriji i preduzimljiviji. Definicija Eve Ecioni-Halevi je šira. Ova naučnica smatra da su pripadnici elite ljudi koji: „(...) imaju veći udeo u aktivnoj kontroli nad organizacijsko-administrativnim resursima moći. Ili mogu biti oni koji imaju veći udeo u resursima znanja, ambicije, harizme, vremena, motivacije i energije. U svakom slučaju, to su muškarci i žene, unutar svake društvene klase, koji – na temelju tih resursa – imaju

*Osnovu ovog teksta predstavlja završni rad istog naslova čijom je odbranom autor 2001. godine s uspehom okončao postdiplomske studije na AAOM-u u Beogradu (mentor dr Momčilo Mitrović). Svedočenja Nevene Teokarović i Svetlane Velmar Janković autor je zabeležio tokom 2001. i 2002. kao saradnik u okviru istraživačkog projekta „Suočavanje sa totalitarnim nasledem komunizma u Srbiji i Crnoj Gori – sećanje, izmirenje, restitucija“. Rad je sačinjen na osnovu građe pohranjene u Arhivu Srbije (Fond Ministarstva finansija i Fond Zemaljske komisije Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača) i Arhivu Jugoslavije (Fond Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ). Korišćena su i dokumenta koja su u posedu potomaka i rođaka čuvenih industrijalaca, štampa koja je u to vreme izlazila u Beogradu i Leskovcu, kao i raznovrsna literatura.

¹M. Lazić (prir.), *Račji hod*, Beograd 2000, 22.

sposobnost i volju da se angažuju u određenim akcijama koje imaju širi značaj i veći uticaj na društvo.“²

Elitu, dakle, čine ljudi koji se u jednom društvu izdvajaju svojim znanjem ili položajem. Znanje i stručnost koje oni poseduju omogućavaju razvoj čitavog tog društva. Karl Poper poziva svoje čitaoce da zamisle: „(...) da naš ekonomski sistem, uključujući svu mašineriju i sve društvene organizacije, jednog dana bude uništen, ali da tehničko i naučno znanje ostane sačuvano. U tom slučaju, jasno je da neće trebati mnogo vremena da se ceo ekonomski sistem rekonstruiše... Ali, zamislimo da celokupno znanje o ovoj materiji iščezne, a da materijalne stvari ostanu sačuvane. To bi bilo jednako onome što bi se dogodilo kada bi neko divlje pleme okupiralo visoko industrijalizovanu, ali napuštenu zemlju. To bi uskoro dovelo do potpunog iščezavanja svih materijalnih ostataka civilizacije.“³

Nosioци i baštinici tih tehničkih, naučnih i umetničkih znanja i sposobnosti, bez kojih nije moguć razvoj društva, javljaju se u obnovljenoj srpskoj državi od polovine 19. veka.

Sudbina srpske privredne elite

Moderna Srbija u vreme nastanka nije poznavala elitu po poreklu jer se srednjovekovno plemstvo nije sačuvalo. Začetke elite u srpskom društvu treba tražiti među ustaničkim vođama i njihovim potomcima. Bili su to pripadnici takozvanih tradicionalnih elita: sveštenici, oficiri, profesori, umetnici, trgovci...⁴ Upravo iz redova trgovaca regrutovana je, uglavnom, srpska privredna elita, čiji je preduzetnički duh bio nalik onom kod nemačkih tekstilnih industrijalaca.⁵ Istoričar Predrag Marković je ukazao na činjenicu da zaključci Jirgena Koke o nastanku nemačke tekstilne industrije važe i za Srbiju.⁶ U oba slučaja tu industriju su stvorili preduzimljivi trgovci koji su „organizovali proizvodnju određenih tekstilnih artikala po selima, ispitivali tržište i vršili prodaju.“⁷ To se najbolje vidi na primeru Koste Ilića Mumdzije koji je najpre trgovao sapunom, a zatim se posvetio proizvodnji i prodaji užarije izrađivane u okolini Leskovca.⁸ Njegovi sinovi će kasnije osnovati jedini pravi industrijski koncern u Beogradu.⁹ Osim 13 preduzeća i ostalih nepokretnosti posedovali su i 160 hektara zemlje.¹⁰ Najstarije

² *Isto*, 23–24.

³ K. Poper, *Otvoreno društvo*, I, Beograd 1993, 133.

⁴ Lj. Trgovčević, *Planiranje elita. Pitomci Kraljevine Srbije u inostranstvu 1882–1914*, u: *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu*, Beograd 1998, 366.

⁵ P. Marković, *Beograd i Evropa 1918–1941*, Beograd 1992, 38.

⁶ P. Marković, *Teorija modernizacije i njena primena na međuratnu Jugoslaviju i Beograd*, u: *Srbija u modernizacijskom procesima XX veka*, Beograd 1994, 439–440.

⁷ *Isto*.

⁸ *Isto*.

⁹ *Isto*.

¹⁰ M. Mitrović, *Izgubljene iluzije. Prilozi za društvenu istoriju Srbije 1944–1952*, Beograd 1997, 58.

industrijsko preduzeće Koste Ilića osnovano je 1888. godine u Kozaru, a njegovi sinovi će 1928. samo u fabrici u Beogradu zapošljavati oko 1000 radnika.¹¹

Bilo je, naravno, i onih industrijalaca koji su se izdigli iz redova zanatlija i radnika, a pravi inovantni preduzetnik bio je inženjer Miloš Savčić, jedan od retkih koji je poslovni rizik pretpostavio sigurnoj službi u državnoj upravi.¹² Srpski industrijalci su nastojali da preko svojih udruženja utiču na poboljšavanje privrednih prilika u zemlji. Ustanove kao što su bile Industrijska centrala i Industrijska komora u Beogradu i Leskovačko industrijsko udruženje, imale su upravo takav cilj. U „srpskom Mančesteru“, kako je Leskovac često nazivan, 1925. godine postojala su čak 33 industrijska preduzeća.¹³ Nasuprot komunističkoj predrasudi o neverovatnoj potlačenosti radnika u takvim preduzećima, utvrđeno je da je, među seljacima, rad u fabrici bio veoma cenjen posao, za koji se ponegde moralo davati prase kao mito.¹⁴ Razvoj industrije bio je nepobitan, a u vreme vlade „industrijskog kapetana“ Milana Stojadinovića (1935–1939) i njegove „nove ekonomske politike“, činilo se da se istočni deo Kraljevine Jugoslavije, u tehnološkom smislu, približava srednje razvijenim evropskim zemljama.¹⁵ Međutim, Drugi svetski rat i pobjeda komunista u građanskom ratu na prostoru okupirane jugoslovenske kraljevine doneli su uništenje građanskih slojeva srpskog društva, a sa njima i privredne elite.

Vrlo brzo, od jeseni 1944, promenila se čitava ekonomska i društvena struktura. Cilj komunista bio je da sistematski uskrate političku i ekonomsku moć građanstvu. Da bi to ostvarili, tražili su odgovarajuću, legitimnu formu. Najkraći i najlakši put za oduzimanje imovine i političkog uticaja srpskoj građanskoj eliti pronađen je u proglašavanju tih ljudi za kolaboracioniste i izdajnike. Kakva je koncepcija prava koju su primenjivali komunisti najbolje se vidi na primeru njihovih uzora, sovjetskih pravnikâ. Prvi predsednik vrhovnog suda Sovjetskog Saveza smatrao je, naime, da „komunizam znači ne pobjedu socijalističkih zakona već pobjedu socijalizma nad pravom.“¹⁶ Komunisti su verovali u svoju revolucionarnu misiju, pa su i pravna načela zavisila od tog verovanja. Očekivali su da će „u razvijenom socijalizmu politika i plan zameniti pravo.“¹⁷ Većina zakona koji se donose u komunističkoj diktaturi služi partiji, njenoj „vođećoj ulozi“. Tumačenje tih zakona takođe je zavisilo od partije. Jugoslovenski komunisti zaveli su čvrst jednopartijski i centralizovan sistem, a njihova partija rukovođila je celokupnim državnim i društvenim životom. Kao u svakoj totalitarnoj državi i u

¹¹ S. Dimitrijević, *Istorija Leskovca i okoline (1918–1928)*, Leskovac 1983, 189.

¹² P. Marković, *Beograd i Evropa*, 38. – Autor navodi primere Vape (bio je slovoslagač), kao i Vlajkovića i Rogožarskog (stolari).

¹³ S. Dimitrijević, *n. d.*, 186.

¹⁴ P. Marković, *Beograd i Evropa*, 41.

¹⁵ Lj. Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, I, Beograd 1996, 142. Autor iznosi podatak da se u periodu 1936–1940. državni budžet uvećao za gotovo 40%.

¹⁶ H. Linc, A. Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd 1998, 296.

¹⁷ *Isto*, 297. Citat E. B. Pašukanisa, teoretičara Staljinovog režima.

Jugoslaviji je partijsko-državni vođa kreirao politiku, a pravni sistem nije mogao da ograničava ni partiju ni vođu. Josip Broz i partijska hijerarhija vladali su u ne-definisanim granicama. Zakoni i mere o konfiskaciji, nacionalizaciji, agrarnoj reformi, biračkim spiskovima i mnogi drugi, imali su cilj da od partije stvore kolektivnog vlasnika sredstava za proizvodnju. Tako se brisala razlika između „ekonomije“ i „politike“, a svaka ekonomska odluka ujedno je bila i politička.¹⁸

U prvo vreme komunisti su krili svoje prave namere iza frazeologije, a kasnije su otvoreno proklamovali da im je cilj izgradnja socijalističkih odnosa. Nastojali su da stvore uslove za prelazak na plansku privredu i odmah posle zauzimanja pojedinih krajeva Srbije zaposedali su preduzeća i druge privredne objekte. U toku rata uništen je veći deo industrijskog potencijala zemlje, tako da novim vlastima nije bilo potrebno mnogo napora da do kraja 1945. godine podržave 70% rudarstva, 90% crne metalurgije, 100% proizvodnje nafte i 60% nemetala.¹⁹ Konfiskacijom, oduzimanjem „ratne dobiti“, sekvestrom, država je stekla u vlasništvo oko 80% industrije, čitav bankarski sistem, trgovinu na veliko i spoljnu trgovinu.

Narod u Srbiji je, u odnosu na stanovništvo ostalih krajeva Jugoslavije, pružao najžilaviji otpor uspostavljanju komunističkog totalitarizma. Od jeseni 1944, međutim, komunisti mobilisu 300.000 mladića iz Srbije rođenih između 1912. i 1927. godine, a snage generala Dragoljuba Mihailovića su primorane da se povuku u Bosnu. Više nije bilo moguće odupreti se novim vlastima, koje ozakonjuju konfiskaciju imovine i menjaju svojinske odnose. Radi eliminacije građanskih slojeva („buržui“, „narodni neprijatelji“, „četnici“, „nedićevci“, „grolovci“, „dragoljubovci“...) doneti su zakoni na osnovu kojih su i ugledni ljudi osuđivani kao ratni dobitnici, saradnici okupatora, ratni zločinci i špekulanti. Ti zakoni i odluke sankcionisali su političku, privrednu, kulturnu i propagandnu saradnju sa spoljnim i unutrašnjim neprijateljem.²⁰ Početkom decembra 1944. doneta je odluka o formiranju sudova časti, 24. maja 1945 – *Zakon o oduzimanju ratne dobiti*, juna 1945 – *Zakon o konfiskaciji i izvršenju konfiskacije*, avgusta 1945 – *Zakon o biračkim spiskovima* i *Zakon o štampi*, a *Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države* 25. aprila 1945.²¹

Ovim zakonima Brozov režim je uklonio građansku klasu iz političkog života i oduzeo joj ekonomsku snagu. Industrija i čitava privreda našli su se pod strogom kontrolom novih vlasti. Uz uobičajene kazne (smrt streljanjem, dugogodišnja robija, oduzimanje građanskih prava, oduzimanje srpske nacionalne časti...) osuđeni je obavezno gubio svoju imovinu. Najbližoj rodbini je ostavljan samo „životni minimum za izdržavanje“, a sve ostalo je postalo vlasništvo države.²²

¹⁸ M. Lazić, *U susret zatvorenom društvu*, Zagreb 1987, 19–20.

¹⁹ B. Petranović, Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, I, Beograd 1977, 53–54.

²⁰ M. Mitrović, *n. d.*, 14.

²¹ *Isto.*

²² *Isto.*, 49.

Na taj način je čitav privredni potencijal, izuzimajući deo poljoprivrede, prešao u državnu svojinu.²³

Želeći da stvore društvo slično sovjetskom, komunističke vlasti su, fabrikujući unutrašnje neprijatelje, optuživali pripadnike građanskih slojeva srpskog društva da su zbog „klasne sebičnosti“ bili spremni čak i na izdaju sopstvenog naroda.

Teokarovići kao paradigma srpske privredne elite

„Istorija“ Teokarovića je, zapravo, istorija srpske tekstilne industrije, njegov uspona i pada.

Osnivač porodice bio je leskovački trgovac Dimitrije – Mita Teokarović. Rođen je sredinom 19. veka u gradu koji je još bio pod turskom vlašću. Darovitošću i ambicijom uspeo je, još kao vrlo mlad, da stekne značajan kapital trgujući užarijom, vunanim gajtanom, koncem za šivenje, bojama i paprikom.²⁴ Konkurenti su mu nevoljno priznavali da je bio prvi kome se javila ideja da u Srbiji pokrene proizvodnju vunelog gajtana, nabavljanog ranije isključivo u Bugarskoj.²⁵ Kada je u Srbiji osamdesetih godina 19. veka uvedena visoka carina na uvoz gajtana, preduzimljivi leskovački trgovci Teokarović, Antonije – Tonka Popović, Gligorije – Gorča Jovanović i Proka Mitić, zajedno sa Bugarinom Stefanom Bojadžovom, pokreću 1884. prvu fabriku za izradu tog traženog materijala.²⁶ Bojadžov je iz Bugarske u Leskovac doneo primitivne mašine za pređenje gajtana (čarkove) i postavio ih u vodenici u selu Strojkovcu. Firma je nosila naziv „Antonije Popović i kompanija“, a pet godine kasnije preneti je u selo Vučje, gde je kupljena posebna vodenica.²⁷ Vrlo brzo su dobili konkurenciju u čuvenom Kosti Iliću Mumdziji („Kosta Ilić i kompanija“). Mumdzija i ortaci su svoju fabriku podigli u vodenici u selu Kozaru. Zbog uspešnijeg poslovanja dve kompanije su se 1895. godine spojile.²⁸ Nicala su, zatim, jedne za drugom, brojne leskovačke „gajtanare“. Savremenici su zabeležili da je Mita Teokarović, želeći da unapredi

²³ Milovan Đilas, jedan od komunističkih vođa, opisao je ove događaje na sledeći način: „(...) u posedanju vila bilo je skorojevištva, surevnjivosti i ogovaranja. Ali, eksproprijacija fabrika, radionica i trgovina saradnika okupatora, u vrhovima je primana sa suzdržanim, a u komunističkim nizinama sa otvorenim, pomamnim oduševljenjem. Jer dole su ne samo zaslužni, nego i novopečeni komunisti dobijali uprave, raspolagali bogatstvima. Svaki krupniji vlasnik mogao je biti podvrgnut pod propis o eksproprijaciji zbog saradnje sa okupatorom: fabrike, radionice, imanja, hoteli, kuće – sve što je okupator koristio, bez obzira na volju i držanje vlasnika.“ – M. Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990 (citirano prema: K. Nikolić, *Strah i nada u Srbiji 1941–1944. godine. Svakodnevni život pod okupacijom*, Beograd 2002, 290).

²⁴ Д. Трајковић, *О почецима лесковачке текстилне индустрије*, Лесковачки зборник, Лесковац 1967, 167.

²⁵ Исто.

²⁶ Исто, 157.

²⁷ Исто.

²⁸ Исто, 160.

kvalitet proizvoda, pozvao u Vučje čak i engleskog konzula koji ga je povezo sa uglednim industrijalcima iz svoje zemlje.²⁹

Dimitrije Teokarović je 1896. godine učestvovao u osnivanju prve leskovačke fabrike vunениh tkanina, koja je uspešno radila sve do okupacije u Prvom svetskom ratu. Bugarski okupatori su, napuštajući Leskovac, opljačkali preduzeće, a mašine odneli.³⁰ Posle rata dolazi do nesuglasica između Mite Teokarovića i ostalih vlasnika „Prve Kraljevske povlašćene fabrike prediva, gajtana i tkanina Ilića, Teokarovića i Petrovića“. Teokarović napušta ortakluk, te njegovi sinovi Vlada, Lazar i Slavko 1920. godine u Paraćinu osnivaju svoju fabriku vunениh tkanina („Vlada Teokarović i kompanija“), a sam Mita obnavlja svoju fabriku gajtana u Vučju.³¹ Velika ratna odšteta koju je stariji Teokarović naplatio kao jedan od vlasnika, od Bugara uništene fabrike (ukupno 26,5 miliona dinara), sigurno je pomogla njegovim sinovima u osnivanju samostalnog preduzeća.³² U vezi s ovom naplatom ratne štete izbio je 1924. godine veliki skandal. Ministar pravde Lazar Marković bio je, naime, pred Narodnom skupštinom pozvan na odgovornost. Opozicija ga je optužila za korupciju, jer je, navodno, omogućio povlašćen položaj Teokarovićima u tome da putem reparacija, a na štetu bivših ortaka, u Nemačkoj nabave mašine za svoje preduzeće.³³

Dimitrije – Mita Teokarović je bio i narodni poslanik i predsednik leskovačke opštine, a umro je 1931, u vreme kada su mu sinovi već postali jedni od najuglednijih srpskih industrijalaca.

Fabrika „Vlada Teokarović i kompanija“ je prema podacima iz 1927. imala 15.000 vretena i 200 tkačkih razboja, a zapošljavala je 800 radnika.³⁴ Preduzeće je registrovano 20. avgusta 1920. u Prvostepenom sudu u Čupriji i taj datum je obeležavan kao dan početka rada. Fabričke zgrade su zauzimale prostor od 5.000 kvadratnih metara u koji su donete brojne mašine iz Nemačke, Poljske, Belgije i Austrije.³⁵ Bila je to najmodernija industrija tekstila u zemlji i jedina u Srbiji koja je proizvodila finije tkanine. Sva ostala tekstilna preduzeća tkala su „samo šajak, bilo seljački bilo šajak za vojsku“. Do 1941. godine „Vlada Teokarović i kompanija“ razvijaju se toliko da su savremenici smatrali da se to preduzeće moglo staviti u „red najboljih svetskih fabrika u pogledu uređenja organizacije“. Osim najsavremenijih tekstilnih mašina fabrika je raspolagala sopstvenom električnom centralom (snabdevala je i čitav grad), stanovima za porodice

²⁹ Исто.

³⁰ Spomenica na proslavu pedesetogodišnjice oslobođenja Leskovca, Leskovac 1928, 165.

³¹ S. Dimitrijević, n. d., 170.

³² Isto, 161.

³³ Политика, 22. фебруар 1924. – Opozicioni poslanici su dokazivali da su Teokarovići podmitili L. Markovića na taj način što su mu obezbedili rentu od 20.000 dinara mesečno i što su za njegove potrebe iznajmili stan u zgradi Akademije nauka u Brankovoj ulici u Beogradu.

³⁴ S. Dimitrijević, n. d., 212.

³⁵ Spomenica na proslavu, 172.

³⁶ S. Kukoleča, Industrija Jugoslavije 1918–1938, Beograd 1941, 299.

³⁷ Č. Joksimović, Leskovac Srpski Mančester, Leskovac 1930, 41.

zaposlenih, radničkim domom, krojačnicom, mašinskom radionicom, livnicom, kovačnicom, stolarskom radionicom...³⁸ Kapacitet proizvodnje bio je oko milion metara tkanine godišnje.³⁹ Tako se na mestu gde se nalazila klanica, pokraj reke Crnice i železničke stanice, razvila ogromna industrija. Zahvaljujući očevom iskustvu i znanju stečenom na priznatim evropskim školama (Bratford, Engleska) Vlada, Lazar i Slavko Teokarović su uspeli da stvore preduzeće po najmodernijim standardima. Iz Paraćina su svakodnevno stizali „prvoklasni modni štofovi u najlepšim desenima i najboljem kvalitetu“, kojima su snabdevane njihove prodavnice u Beogradu (Knez Mihailova 35), Zagrebu, Novom Sadu, Subotici, Osijeku, Sarajevu, Jagodini, Ljubljani, Skoplju, Paraćinu...⁴⁰

Srednji brat Lazar je 1936. godine napustio zajedničku kompaniju i osnovao sopstvenu modernu tekstilnu industriju u Vučju. Rođak Predrag Nikolić je takođe povukao svoj kapital, pa su kao jedini vlasnici ostali Vlada i Slavko. Neće proći mnogo vremena i svi će oni ostati bez imovine. U toku okupacije bili su primorani da nastave rad, a zatim su stigli „oslobodioci“, za koje su i Teokarovići predstavljali „ratne dobitnike“, „klasne protivnike“, „saradnike okupatora“ i „narodne neprijatelje“. Fabrika u Paraćinu, čija je vrednost pred rat procenjivana na preko 100 miliona dinara, promenila je vlasnike. Vojni sudovi u Jagodini i Leskovcu su „dokazali“ da su braća Teokarovići „smišljeno i planski saradivali i pomagali okupatora“, te su osuđeni na kaznu smrti i, naravno, na konfiskaciju celokupne imovine.⁴¹

Prema sećanju Nevene Teokarović, Slavkove kćerke, porodici je konfiskovana sledeća nepokretna imovina: industrija vunениh tkanina (Paraćin), tekstilna industrija Lazara Teokarovića (Vučje), tri porodične vile u okviru fabričkog kompleksa (Paraćin), vila Slavka Teokarovića (Vrnjačka Banja), vila Vlade Teokarovića (Niška Banja), dve kuće Lazara Teokarovića (Vučje), a u Beogradu – kuća Vlade Teokarovića u ulici Miloša Velikog, stan na Terazijama, plac na kome se danas nalazi palata „Beograd“ („Beograđanka“)... Osim ovih nekretnina, Teokarovićima (Lazaru) je konfiskovano i 28,42 hektara zemlje u okolini Leskovca i mlin u selu Miroševcu.⁴²

³⁸ *Isto*, 37–45.

³⁹ *Isto*, 46.

⁴⁰ S. Kukoleča, *n. d.* Oglas firme „Vlada Teokarović i komp.“

⁴¹ Presuda Vojnog suda Kragujevačke vojne oblasti br. 321/15 od 30. aprila 1945. Zbirka Nevene Teokarović.

⁴² AS, fond Ministarstva finansija, f-758. – Svedočenje Nevene Teokarović: od svog ujaka je kasnije saznala da su komunisti braću Teokarović posle hapšenja „stavili uza zid i repetirali puške ne bi li valjda jednog bar strefio infarkt“. Sećala se, takođe, da je: „(...) majka odmah sa dvoje najmlađe muške dece otišla u Beograd, ne bi li uspela da ih oslobodi i interveniše, nije sedela skrštenih ruku. Ostale smo ja i moja sestra i pokušavale da iznesemo ponešto iz kuće, escajg, neke štofove koje je obmotavala tetka oko nas, pa smo kapute oblačili. Formalno su nas pregledali na portirnici, ali ipak smo mi to iznosili, jer smo shvatili da se od nečega mora živeti. Najstrašnije je to pljačkanje kuće kome sam prisustvovala, stvarno ne volim da se sećam toga. Znae, kad tu upadnu neki strani ljudi i tu borave i potpuno sa pravom uzimaju sve što je tvoje kao da je to... Najstrašnije

Presude kojima su trojica sinova Mite Teokarovića osuđena na „kaznu smrti streljanjem, trajan gubitak građanske časti i konfiskaciju celokupne imovine“ zasnivale su se na iskazima svedoka (uglavnom njihovi radnici),⁴³ na saslušanjima optuženih pred Odeljenjem zaštite naroda za Srbiju i na nekim pisanim dokazima. U skladu sa *Uredbom o vojnim sudovima* protiv Vlade i Slavka postupak je vođen pred sudom Kragujevačke vojne oblasti, pri komandi Jagodinskog vojnog područja u Jagodini, a protiv Lazara pred sudom komande Vranjskog vojnog područja u Leskovcu. Vladu (zatvoren 31. marta 1945) i Slavka (zatvoren 11. aprila 1945) branio je jagodinski advokat Dušan Popović.⁴⁴ Osuđeni su 30. aprila 1945. na surove kazne jer su, po mišljenju suda: „(...) pomagali okupatora u moralnom i materijalnom porobljavanju našeg naroda, dajući mu svaku moralnu i materijalnu pomoć u težnji i nameri da se uguši narodni otpor protivu okupatora, da se pojača borbena snaga okupatora i razbiju narodne snage za borbu protiv okupatora...“⁴⁵

U presudi je pisalo i to da su Teokarovići „za vreme okupacije održavali pismene i prijateljske odnose sa svim okupatorskim vojnim, policijskim i privrednim predstavnicima, pozivajući ih i dočekujući ih često u svojim kućama i preduzeću, časteći ih i gosteći ih, obasipajući ih poklonima i darovima, pozdravljajući ih fašističkim pozdravom, dizanjem ruke, ophodeći se sa njima ponizno i snishodljivo, te su s tim dali moralnu podršku okupatoru kaljajući čast i dostojanstvo srpskog naroda i slabili moralni otpor naših naroda protiv okupatora.“⁴⁶ Osuđeni su i zbog toga što su: „(...) planski i smišljeno svojim preduzećem i svojim kapitalom služili okupatore, snabdevajući ga ogromnim količinama svojih proizvoda izrađenim od sirovine, koju je okupator opljačkao od našeg naroda, jačajući na ovaj način borbenu snagu okupatora i pomažući ga u materijalnom i ekonomskom porobljavanju našeg naroda.“⁴⁷ Stavljeno im je na teret i to da su držali propagandne govore radnicima svog preduzeća, „pozivajući radnike da budu lojalni prema okupatoru, govorili da treba služiti i izvršavati naređenja okupatora, zatim svim mogućim pretnjama, zlostavljanjem, šikaniranjem i maltretiranjem, svoje radnike primoravali da pod vrlo teškim uslovima rade za okupatore, iskorištavajući na taj način našu radnu snagu za račun okupatora, jačajući borbenu snagu okupatora, slabeći narodni otpor prema okupatoru.“⁴⁸ Navedeno je, takođe, i to da su: „(...) omogućili boravak u Paraćinu 113. nemačkoj diviziji, koja je bila u kaznenoj ekspediciji snabdevajući je potrebnim materijalom, opravljajući njena

je bilo kad sam prisustvovala jednom besu razjarenog komesara u kožnom kaputu, koji je pio pivo i koji je gađao portrete moje majke i oca. To su bili uljani portreti, uljane slike, naravno to se sve iscepalo, uništilo...“

⁴³ Presuda vojnog suda. Na spisku radnika i nameštenika fabrike koji su zahtevali najstrožu kaznu za svoje gazde bilo je 907 imena.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Isto.

prevozna sredstva i oružje i na štetu radničkih sledovanja i prava ovu diviziju izdržavali puna dva meseca, te je na taj način osposobili da preduzme direktne borbene i terorističke akcije prema partizanskim odredima i našem narodu“.⁴⁹

Vojnom sudu bilo je posebno važno da ukaže na veze optuženih sa „domaćim izdajnicima“. O tome u presudi piše sledeće: „(...) Vlada i Slavko Teokarović su (...) dok je naš narod vodio najtežu borbu protiv okupatora, i njegovih sluga – domaćih izdajnika, organizovali čitave akcije domaćih izdajnika uperene protivu borbe našeg naroda za slobodu, što su neprekidno pomagali materijalno, finansijski i moralno domaće izdajničke organizacije i oružane formacije Nedića i Ljotića, Pećanca i Draže Mihajlovića, a sve u cilju ugušenja narodnooslobodilačkog pokreta i borbe protivu okupatora, te su u tom cilju počinili sledeća nedela:

1/ što su podstrekнули, dali inicijativu, organizovali i direktno pomagali Radomira Vučkovića, bivšeg narodnog poslanika i njegovog sina Dragutina, četnike Koste Pećanca, te su svi sa jednom grupom razbojnika i narodnih izdajnika septembra 1941. mučki napali na Crnom vrhu u selu Gornja Mutnica partizanski odred Bore Petrovića, ubili 15 drugova partizana, a 33 uhvatili, mučili, vezali, pa potom kamionima optužene braće Teokarović dovezli u Paraćin i predali Nemcima te su ih Nemci sve u Čupriji javno streljali;

2/ što su u 1941. godini doveli odred od 30 Nedićevih vojnika u svoju fabriku u Paraćinu, gde su ih oko 6 meseci izdržavali o svom trošku, uniformisali i omogućili na taj način tome odredu preduzimanje i vršenje borbenih i terorističkih akcija protivu partizana i našeg naroda;

3/ što su sve oružane formacije narodnih izdajnika Nedića, Ljotića, Pećanca i Draže Mihajlovića, sistematski snabdevali štofom, uniformama, ćebadima i drugim materijalom, osposobljavajući ih na taj način za njihovu izdajničku borbu protivu našeg naroda, dajući im i obilna finansijska sredstva;

4/ što su u radionicama svoga preduzeća izrađivali kame, opravljali laka i teška automatska oružja i izrađivali zastave za četnike Draže Mihajlovića, iako su znali da će te kame i to oružje četnici Draže Mihajlovića isključivo upotrebiti za borbu protivu narodnooslobodilačke vojske i za vršenje zverstava nad nezaštićenim i nevinim stanovništvom;

5/ što su kao članovi Ravnogorskog odbora četničke organizacije Draže Mihajlovića, bili u stalnoj vezi sa njenim komandantima, odlazeći na sastanke sa istima ili ove primali kod sebe, na kojim sastancima su četničkim komandantima davali podatke, koji su njihovi radnici simpatizeri narodnooslobodilačke borbe i učestvovali u donošenju narodnooslobodilačke borbe i pokreta.“⁵⁰ Okrivljeni su, takođe, priznali da su „u momentu dolaska Nemaca imali oko 300.000 kilograma sirovina i da su tokom okupacije od okupatora dobili još oko 275.000 kilograma i da je njihovo preduzeće sve te sirovine preradilo i proizvode stavilo na raspoloženje okupatoru i njihovim slugama“.⁵¹

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Isto.

Od ovakvih optužbi braća Teokarović su se branili na taj način što su tvrdili da su bili primorani da za vreme okupacije nastave rad, ali da su sistematski nastojali da sabotiraju proizvodnju.⁵² Potvrdili su da za čitavo to vreme nijedan jedini metar štofa iz njihove fabrike nije otišao za potrebe partizanskog pokreta.⁵³

Presudom Višeg vojnog suda Jugoslovenske armije II Sud. 612 od 5. maja 1945, kazna smrti preinačena je na kaznu robjice u trajanju od 20 godina, a kazna konfiskacije imovine i gubitka „časnih prava“ je usvojena.⁵⁴

Suđenje Lazaru Teokaroviću je bilo slično. Optužen je za dvanaest krivičnih dela počinjenih za vreme okupacije.⁵⁵ On je, takođe, okrivljen da je priređivao gozbe neprijateljskim oficirima, da je pozivao narod na pasivnost, govoreći da će Nemci za „četnaest dana pregaziti SSSR, i da nema te sile koja bi mogla da se bori protivu Nemačke.“⁵⁶ Zatim, da je pomagao specijalnoj policiji i Nedićevim, Mihailovićevim i Ljotićevim jedinicama u uništenju partizanskih odreda.⁵⁷ Kada su mu 1942. godine partizani demolirali preduzeće u Vučju, Lazar je, navodno, noseći nemački „mašingever“, pohapšenim komunističkim pristalicama rekao: „Vi li mi zapaliste i opljačkaste fabrike u Vučju? Platićete mi za to svojim životima“.⁵⁸ Optužen je i za to da je od Nemaca dobio pomoć za obnovu svoje fabrike i da je progonio komunističke pristalice.⁵⁹ Kazna za Lazara Teokarovića bila je ista kao za njegovu braću. Smrt streljanjem preinačena je na 20 godina zatvora, a sva imovina mu je konfiskovana.

Isledniku Odeljenja zaštite naroda za Srbiju sigurno nisu mogle da prijaju reči Slavka Teokarovića izgovorene na saslušanju 11. aprila 1945. Najmlađi od braće Teokarovića je tada, braneći se od optužbe da su u fabrici izrađivane kame kojima su četnici klali „najbolje sinove srpskog naroda“, rekao da su za njega postojala: „(...) za celo vreme okupacije dva fronta i to jedan koji su činili Nemci i dobrovoljci i drugi koji su činili četnici.“⁶⁰ „Nije bio mali broj slučajeva gde su Nemci hapsili i streljali pripadnike organizacije DM. Isto tako bilo je slučajeva gde je dolazilo do oštrog sukoba između dobrovoljaca i četnika“ – sećao se Teokarović.⁶¹ Te činjenice, naravno, nisu mogle da posluže kao „olakšavajuća okolnost“ za optuženu braću, jer je za komuniste Ravnogorski pokret predstavljao najopasnijeg neprijatelja.

Za članove porodica braće Teokarović nastupilo je vreme patnje i stradanja, a deca su im odrastala sa osećajem krivice jer su im očevi proglašeni za

⁵² Isto.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ *Naša reč*, 34, Leskovac 1945.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ AS, Zapisnik o saslušanju Slavka Teokarovića u Odeljenju zaštite naroda, f-29.

⁶¹ Isto.

„narodne neprijatelje i pomagače okupatora“.⁶² Ostavši bez imovine i odlazeći u zatvor, Vlada, Lazar i Slavko Teokarović mogli su da budu zadovoljni što su sačuvali svoje živote i živote svoje dece.⁶³ Vlada (rođen 1889) imao je kćerku Ljubicu, Lazar sina Miodraga, a Slavko (rođen 1896) kćeri Nevenu i Đurđinu i sinove Dimitrija i Vladu. Bivši industrijalci su u zatvoru proveli 10 godina.⁶⁴ Molba za pomilovanje Prezidijumu Narodne skupštine FNRJ iz 1946. godine nije bila uvažena.⁶⁵ Posle odležane kazne, po sećanju Slavkove kćerke Nevene, još dve godine su morali da rade po tekstilnim fabrikama u Beogradu kao „neka vrsta slobodnjaka“.⁶⁶ Vlada je, zatim, otišao u Zagreb i tu ostao do kraja života (umro je 1975),⁶⁷ Lazar je uspeo da emigrira posle 1968. godine (umro u Francuskoj 1988),⁶⁸ a Slavko je ostao u Beogradu (umro je 1976).

⁶² AS, Odluka državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, f-28.

⁶³ Svedočenje Nevene Teokarović: kasnije je od prijatelja svog strica Lazara saznala da su komunističke vlasti preinačile smrtnu kaznu kako bi došle do novca koji su Teokarovići imali u stranim bankama. Braća su, naime, u zatvoru potpisala dokumenta po kojima bi im se ta sredstva isplaćivala u dinarima, po kursu koji su određivale domaće vlasti. Slične podatke navodi i književnica Svetlana Velmar Janković, koja je u rodbinskim vezama sa Teokarovićima: ona je u razgovoru potvrdila da se radilo o novcu deponovanom u švajcarskim bankama. Ta sredstva su, zatim, postepeno ustupana državi koja je nešto obeštetila Teokaroviće u dinarima, „tako da su mogli da odahnu malo“.

⁶⁴ S. Cvetković, *Bekstvo od slobode (1944–1953)*, Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti, 5–1 (2007) 365. Autor navodi zanimljive podatke koje je o zajedničkim zatvorskim danima sa Teokarovićima izneo Dragomir – Dragi Stojadinović u razgovoru sa Borislavom Pečićem. Stojadinović kaže da ih je video kad su 1948. stigli iz Zabele u Sremsku Mitrovicu. Tvrdio je da su „sva trojica bili strašno uplašeni, mislili su da je to kraj i potpuno su izgubili nerve“.

⁶⁵ AJ, fond Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ, f-33.

⁶⁶ Svedočenje Nevene Teokarović: „Moj otac posle povratka kući nije progovorio ni reč o zatvoru, to je bilo ili suviše teško ili nije hteo da nas decu opterećuje. Mi smo već bili odrasli, ja sam bila na studijama. On je došao u Beograd u fabriku Vlade Ilića koja se posle oslobođenja zvala „Oktobarska sloboda“. Odatle nije smeo da dođe kući jedno dve godine, nego smo mu nosili tamo ručak i povremeno ga posećivali. Živeo je na tavanu jedne dosta ruinirane kuće. On je tada bio *slobodnjak*. U isto vreme je i Laza bio u Zemunu u „Ivanu Milutinoviću“ (mislim da se tako zvala ta fabrika tekstila u Zemunu), pa su se njih dvojica sastajali u kafani „Sunce“, sa porodicama naravno. Jeli su čevapčiče, barem bili sa porodicom. Zamislite da oni dve godine nisu smeli da kroče u svoju kuću. Strašno.“

⁶⁷ S. Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd 2006, 394. Zabeleženo je da se 1957. godine Vlada Teokarović pojavio na dvogodišnjem pomenu Lazaru Markoviću, sa kojim je bio u dugogodišnjim prijateljskim i poslovnim vezama, a zajedno su bili i u zatvoru u Sremskoj Mitrovici.

⁶⁸ Svedočenje Nevene Teokarović: „Lazar je emigrirao. Izenada je nestao. Uspeo je da pobjegne. Živeo je u Parizu i Nici. Prvo je otišao u Južnu Afriku gde je znao za izvestan kontingent vune iz Australije koji se zadržao. Počeo je već rat i onda je ta vuna na pola puta ostala negde u Africi. On je to verovatno išao da podigne.“ O Lazaru Teokaroviću je zanimljivo i svedočenje akademika Svetlane Velmar Janković, čija je tetka Ljubica Buba bila udata za Lazara. Ona se seća da je njen teča, tada savetnik u privrednoj komori, 1968. godine bio pozvan od strane šefa jugoslovenske države Josipa Broza da bude u njegovoj pratnji prilikom posete Leskovcu. Velmar Janković navodi kako je Teokarović svojoj supruzi preneo utiske sa tog putovanja: „(...) a ja, Bubo, gledam da li će da nas uvedu u onu istu zgradu gde su mi sudili i osudili na smrt. Jes’ Boga mi, uvedoše me u onu zgradu, samo malo uredeniju i okićeniju... A onda ustane predsednik Tito pa kaže: *Evo mančesterci*,

Njihova fabrika u Paraćinu je 1950. godine, na „prvoj sednici Radničkog saveta“ dobila ime narodnog heroja Branka Krsmanovića, a porodice bivših vlasnika, ostavši bez svojih domova, selile su se iz udžerice u udžericu. Slavkova supruga Jela je, u očajanju, povelala svo četvoro dece kod Slobodana Penezića i, po sećanju Nevene Teokarović, čuvenom „Krcunu“, „drmusajući ga za revere“, rekla da je otadžbini rodila dva vojnika i da deca ne treba da ispaštaju zbog sudbine svojih roditelja. Tek tada su dobili pristojan smeštaj u Skadarskoj ulici, gde su sačekali očev izlazak iz zatvora.

Tako se završava „istorija“ Teokarovića, slična „istorijama“ ostalih značajnih predstavnika srpske privredne elite.

*

U agrarnom društvu, društvu ravnopravnih seljaka, kakvo je bilo srpsko, nikada se sa blagonaklonošću nije gledalo na nekoga, naročito sugrađanina, koji bi postigao poslovni uspeh i obogatio se. Komunisti su zato na kraju Drugog svetskog rata, nošeni revolucionarnim zanosom, naišli u Srbiji na plodno tlo za destrukciju privredne elite, dakle onih sunarodnika koji su dominantno uticali na ekonomski razvoj zemlje. Srpske „buržuje“ je trebalo uništiti jer su „klasni neprijatelji“, a samim tim i „saradnici okupatora“. Više hiljada ljudi je tako izgubilo svoje živote, a još je veći broj onih koji su ostali bez imovine.

Srpska privredna elita nastala je, pre svega, iz redova trgovaca. Tako je bilo i sa Teokarovićima. Preduzimljivi leskovački trgovac Dimitrije – Mita Teokarović je, zajedno sa ortacima, pokrenuo proizvodnju vunenog gajtana u okolini svoga grada 1884. godine. Učestvovao je i u osnivanju prve leskovačke fabrike vunениh tkanina, a njegovi će sinovi Vlada, Lazar i Slavko posle Prvog svetskog rata podići najmoderniju tekstilnu industriju. Preduzeće u Paraćinu („Vlada Teokarović i komp.“) intenzivno se razvijalo tokom međuratnog perioda. Međutim, okupacija jugoslovenske kraljevine 1941. godine i pobjeda komunista u građanskom ratu doneli su uništenje srpskoj privrednoj eliti, pa i Teokarovićima. Građanskim slojevima je sistematski uskraćivana ekonomska i politička moć. Ugledni ljudi su proglašavani za kolaboracioniste i narodne neprijatelje, osuđivani su na najteže kazne, a imovina im je konfiskovana. Donet je niz zakona kojima je Brozov režim uklonio građansku klasu iz političkog života (*Zakon o oduzimanju ratne dobiti, Zakon o konfiskaciji i izvršenju konfiskacije, Zakon o biračkim spisovima, Zakon o štampi i Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države*).

Teokarovićima je, na taj način, u procesima pred vojnim sudovima u Jagodini i Leskovcu 1945. godine „dokazano“ da su „smišljeno i planski sarađivali i pomagali okupatora“. Tri brata su osuđena na kaznu smrti streljanjem, konfiska-

doveo sam vam vašeg nekadašnjeg ovdašnjeg gazdu, pa on da vidi i da kaže kako vi napređujete. Šta vi kažete, gazda Lazo, za ovaj izveštaj kako sada radi naša narodna fabrika tekstila u Vučju? A ja kažem: Dobro, dobro radi, skoro kao 1938. godine, ali dobro. A on kaže: Šta to znači? Pa, ja sam 1939. kupio nove mašine, a ovo su bile stare. Tako vi sad na starim radite, ali dobro radite.“

ciju celokupne imovine i na trajan gubitak građanske časti. Zatim im je smrtna kazna preinačena, a u zatvoru su ostali deset godina. U Prosvetinoj *Maloj enciklopediji* (izdanje iz 1968) piše da su braća Teokarović po izlasku iz zatvora postali „tekstilni stručnjaci u raznim privrednim organizacijama“. O tome šta su sve doživeli od trenutka hapšenja do izlaska sa dugogodišnje robije, znali su samo oni i članovi njihovih porodica.

Aleksandar Dj. Marinković

DESTRUCTION OF THE SERBIAN ECONOMIC ELITE AFTER THE WORLD WAR II

The Case of the Teokarović Family

Summary

The members of the Serbian economic elite were mainly the traders. The Teokarovic family belonged to this eminent group. Dimitrije Mita Teokarović, a trader from Leskovac started the manufacture of woollens cords in 1884. He also took part in founding the woollens factory. His sons Vlada, Lazar and Slavko built the modern textile industry after the World War I. The „Vlada Teokarović and co“ was expanding in the interwar period. But the occupation of the Yugoslav kingdom in 1941 and the victory of the Communists led to destruction of the Serbian economic elite and the Teokarović family as well. The middle class was deprived of the economic and political power. The highly respected members of the society were accused of collaborating with the enemy and sentenced to the severe punishment. Their property was confiscated. The regime of Josip Broz passed a large number of laws (such as: the law of the dispossession of war profit, the confiscation law, the law of electoral registers, the law of the criminal acts against the nation and country) just to eliminate the middle class from the political life. The members of the Teokarović family were accused of collaborating and helping the enemy. They were sentenced to death and their property was confiscated. This sentence was altered later, so they were released after 10 years spent in prison. The case of the Teokarović family is very similar to the cases of persecution of the Serbian elite.

KONSTITUISANJE MEĐUNARODNOG PRAVOSUĐA

APSTRAKT: Nastanak međunarodnih sudova jedan je od aspekata razvoja savremenih međunarodnih odnosa i međunarodnog prava. U članku je dat pregled ideja i temelja na kojima su države organizovale i uređivale međusobne odnose. Rad je fokusiran na tri stalna međunarodna suda nastala tokom 20. veka

Ključne reči: organizovanje međunarodne zajednice, mirno rešavanje sporova, Haške mirovne konferencije, Stalni arbitražni sud, Društvo naroda, Stalni sud međunarodne pravde, Ujedinjene nacije, Međunarodni sud pravde

U savremenom svetu međunarodno pravosuđe, posebno stalno, zauzima postojano mesto i jasnu i definisanu ulogu u međunarodnim odnosima. Svest o sudskom rešavanju sporova koji nastanu među državama u potpunosti je kreirana, a u bliskoj prošlosti otišlo se i korak dalje, te je u izvesnim sudovima usvojena mogućnost da pojedinac tuži državu međunarodnom sudu.

Mada su iznete tvrdnje u funkcionalnom smislu kao i normativnom pogledu nesumnjivo tačne, ponašanje država i njihovo opiranje podvrgavanju sudovima je toliko često da ponovo može skrenuti pažnju na proces evolucije međunarodnog pravosuđa, kristalisanje postulata na kojima su stvarani sudovi, okolnosti koje su ih proizvele, te inicirati razmatranje može li se uočiti presudan trenutak kao pouka za budućnost.

Središte ovog rada usmereno je na glavne međunarodne sudove, to jest kako se u stručnoj međunarodnopravnoj terminologiji označavaju – stalne sudove. Prvi takav sud, Stalni arbitražni sud, osnovan je Haškom konvencijom o mirnom rešavanju sporova 1899. i revidiranom 1907. godine. Prvi stalni međunarodni sud u klasičnom smislu bio je Stalni sud međunarodne pravde, osnovan 1921, pod okriljem međunarodne organizacije Društvo naroda. Naslednik ovog suda je Međunarodni sud pravde, osnovan 1945. godine kao sastavni deo i jedan od glavnih organa Organizacije ujedinjenih nacija.

Međunarodni sudovi su važan element funkcionisanja međunarodne zajednice. Sa stanovišta prava kao društvenog fenomena zaduženi su za poštovanje i primenu prava, to jest u slučaju kršenja prava sankcionisanja prekršioca.

U međunarodnim odnosima oni imaju i dodatnu funkciju i predstavljaju deo šireg aspekta – mirnog rešavanja sporova. U tom kontekstu oni su proizvod i sastavni deo vekovnog razmatranja o miru i ratu, o organizovanju država, o nalaženju načina da se ratovi izbegnu i jedan su od modela mirnog rešenja spora među državama.

Pojam međunarodnog suda svakako se prema prvoj i najlogičnijoj asocijaciji mora smestiti u kontekst međunarodnog prava. Istorijski posmatrano, međutim, put nastajanja i razvoja međunarodnog prava i međunarodnog pravosuđa nije tekao paralelno. Prvi uslov za rađanje pravila koja regulišu odnose među državama bilo je postojanje država u modernom smislu. Postojanje država i kontakti koji se neminovno među njima uspostavljaju doveli su do kreiranja pravnih normi. Jedna od glavnih oblasti koje su bile predmet međunarodnopravnog regulisanja bilo je ratno pravo, u okviru kojeg se rodila ideja mirnog rešavanja sporova, a u kontekstu toga i međunarodnog pravosuđa.

Ideje o organizovanju država, o stvaranju saveza, o uređenju Evrope kao federacije država ili superdržave javljale su se vekovima¹. Jaka i uticajna bila je teološka struja, predstavljena u radovima Svetog Avgustina, Tome Akvinskog, papa Grigorija VII i Bonifacija VIII.² Zajednička nit ovih radova je federalizacija hrišćanskih država, kao baza međunarodne zajednice, na čijem bi čelu bio papa, kao vrhovni vođa saveza. Na bazi ove ideje nastao je i rad francuskog pravnika Pjera Dibua 1306. godine – *De recuperatione terre sancte* (Povraćaj Svete zemlje).

U razvoju ideje o organizovanju i planovima za mir tokom srednjeg veka bilo je aktivnosti i od strane suverena. U literaturi se kao značajniji pokušaji u planiranju i udruživanju u funkciji mira navodi nacrt češkog kralja ĆorĊa PoĊebadskog iz 15. veka, kojim predlaže prevashodno francuskom kralju, a potom i ostalim evropskim vladarima stvaranje federacije u okviru koje bi bio formiran i stalni federalni sud. Potom, u 16. veku slična ideja je uneta u ugovor između engleskog kralja Henrija VIII i francuskog kralja Fransoa I. Okosnica ovog ugovora bilo je stvaranje saveza protiv Turske, ali sa potencijalnom budućom institucionalizacijom i formiranjem u sklopu toga i adekvatnog suda. U 17. veku ministar francuskog kralja Anrija IV, Sili, objavio je memoare u kojima iznosi planove o reorganizovanju Evrope na 15 država, na čelu sa Većem koje bi imalo političke i sudske funkcije.

Tokom 19. veka osnovana se mirovna društva u mnogim zemljama i nastali su mirovni pokreti.³ Pjer Renuven ističe da su ove ideje razvijane i imale pristalice među filozofima, pesnicima, piscima koji su bili uvereni da su narodi miroljubivi; tek kasnije „dali su se na posao pravnici.“⁴ Unutar država deluju

¹ Aćimović Lj., *Nauka o međunarodnim odnosima, Teorije i istraživački pravci*, Beograd 1987, 7–9.

² Popović Đ., *Liga naroda*, Beograd 1930, 17.

³ Робертс П. М., *Европа 1880–1945*, Београд 2002, 280–281.

⁴ Renouvin P., *Европска криза и Први свјетски рат*, Загреб 1965, 548.

mirovni pokreti, stvaraju se društva. Prvo takvo društvo stvoreno je u Njujorku 1815, potom u Londonu 1816, Parizu 1821, Ženevi 1830. U Londonu je 1843. održan prvi Međunarodni kongres za mir. Pacifistički pokret je, bez sumnje, bio najjači i najorganizovaniji u Velikoj Britaniji i u Sjedinjenim Američkim Državama. Poslenici međunarodnih odnosa i međunarodnog prava se organizuju i na međunarodnom nivou 1863. stvaraju Organizaciju crvenog krsta, 1873. Institut za međunarodno pravo, potom Interparlamentarnu uniju 1887. Bez obzira na primarni cilj ili predmet rada i interesovanja ovih pokreta, udruženja, organizacija, u podtekstu se nalazila osnovna ideja o međunarodnom organizovanju odnosa, sprečavanju ratovanja i mirnom rešavanju sporova.

Haške konferencije iz 1899. i 1907. se, upravo iz tih razloga, mogu shvatiti kao proizvod vekovnih razmišljanja i planova, konačno stavljenih i na dnevni red zvaničnika država.⁵ Sazivanje prve Haške konferencije predložio je ruski car Nikolaj II sa dva osnovna cilja: dogovor o zaustavljanju trke u naoružanju i smanjenju bespotrebne patnje učesnika rata; jačanje postojećih i kreiranje novih oblika za mirno rešavanje sporova. Iako povod sazivanja konferencija nije u potpunosti zadovoljen, postignut je dogovor o mirnom rešavanju sporova i stvoren je Stalni arbitražni sud. I druga Haška konferencija sazvana je na poziv Rusije 1907. Ova konferencija je bila uspešnija. Napravljen je iskorak u regulisanju metoda i sredstava ratovanja, usvojen je značajan broj konvencija i pravnih akata koji su i danas osnov ratnog prava, a koncept mirnog rešavanja sporova doraden.

Haške konferencije, osim materije kojoj su bile posvećene, ilustrativne su i u pogledu strukture međunarodne zajednice. Na prvoj konferenciji 1899. učestvovalo je 26 zemalja, mahom evropskih, ali i drugih. Već na sledećoj, učesnice su uzele 44 države. Za našu zemlju zanimljiv je podatak da je na obe konferencije učestvovala kao samostalna država – Kraljevina Srbija. Konvencije o mirnom rešavanju sporova iz 1899. i 1907. potpisao je kralj Srbije. No i pored toga, danas se članstvo Srbije u Stalnom arbitražnom sudu računa od 2006.⁶

Ideja o organizovanju, sprečavanju ratovanja, osnaživanju prijateljskih odnosa među državama pri put je institucionalizovana u vidu Društva naroda. Društvo je osnovano kao katarza posle strahota Prvog svetskog rata, s namerom da predupredi i zaustavi slične potencijalne sukobe. Đura Popović citira „predskazanje koje se obistinilo“ Belgijanca Rolen-Žekmensa: „da bi se došlo do universalnog mira, potrebno je prethodno proći kroz universalni rat“.⁷ Bez obzira na ocene i svođenje računa o uspešnosti rada Društva naroda, ono je ipak predstavljalo bitan element evolucije međunarodne saradnje, mirnog rešavanja sporova i

⁵ Videti: Rosenne S., *The Hague Peace Conferences of 1899 and 1907 and International Arbitration. Reports and documents*, The Hague 2001.

⁶ Isto važi i za Crnu Goru. S druge strane, Makedonija se vodi kao članica Stalnog arbitražnog suda od 1991. Sa nestankom Jugoslavije izbrisano je mesto Srbije koje je imala kao samostalna, nezavisna država u međunarodnim organizacijama u kojima je bila osnivač, kao što je slučaj sa ovim sudom.

⁷ Popović Đ., *n. d.*, 22.

uspostavljanje stalnog međunarodnog suda. Pod okriljem Društva naroda osnovan je Stalni sud međunarodne pravde, ali paralelno sa ovim telom Društvo je radilo na kreiranju i razvijanju drugih oblika mirnog rešavanja sporova.

Ideja koja je stajala u osnovi osnivanja međunarodnog suda plod je nekoliko aksioma: da postoji međunarodna zajednica ili međunarodno društvo; da imaju zajednički cilj – očuvanje mira; da postoji poverenje i saradnja u međusobnim odnosima; da sud može obezbediti nepristrastan rad i deljenje pravde; da ne predstavlja pretnju suverenitetu i nezavisnosti država koje se pred njim nađu kao stranke.

Kada fokus usmerimo ka istorijatu međunarodnog pravosuđa, kao prvi koraci i uvod u kreiranje arbitraže najčešće se navode ugovori između Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država koji su sklapani posle rata za nezavisnost i stvaranja samostalne države Sjedinjenih Američkih Država, a u okviru kojih je bilo dogovoreno kreiranje mešovitih komisija čiji bi zadatak bio da reše sporove koji se nisu mogli rešiti pregovorima. Prvi takav ugovor je tzv. *Jay Treaty*⁸ iz 1794, to jest Sporazum o prijateljstvu, trgovini i plovidbi kojim je predviđeno stvaranje mešovitih komisija, sastavljenih od jednakog broja predstavnika Amerike i Britanije. Ugovor je imao funkciju rešavanja odnosa između dve zemlje koji nisu bili adekvatno rešeni mirovnim ugovorom iz 1783. Potom, 1814. potpisan je *Treaty of Ghent* između Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država, koji je takođe predvideo tri komisije za rešavanje sporova. Ovaj ugovor je takođe nastao sa svrhom rešavanja posleratnih odnosa između dve zemlje. U jednom od slučajeva iz domena primene ugovora spor je rešen tako što su ga Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države poverile na rešavanje ruskom caru Aleksandru I.

Druga faza razvoja institucionalizacije rešavanja sporova vezuje se takođe za odnose između Velike Britanije i SAD, konkretno za *Alabama Claims* arbitražu iz 1872. Arbitražni sud sačinjen u svrhu rešavanja ovog spora činili su predstavnici država u sporu i po jedan predstavnik neutralnih država, konkretno Italije, Švajcarske i Brazila. Uspešnost ovog postupka izbacila je arbitražu u prvi plan.⁹

Smatra se da je arbitraža, kao specifičan sud, nastala još u Starom veku. U literaturi se spominju arbitraže između sumerskih gradova Lagoša i Ume, potom rasprostranjeno osnivanje arbitraža u antičkim grčkim polisima. Profesor Luj le Fir navodi stalni Amfiktionski savet, ocenjujući ga kao prvi stalni arbitražni sud, koji je donosio presude u sporovima između polisa. U Srednjem veku arbitraža kao oblik rešavanja sporova opstaje, ali se i menja u odnosu na antičke varijante. Evropa, kao glavno stecište razvoja međunarodnih odnosa, u ovom periodu dobija novu varijantu rešavanja sporova oličenu u papi, a potom i u papskoj

⁸ Naziva se i Jay's Treaty, po američkom diplomati i sudiji Džonu Džeju (John Jay) kome se pripisuju glavne zasluge za nastanak ovog ugovora.

⁹ Avramov S., Kreća M., n. d., 558; Rosenne S., *The Hague Peace Conferences of 1899 and 1907 and International Arbitration. Reports and documents*, The Hague 2001, xxii-xxiii.

arbitraži. Ovi oblici su ipak bili rudimentarni, *ad-hoc* pristupi, koji se ne mogu uklopiti u obuhvatniji sistem. U periodu 16. i 17. veka nema primera arbitraža; one prosto nestaju kao oblik rešavanja sporova među državama.

Tokom 19. veka snažno je oživeo pokret *pro* arbitraža. U prvoj polovini 19. veka nastalo je oko dvadeset arbitraža, a u drugoj polovini više od sto pedeset. Ove arbitraže bile su *ad-hoc* karaktera, ali nezaobilazne i nezamenljive kao iskustvo i model za institucionalizaciju. Ipak, kao prekretnica u razvoju arbitraže računa se arbitraža u slučaju Alabama i to kao opšte prihvaćeno mesto.¹⁰ Ostale arbitraže se uglavnom ne pominju u opštem toku izlaganja materije o arbitraži.¹¹

Haškom Konvencijom o mirnom rešavanju sporova iz 1899, a potom i 1907. definisana je arbitraža. Predmet arbitraže je rešavanje razlika među državama od strane sudija po njihovom izboru, na bazi primene prava. Specifičnost ovog suda međutim leži u tome što se on svodi na listu arbitara, koje imenuje svaka država članica Stalnog arbitražnog suda, sa koje se biraju arbitri za svaki konkretan slučaj. I mada je ova karakteristika arbitraže zapravo njeno glavno uporište i kvalitet na kome je baziran njen uspeh, sa stanovišta pravnika onog vremena, čije je pravničko obrazovanje i iskustvo poznavalo samo klasične sudove, ovo telo izazivalo je negativne komentare. Tako na primer Fjodor Fjodorovič de Martens, ruski pravnik, povodom Stalnog arbitražnog suda kaže: „*The Court of 1899. is only a shadow which, from time to time, materialises, only to fade away once again.*“¹²

Sedište Stalnog arbitražnog suda je u Hagu. Za potrebe ovog suda sagrađena je Palata mira sredstvima Karnegijeve fondacije, koja je potom bila i sedište Stalnog suda međunarodne pravde, a danas je sedište Međunarodnog suda pravde. Stalni arbitražni sud danas ima 110 država članica. Sam odziv država arbitraži u smislu njihovog učestvovanja u egzistenciji arbitraže značajno je veći od broja predmeta koji su izneti pred ovo telo. Prevashodni razlog za to je što paralelno sa arbitražom od 1922. u međunarodnoj zajednici postojao i Stalni sud međunarodne pravde, kojem su države radije pribegavale. Okolnost da se države ipak i sada obraćaju Stalnom arbitražnom sudu opravdava njegov opstanak do danas.¹³

Konkurencija koju je Stalni arbitražni sud kao forum za rešavanje parničnih sporova među državama dobio u stalnim međunarodnim sudovima, dovela je do proširenja nadležnosti. Tako je arbitraža sukcesivno usvajala protokole kojima je normirano rešavanje sporova kako između država, tako i između država i

¹⁰ Верешетин В. С. и др., *Международное право*, Москва 1999, 518; Andrassy J., *Međunarodno pravosuđe. Ustrojstvo i postupak*, Zagreb 1948, 126–127.

¹¹ Izuzetak od ove tvrdnje je, na primer, prof. Šo koji navodi i arbitraže u slučaju Behring Sea i British Guiana and Venezueal Boundary na kraju 19. veka. Videti: Shaw M., *International Law*, Cambridge 2003, 952.

¹² Citat preuzet iz Cassese A., *International Law*, Oxford 2001, 215.

¹³ U periodu od 1935. do 1998. nisu podnošeni predmeti na rešavanje ovom sudu. Od 1998. države su ponovo počele da pribegavaju arbitraži.

međunarodnih organizacija i između država i pravnih lica. Na bazi tih akata danas se pred Stalnim arbitražnim sudom u Hagu vodi značajan broj sporova.

Sa stanovišta odnosa među državama i uticaja koji arbitraža može imati na njih okosnica zaključka svodi se na element obaveznosti. Arbitraža je po svojoj prirodi izabrani sud. *Conditio sine qua non* takvog foruma je dogovor među državama da svoj spor iznesu pred arbitražu. Obaveznost odluke i uverenje da će države postupiti po njoj leži upravo u ovome. Arbitraže, osim toga, uglavnom nastoje da donesu odluku koja će donekle zadovoljiti obe strane, to jest nijedna strana ne bi trebalo da bude u potpunosti nezadovoljna ishodom.¹⁴

Navedene karakteristike arbitraže poklapaju se sa vremenom njenog nastanka i sa stepenom saradnje koje su države tada mogle da postignu. Sa stanovišta evolucije međunarodnih odnosa, tešnijih veza među državama, odlučnošću ka obezbeđivanju mira i stepenu razvoja međunarodnog prava arbitraža nije ispunjavala u potpunosti prostor sudske instance, te je neminovno bilo stvaranje suda koji bi bolje odgovarao novim okolnostima.

Stalni sud međunarodne pravde prvi je stalni međunarodni sud sa nadležnošću rešavanja sporova među državama i davanja savetodavnih mišljenja po pravnim pitanjima. U pravnoj literaturi za ovaj sud, kao i potonji Međunarodni sud pravde, upotrebljava se naziv Svetski sud (*World court*).¹⁵ I zaista ideja koja je u temelju međunarodnog suda jeste univerzalnost, odnosno otvorenost i angažovanje od strane svih država sveta, bile one ili ne članice organizacije pod čijim okriljem je Sud nastao. U trenutku nastajanja težište je bilo na odrednici „sud pravde“, kao opozicija „sudu arbitraže“ koji se cenio kao prevaziđen.

Stalni sud međunarodne pravde osnovan je 1921. pod okriljem Društva naroda, a zvanično je prestao da postoji 1946.¹⁶ Statut je usvojen 1921, a prvo zasedanje održano je 1922. Sud nije stvoren u isto vreme kad i organizacija, mada je svest o neophodnosti sudskog foruma bila formirana. Formalnoppravno utemeljenje i kopča sa Društvom naroda je član 14 Pakta Društva naroda, kojim je predviđeno stvaranje Stalnog suda međunarodne pravde, kao i izbor sudija od strane Saveta i Skupštine. Sa aspekta nastanka Suda, kao procesa koji sagledava autor ovog rada, to je bila ogromna novina, veliki uspeh i jedan od kamena temeljaca za buduće „srećnije“ društvo. Stoga, elan koji je pratio njegovo osnivanje bio je u potpunosti na krilima završetka rata i novog početka.

¹⁴ Bowett D. W., *The Conduct of International Litigation*, 11, u: Bowett and Others, *The International Court of Justice: Process, Practice and Procedure*, London 1997.

¹⁵ Profesor Abi-Sab navodi da je ovaj izraz uveo u upotrebu sudija Manley O. Hudson; takode naglašava da upotreba ovog izraza nije prihvaćena na ostalim govornim područjima, to jest u literaturi na francuskom, italijanskom, španskom, arapskom. – Abi-Saab G., *The International Court as a world court*, u: *Fifty Years of the International Court of Justice: Essays in Honour of Sir Robert Jennings*, Cambridge 1986, 3.

¹⁶ Videti: Rosenne S., *The Law and Practice of the International Court 1920–1996*, Vol. I–III, The Hague 1997.

Proces nastanka Suda, to jest izrade Statuta poveren je Savetodavnom komitetu pravnika koji je formirao Savet Društva naroda.¹⁷ Komitet se sastojao od deset članova.¹⁸ Njegov zadatak je bio da sačini nacrt Statuta Suda i da formalnopravno uobliči koncept koji će biti delotvoran, ali i opšteprihvatljiv državama. Taj delikatan zadatak zahtevao je da se u isto vreme sačuva princip suvereniteta država, spreči atak na dostojanstvo država, a istovremeno sprovede sudski postupak i presudom nametne rešenje.

Nacrt koji je sačinio Komitet pravnika bio je prvi korak u procesu stvaranja Suda. Podnet je Skupštini Društva naroda, koja ga je potom prepustila svom Trećem komitetu na razmatranje i prepravke. Posle dodatnog glačanja, Nacrt je podnet Skupštini na usvajanje, gde je konačno i usvojen jednoglasno u decembru 1920. Dva su krupna aspekta ustrojstva suda najvažnija: izbor sudija i nadležnost. Dogovor o načinu uspostavljanja nadležnosti, međutim, nije tako lako postignut. Delovale su dve oprečne struje – jedna, zasnovana na kritici arbitraže i sa željom da se stvori sud nalik na unutrašnje, obavezne sudove, i druga sa oprezom od intervencionizma, uplivom u suverenitet i dalekosežnim posledicama koje bi obaveznost suda mogla imati po sveukupne međunarodne odnose. Dokazi o ambicioznom početku najčešće se temelje na mirovnim ugovorima u kojima je predviđena obavezna nadležnost Suda. Ovakve odredbe nalaze se u Versajskom mirovnom ugovoru, Sent Žermenskom, u mandatnim ugovorima pod nadležnošću Društva naroda, potom sporovi iz nadležnosti Međunarodne organizacije rada, kao i sporovi o položaju manjina između država među kojima su sklopljeni takvi ugovori (Čehoslovačka i Austrija, Čehoslovačka i Poljska).

Dogovor u pogledu nadležnosti koji je postignut u vreme osnivanja Stalnog suda međunarodne pravde u osnovi je i danas način zasnivanja nadležnosti Međunarodnog suda pravde. Nadležnost ni u slučaju Stalnog suda međunarodne pravde nije obavezna, kao što nije bila ni u slučaju arbitraže. Da bi Sud sudio neophodan je pristanak stranaka. Načini izražavanja pristanka na nadležnost Suda mogu biti različiti. Dok je u slučaju arbitraže jedini način bio direktno izražavanje saglasnosti država da konkretan spor podnesu arbitraži na rešavanje, u ovoj varijanti javlja se nekoliko načina da se izrazi pristanak na nadležnost Suda. Postoje tri načina izražavanja pristanka na nadležnost Suda pre nego što do spora

¹⁷ Bowett D. W., *The Law of International Institutions*, London 1970, 240–241.

¹⁸ Naimenovani članovi bili su: Adatchi M., ambasador Japana u Belgiji; Altamira R., senator i profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Madridu; Bevilaqua C., pravni savetnik ministra inostranih dela Brazila; Baron Descamp, senator i ministar Belgije (Minister of State); Hagerup F., predstavnik kralja Norveške; Lapradelle A., profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Parizu; Dr Loder, član Vrhovnog suda Holandije; Lord Philimore, predstavnik kralja Engleske; Ricci Busatt A., predstavnik kralja Italije i pravni savetnik ministra inostranih dela Italije; Root E., bivši državni sekretar SAD. Sastancima je prisustvovao i Raul Fernandez u svojstvu savetnika Bevilaqua, no kasnije ga je zamenio u radu Komiteta. Sastancima je prisustvovao i dr James Brown Scott, u svojstvu pravnog savetnika Elihu Roota. Prvo zasedanje održano je od 16. do 24. jula 1920. godine u Palati mira u Hagu. Dokumentacija Komiteta može se videti na veb-sajtu Međunarodnog suda pravde www.icj-cij.org

dođe: ukoliko postoji bilateralan sporazum među državama da će svoje buduće sporove poveriti Sudu na rešavanje; ukoliko u okviru legislativnog ugovora postoji odredba prema kojoj se sporovi koji nastanu u pogledu tog ugovora podnose Sudu na rešavanje; i u slučaju tzv. Fakultativne klauzule koja je deo Protokola o osnivanju Suda i na osnovu koje se države potpisnice dogovaraju da će određenu kategoriju sporova izneti pred Sud bez dodatnog dogovaranja oko nadležnosti Suda. U svim ostalim slučajevima neophodna je izričita saglasnost država tj. izričito pristajanje da Sud sudi u određenom sporu. Pored rešavanja sporova među državama, Sud je bio nadležan i za donošenje savetodavnih mišljenja, postupak koji se sprovodi povodom pravnih nejasnoća. Već tokom prve godine rada Sud je doneo tri savetodavna mišljenja, u oblasti rada Međunarodne organizacije rada.

U pogledu izbora sudija takođe je bilo potrebno izabrati kriterijume koji će obezbediti da najsposobniji pravници dobiju mesto sudije međunarodnog suda, da oni ne budu u funkciji države iz koje su i da pri tom različiti pravni sistemi budu primereno predstavljeni. Izbor sudija je morao biti takav da se omogući kreiranje veća kojem će države biti spremne da prepuste donošenje i potencijalno negativne odluke po njih, što se moglo obezbediti samo kroz poverenje u sudske veće, koje bi opet bilo posledica poverenja u način izbora. Za razliku od arbitražnog suda, u okviru kojeg strane u sporu biraju sudije, u ovom slučaju sudijsko veće se određuje od strane Saveta i Skupštine društva. Ovo veće je postojano, te obraćanje Sudu pretpostavlja već formirano poverenje, koje je moralo biti obezbeđeno kroz pravila postupka.

Kriterijumi za izbor sudija koncipirani su kroz saglasje subjektivnih i objektivnih elemenata. Sudija je prevashodno morao da ispunjava elemente pravne kvalifikacije, ali i visokih moralnih standarda. Pravna kvalifikacija svodila se na zadovoljavanje uslova za obavljanje sudijskih poslova u državi državljanstva kandidata, to jest priznate kompetentnosti u oblasti međunarodnog prava. Objektivni uslovi svodili su se na pravilnu geografsku zastupljenost zemalja, odnosno zastupljenost pravnih tradicija shodno članstvu u Društvu. Važno je istaći da je nacionalnost to jest državljanstvo sudija bilo bez značaja, što je omogućavalo da i sudije koje potiču iz država koje nisu članice ni Suda niti Društva naroda ipak mogu biti birane za sudije. Sudije koje su birane bile su iz pretežno Evrope, ali i iz Japana i SAD (u prvom sazivu) i latinoameričkih država (Kuba i Brazil u prvom sazivu). Sudije zamenici u prvom sazivu birani su iz Kine, Jugoslavije,¹⁹ Rumunije i Norveške. Sastav suda je sasvim odgovarao tadašnjoj evrocentričnoj međunarodnoj zajednici, u kojoj su polako počele da zauzimaju mesto i druge države. U prvoj postavci Sud se sastojao od 11 sudija i 4 zamenika, biranih na period od devet godina. Već za drugo biranje broj sudija je povećan na 15, na osnovu revizije Statuta Suda iz 1936.

¹⁹ Jugoslavija je dva puta imala sudije-zamenike; u prvom sazivu biran je sudija Mihajlo Jovanović za period 30. januar 1920–6. decembar 1930; drugi sudija Mileta Novaković biran je za period 15. januar 1931–oktobar 1936.

Sud je tokom postojanja i rada imao ukupno 59 država članica.²⁰ Većina njih je pristupila prilikom osnivanja Suda. Pojedine od njih pak postale su članice znatno kasnije, kada su njegova svrha kao i svrha celokupnog sistema suštinski bile dovedene u pitanje. Ilustrativna je pozicija Sjedinjenih Američkih Država u odnosu na Društvo naroda i Stalni sud međunarodne pravde. Američki predsednik Vilson slovi za idejnog tvorca Društva naroda, ali njegova država nikada nije postala članica Društva. U pogledu Suda, iako je pokazana volja i učinjeni prvi koraci, te ugovor o pristupanju Sudu potpisan, Senat ga ipak nije ratifikovao. Stoga SAD u punom smislu nikada nisu postale član Suda. No i pored toga, u sudijskom veću uvek je bio i sudija Amerikanac. Sovjetski Savez, s druge strane, nikada nije ni na koji način učestvovao u radu Suda. U članstvo Društva naroda stupio je septembra 1934, ali je 1939. izbačen zbog agresije na Finsku.²¹

Uspešnost rada Suda meri se predmetima. Statistički pogled na rad Suda ipak je neophodno staviti u kontekst vremenskog razdoblja. Iako je formalno postojao do 1946, Sud je faktički prestao sa radom 1940. Poslednje, već ratno zasedanje održano je u novembru 1940. pre invazije Nemačke na Holandiju. No, vrhunac rada Sud je dosegao u periodu od 1922. do 1932, kada je i vođena velika većina sporova. U ukupnom zbiru pred Sud je izneto 66 sporova, a presuda je doneta u 32 spora i 27 savetodavnih mišljenja.²²

Stvaranje Suda odraz je novih odnosa i novih stremljenja u međunarodnim odnosima. Situacija na međunarodnoj sceni se značajno promenila u razdoblju od 1907. do 1920. Koncept Stalnog suda međunarodne pravde stoga i jeste jedna vrsta preseka sveukupnih međunarodnih odnosa, kao i mesta koje su države zauzimale ili htele da imaju u međunarodnim odnosima.

Period Drugog svetskog rata, sa stanovišta međunarodne pravde, samo je period onemogućenosti rada. Drugi svetski rat nije poljuljao ideju niti svest o neophodnosti međunarodnog suda, tako da je po okončanju rata međunarodno pravosuđe nastavilo svoje postojanje tamo gde je i stalo, u okvirima nove organizacije.

Po okončanju Drugog svetskog rata uspostavljeni su novi temelji međunarodnih odnosa, na istom idejnom konceptu kao i prethodni (koncept kolektivne bezbednosti), sa čvršćom strukturom i većim brojem aktera. Na konferenciji u San Francisku 1945, na kojoj je finalno formirana Organizacija ujedinjenih nacija, dogovoreno je da će mesto Suda u odnosu na organizaciju biti drugačije. Međunarodni sud pravde stvoren je kao jedan od glavnih organa UN, a Statut Međunarodnog suda pravde integralni je deo Povelje. Posledično, država koja je članica Ujedinjenih nacija samim tim je i članica Statuta.

²⁰ U Društvu naroda ukupno su bile 63 države u svojstvu članice, ali je vrhunac članstva bio 58 država.

²¹ Okolnosti donošenja odluke o izbacivanju SSSR-a su kontroverzne. Ova odluka je usvojena na poslednjoj sednici Društva naroda.

²² U deset sporova tužbe su povučene. Naša zemlja je bila parnična strana u sporu sa Francuskom oko predratnih srpskih dugova i učestvovala je u postupku za davanje savetodavnog mišljenja oko manastira Sv. Naum, tj. albanske granice.

Na konferenciji je dogovoreno da nadležnost Suda ostaje fakultativna, da se uspostavljanje nadležnosti ne može nametati mimo volje država, da su organi Ujedinjenih nacija Generalna skupština i Savet bezbednosti ovlašćeni na pokretanje savetodavnog postupka, te da Sud neće biti forum nadležan za rešavanje političkih sporova. Ova suštinska stanovišta i bazičan dogovor konačno su utvrđeni na konferenciji u San Francisku, iako je u Vašingtonu aprila 1945. оформljen Komitet pravnika predstavnika 44 države, koji su se bavili kreiranjem Statuta Suda.²³ Komitet nije imao ovlašćenja da raspravlja o političkim pitanjima, a kako je formalnopravna razrada zavisila od stava i dogovora o bazičnim pitanjima, njegov rad je bio ograničen. Konačan dogovor o svim pitanjima vezanim za Sud postignut je na konferenciji u San Francisku. Za potrebe daljeg razmatranja Suda оформljen je potkomitet, to jest prvi odbor četvrte komisije. Glavna tema njegovog rada bila je nadležnost Suda. Iako je postojala svest pa i volja da se oformi Sud sa obaveznom nadležnošću, kao jedini adekvatan vid ispunjavanja uloge činoca za održanje mira, takva pozicija suda u odnosu na države ipak nije bila realna.²⁴ Stoga je i u pogledu nadležnosti na snazi ostao pristup koji je primenjen i nekoliko decenija ranije, kada je stvaran prethodni sud. Na ovoj konferenciji potvrđen je pravni sled Međunarodnog suda pravde u odnosu na Stalni sud pravde, kao i zasnivanje Statuta novog na Statutu starog Suda.

Prilikom faktičke i formalne smene ovih tela zadržan je kontinuitet.²⁵ Sudije Stalnog suda Međunarodne pravde razrešene su nezavisno od prestanka rada Društva naroda, jer Sud nije bio organ Društva. Konkretno sudije su podnele ostavku 31. januara 1946, a izbor novih sudija vršen je 8. februara 1946. na prvom zasedanju Generalne skupštine i Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija. Prvi predsednik novog Suda bio je poslednji predsednik starog Suda, sudija Jose Gustavo Guerrero iz El Salvadora. Činovnici koji su radili u Sekretarijatu Stalnog suda međunarodne pravde u velikoj meri su zadržani. Sedište suda je takođe nasledeno, te se novi Sud smestio u Palati mira gde je pre njega bio smešten Stalni sud međunarodne pravde, zajedno sa Stalnim arbitražnim sudom.

Sudsko veće je i u novom sudu sastavljeno od 15 sudija, koji se biraju na period od 9 godina, sa mogućnošću reizbora. Sudije uživaju obim diplomatskih privilegija i imuniteta kao šefovi diplomatskih misija, a predsednik Suda ima prvenstvo nad doajenom diplomatskog kora u Hagu.²⁶ Faktički, Sud ima nešto drugačiju fizionomiju od prethodnog Suda. Dok je sudsko veće Stalnog suda pravde odražavalo njegovu evrocentričnu fizionomiju, sudsko telo Međunarodnog suda pravde moralo je da prati promenu u sastavu članstva UN. Država osnivača UN,

²³ Jugoslaviju su predstavljali dr Stojan Gavrilović, vođa delegacije i dr Teodor Gjurgjević i dr Milorad Cerović kao stručnjaci.

²⁴ Hambro E., *Some observations on the compulsory jurisdiction of the International Court of Justice*, u: *The British Year book of International Law*, 1948, 133–157.

²⁵ O'Connor J. F., *The International Court of Justice: Amendment of the Statute and New International Law*, *Duke Law Journal*, No. 2, 1972, 407–426.

²⁶ Kreća M., *Međunarodno javno pravo*, Beograd 2008, 527.

time i Međunarodnog suda pravde bilo je 51, ali danas ih ima 196, što se neminovno odrazilo na sastav sudskog veća. U procesu dekolonizacije nastao je znatan broj novih država, koje su tražile svoje mesto u međunarodnim institucijama. Period šezdesetih godina 20. veka opisuje se kao period nepoverenja zemalja Trećeg sveta u Sud, koje je generisano manjkom sudija u sudskom veću koji bi reprezentovali oblike civilizacije i pravne sisteme sveta (kao kriterijume za izbor sudija)²⁷. Kriza do koje je tada došlo razmatrana je i na Generalnoj skupštini UN, te je usvojen zaključak da sudsko veće mora adekvatnije odražavati sastav međunarodne zajednice.²⁸

U pogledu predmeta takođe je izvršen pravni sled. Nastavljena je ista pravna nit i novi Sud je preuzeo sudsku praksu Stalnog suda međunarodne pravde. U teoriji međunarodnog prava ne pravi se razlika u jurisprudenciji sudova, pa se određeni stavovi Stalnog suda međunarodne pravde izričito navode kao potvrda i kristalizacija određenih normi.

U pogledu nadležnosti Međunarodnog suda pravde takođe nije došlo do promena.²⁹ U osnovi nadležnost međunarodnog suda prati bazično međunarodnopravno načelo – suverenitet država.³⁰ Shodno tome, nije moguće postaviti *a priori* sud iznad države, već samo sud koji država izričito priznaje. Namera i želja osnaženja Suda i podstrek državam da se češće obraćaju ovom Sudu pokazuju se u članu 36 (2) Statuta, kojim je predviđeno da se države mogu unapred izjasniti da prihvataju nadležnost Suda po načelu reciprociteta za buduće sporove koji između njih nastanu, tzv. fakultativna klauzula. Do danas je ukupno 66 zemalja izdalo jednostranu deklaraciju kojom prihvataju fakultativnu klauzulu. Opšta je ocena da je prihvatanje fakultativne klauzule teklo sporo u odnosu na značaj uloge Suda, da su deklaracije kojima se fakultativne klauzule prihvataju suviše restriktivne i da je neretko dolazilo do povlačenja izdatih deklaracija.³¹

U formalnopravnom konceptu Sud se nije mnogo promenio. Ipak, u pretходnim decenijama dolazilo je do uspona i padova kako u radu Suda, tako i u većinskom raspoloženju država prema ovoj instituciji.³² U preseku rada Suda kao krizni period ocenjuje se period šezdesetih i sedamdesetih godina. Ovaj period karakteriše povećanje broja država na međunarodnoj sceni, nastalih u procesu dekolonizacije i njihovo traženje mesta u međunarodnim institucijama. Paralelno s tim kretanjima u Sudu se donose kontroverzne odluke, bez većine, pretegnute odlukom predsednika suda. Kao najspornije odluke Suda, koje su značajno uticale

²⁷ Videti: Prott L. V., *The Latent Power of Culture and the International Judge*, Abingdon 1979

²⁸ O'Connor J. F., *The International Court of Justice: Amendement of the Statute and New International Law*, Duke Law Journal, No. 2, 1972, 407–426.

²⁹ Hambro E., *Some observations on the compulsory jurisdiction of the International Court of Justice*, u: The British Year book of International Law, 1948, 133–157.

³⁰ Rosenne S., *Essays on International Law and Practice*, Leiden–Boston 2007, 34–38.

³¹ Rosenne S., *n. d.*, 35.

³² Jennings R. Y., *The Role of International Court of Justice*, British Yearbook of International Law, 68/1997, 1.

na pad poverenja u ovu instituciju, navode se odluke u slučajevima *Northern Cameroons Case* (1963), *South West Africa Case* (1966) i *Barcelona Traction Case* (1970).³³ Proces „oživljavanja“ Suda započeo je krajem osamdesetih i devedesetih godina 20. veka³⁴. Izmene u proceduri, faktičke izmene u radu, okolnosti međunarodnih odnosa – doveli su do ponovnog vraćanja Sudu, pa su usledile ocene da je Sud „zatrpan“ predmetima i suočavanje sa poslom prevelikim za kapacitet 15 sudija.³⁵

U periodu od 22. maja 1947, kada je prvi spor podnet Sudu na rešavanje (spor Krfski kanal između Velike Britanije i Albanije povodom stradanja britanskog tankera od podmorskih mina u Krfskom kanalu), do 2. marta 2010. Sudu je podneto ukupno 146 slučajeva na rešavanje. Vrsta sporova koji su iznošeni pred Sud je raznolika i u pogledu materije se ne može uspostaviti pravilnost³⁶. Države su se parničile u širokom rasponu od teritorijalnih nesuglasica, graničnih linija, nepoštovanja pravila iz domena diplomatskog prava, pomorskog prava, prava vazdušne oblasti, do nelegalne upotrebe sile, kao najosetljivijeg političkog pitanja smeštenog u normativne okvire. Postupak za davanje savetodavnog mišljenja pokrenut je 25 puta.

Zaključak

Međunarodno pravosuđe je danas realnost – pravna realnost, politička realnost, sociološka realnost – istorijski produkt. U istorijskoj nauci, i pored toga, ne poklanja se pažnja ne samo nastajanju međunarodnih sudova, nego ni njihovom značaju u međusobnim odnosima država koje su se parničile, niti njegovom uticaju prilikom sagledavanja određenih perioda međunarodnih odnosa. U savremenom svetu egzistencija Suda je postojana i nema naznaka da bi proces mogao ići u suprotnom smeru. Takođe nema naznaka ni da bi u skorijoj budućnosti moglo doći do promene glavnih aspekata funkcionisanja Suda. Načelo suverene jednakosti država je i dalje dominantno načelo u odnosima među državama, a upravo na njemu su koncipirani bazični principi rada Suda.

Promene koje se dešavaju u međunarodnoj zajednici, a reflektuju se na polju međunarodnog pravosuđa, nalaze se u domenu međunarodnih zločina i odgovornosti pojedinaca. U formalnopravnom smislu odgovornost pojedinaca, pa

³³ Sinclair I., *The Court as an Institution: its role and position in international society*, 22–24, u: Bowett and Others, *The International Court of Justice: Process, Practice and Procedure*, London, 1997

³⁴ Jennings R.Y., *The International Court of Justice after Fifty Years*, *American Journal of International Law*, 89–1995, 493.

³⁵ Watts A., *The International Court of Justice: Efficiency of Procedures and Working Methods – Report of the Study Group with additional comments*, 27–86, u: Bowett and Others, *The International Court of Justice: Process, Practice and Procedure*, London, 1997

³⁶ Videti: Singh N., *The Role and the Record of the International Court of Justice*, Dordrecht 1989.

makar se radilo i o šefovima država, ne povlači po automatizmu odgovornost države. U suštinskom smislu, pa i utemeljeno na sistemskom tumačenju pravnih normi ova veza zapravo postoji. Stoga, uvođenjem međunarodnih krivičnih sudova (*ad-hoc*) došlo je do faktičkog ograničenja suvereniteta država, s tim što posledice direktno nije osetila država kao entitet već pojedinci, njeni državljani. Odgovornost za međunarodne zločine, i to posebno odgovornost visokih predstavnika vlasti, razmatrana je tokom čitavog 20. veka. Bilo je predloga da se u okviru Međunarodnog suda pravde oformi posebno odeljenje s nadležnošću u međunarodnoj krivičnopravnoj sferi. Do toga nikada nije došlo i stvaranju međunarodnih sudova s krivičnopravnom nadležnošću pristupilo se na potpuno drugačiji način. Kraj 20. veka obeležen je kreiranjem i *ad-hoc* i stalnog međunarodnog krivičnog pravosuđa. Stvaranje novih međunarodnih sudova doprinelo je povećanju sudskih instanci na međunarodnom nivou, ali i otvaranju polemike o brojnim i praktičnim i teorijskim pitanjima normativne uređenosti i funkcionisanja međunarodnopravnog poretka. Na samom kraju 20. veka tako je otvoreno novo poglavlje u oblasti međunarodnog pravosuđa.

Tijana Šurlan

CONSTITUTION OF INTERNATIONAL JUSTICE

Summary

International Court of Justice, from the present point of view, is one of the international institutions with long history and tradition. However, its role and position in the international relations can be questioned. For better understanding of the Court and its real impact in contemporary world it is recommendable to look back and trace its origins. The idea of peaceful settlement of disputes and establishment of an independent and impartial forum is old and can be traced as far as to the existence of states. First steps in organizing international community according to this issue are usually positioned within the Hague Conferences of 1899. and 1907. Product of these conferences is the Permanent Court of Arbitration, which is the first judicial institution in international relations. Altered structure of international community after the First World War produced Permanent Court of International Justice. Main features of this court have been transferred to the International Court of Justice, as we know it today.

ISTORIOGRAFIJA

DRAGAN ALEKSIĆ, naučni saradnik
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

IZDAJNICI ILI RODOLJUBI

Paralelna slika o kolaboraciji u srpskoj istoriografiji u zemlji i emigraciji

Podale u srpskom društvu nastale u Drugom svetskom ratu, kao posledica nepremostivih ideoloških razlika i suprotnih političkih ciljeva suprotstavljenih strana u sukobu, ostale su i posle rata na polju istoriografije. Jedno od pitanja oko koga srpski istoričari u zemlji i emigraciji nisu mogli da postignu saglasnost je karakter i uloga domaće uprave u Srbiji za vreme nacističke okupacije. Ova tema je više od četiri decenije izazivala suprotstavljene poglede srpskih istoričara koji su, razdvojeni političkom barijerom, pozivajući se na relevantne izvore različito tumačili činjenice i kritikovali produkciju suprotne strane ali su tvrdokorno ostajali pri svojoj verziji istorijske istine. Istoričari podeljene istoriografije u zemlji i u emigraciji iznosili su u svojim radovima tumačenja koja su više bila rezultat ideoloških stavova usvojenih u svojim sredinama nego proverenih naučnih merila. Danas, kada više ne postoje politička ograničenja i kada nam je omogućeno kritičko sagledavanje stereotipa u dogmatskom tumačenju istorijskih događaja i jedne i druge strane u periodu koji nam je prethodio, pokušaćemo da prikažemo ključna pitanja na kojima je najjasnije dolazila do izražaja nesaglasnost u posleratnoj podeljenoj istoriografiji.

Analiza obimne literature o složenoj stvarnosti okupirane Srbije, nastale iz pera pobednika i poraženih u Drugom svetskom ratu, zahteva znatno više prostora nego što imamo u ovom prilogu. Zato ćemo se ograničiti na sagledavanje razlika u tumačenju fenomena kolaboracije u srpskoj istoriografiji u zemlji i emigraciji na izabranim, ekstremnim, primerima koji ponekad izlaze iz okvira istorijske nauke i predstavljaju mešavinu nauke i propagande. Hronološki okvir istraživanja obuhvata vremenski raspon od Drugog svetskog rata do kraja 1980-ih godina, odnosno period kada je postojala srpska politička emigracija.

*

Termin kolaboracija prevashodno se upotrebljava za saradnju domaće uprave u okupiranim zemljama u Drugom svetskom ratu sa okupatorom. Iako je saradnja između porobljenih i porobljivača pojava koja se može uočiti u istoriji

svih ratova i osvajanja od početka postojanja civilizovanog društva, tek se posle Drugog svetskog rata pojavljuje kao predmet posebnog interesovanja u istorijskoj nauci, pravu i filozofiji. Koliko je ova pojava svojstvena poslednjem svetskom sukobu, govori i činjenica da je i termin *kolaboracija* posle rata, u leksikonima stranih reči, dobio novo značenje i počeo da se koristi za označavanje saradnje sa okupatorom.¹ Do danas, međutim, ne postoji opšte-prihvaćena precizno teorijski uobličena i pravno argumentovana definicija kolaboracije. Iako je odredbama međunarodnog prava regulisan odnos između okupatora i domaće uprave, nije povučena jasna granica koja označava kada delovanje domaće vlasti izlazi iz međunarodnih pravnih okvira i prelazi u saradnju sa okupatorom.

Fenomen kolaboracije kod nas razmatrao je, s filozofsko-sociološkog gledišta, filozof Nikola Popović, koji je ukazao na složenost ove pojave i oblike njenog ispoljavanja i zaključio da je za njeno sagledavanje neophodna sveobuhvatna analiza brojnih činilaca.² Međutim, budući da se ograničio na iznošenje socioloških, ideoloških i političkih momenata, koje nije smestio u nužan istorijski kontekst, njegovo delo je ostalo nezaokruženo. U novije vreme zanimljivu definiciju kolaboracije dao je Žarko Jovanović, interpretirajući je kao saradnju Ravnogorskog pokreta Draže Mihailovića sa svim njegovim protivnicima.³

Za saradnike okupatora, prvenstveno u zemljama koje baštine antifašističku tradiciju i koje su u Drugom svetskom ratu bile pod nacističkom okupacijom, za učesnike u visokim strukturama domaće uprave koristi se i pojam *kvisling*. Ovaj termin je u domaćoj historiografiji upotrebljavan u veoma širokom značenju, ali je različito teorijski definisan. Robert Kronholz (Robert Kronholz) predratni austrijski konzul u Beogradu a za vreme rata važan saradnik okupacione uprave u Srbiji, ističe da se saradnici okupatora mogu razvrstati u više kategorija,

¹ U predratnom izdanju *Leksikona M. Vujaklije, kolaboracija* (lat. collaboratio) ima izvorno značenje – *saradnja*, i *kolaborirati – saradivati, sudelovati u radu* (Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1937). Sadržaj posleratnog izdanja istog leksikona (1966, 1980) bogatiji je za još dva oblika ovog termina s novim značenjima: *kolaborator – saradnik, pomoćni učitelj, sveštenik; u Drugom svetskom ratu saradnik fašističkog okupatora. Kolaboracionizam – saradnja s fašističkim okupatorom u Drugom svetskom ratu*. Isto značenje kolaboracije nalazimo u najnovijim izdanjima rečnika: *Ilustrovani engleski rečnik Oxford*, Novi Sad 2002: kolaboracija – Collaboration, raditi zajedno, saradivati s neprijateljem; Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад 2006: *коллаборационист – онај који сарађује с непријатељем*.

² Nikola Popović, *Koreni kolaboracionizma*, Beograd 1984.

³ Na samom početku svoje studije Ž. Jovanović je definisao pojam kolaboracije: „Kolaboracija (lat. collaborare) označava saradnju, vezu. U Drugom svetskom ratu u Srbiji (1941–1944) ona se odnosi na saradnju četničkog pokreta Draže Mihailovića sa okupatorima i kvislinzima, tj. sa Komesarskom vladom Milana Aćimovića, sa vladom generala Milana Nedića, sa organizacijom Dimitrija Ljotića, sa Kostom Milovanovićem-Pećancem, sa Nemcima, Bugarima, zatim sa partizanskim pokretom, a pri kraju rata i sa Rusima.“ – Жарко С. Јовановић, *Колaborација у Србији 1941–1945*, Београд 2001, 7.

prema motivima koji su ih opredelili na saradnju.⁴ Sredinom 80-ih godina Milan Borković je dao sopstveno tumačenje termina *kvisling*, koje je predstavljalo direktan odraz stava vladajuće ideologije o tom pitanju.⁵

Osnovni preduslovi svake kolaboracije su rat i okupacija, ali njene dublje korene treba tražiti u brojnim činiocima u samoj okupiranoj zemlji, odnosno u njenim društvenim, istorijskim, socijalnim i političkim odnosima pre okupacije kao i u karakteru rata i trenutnom vojno-političkom položaju okupatora u njemu. U sagledavanju fenomena kolaboracije u srpskoj historiografiji u zemlji zanemaruje se da je ona složena društvena pojava, već se artikuliše kao politička i vojna saradnja sa okupatorom. Ova uprošćena teza, koja je sa vrlo malim izuzecima bila zastupljena u historiografiji u zemlji, suzila je mogućnosti da se dobije iznijansirana slika kolaboracije u svim pojavnim oblicima i sagledaju motivi koji su pokrenuli pojedince da se opredele za saradnju iako su, bez sumnje, u svesti imali etičke i pravne posledice tog čina. Veliku pažnju nijansiranju kolaboracije posvetio je Lazo Kostić. On navodi tumačenje ove pojave koju je dao britanski istoričar Siton Votson, koji saradnike okupatora razvrstava u pet kategorija gradiranih po stepenu angažovanosti učesnika u domaćoj upravi u zaštiti interesa okupatora i motivima za ulazak u kolaboraciju.⁶

⁴ U svojoj izjavi Državnoj komisiji za istraživanje zločina okupatora i njihovih pomagača, datoj 25. januara 1946, Kronholc navodi: „Jednu drugu kategoriju kvislinga sačinjavaju oni koji su nakon okupacije svoje otadžbine od Nemaca, koristili ovu okupaciju kako bi koristili ciljeve zavojevača i udovoljili svojim ličnim ambicijama ili drugim sebičnim ciljevima. Treću kategoriju čine ljudi koji su nakon kapitulacije vojske njihove otadžbine smatrali svojom otadžbinskom dužnošću da nešto urade u toj očajnoj situaciji u koju je pala njihova domovina i njihov narod, i da po onoj engleskoj poslovice 'učini najbolje što znaš' stupe ispred svog naroda da ga zaštite i brane od najgoreg. Da bi ovaj cilj postigli bili su primorani da do jedne stanovite granice pruže saradnju momentalnom pobjedniku.“ – Arhiv Jugoslavije (AJ) 110, –1012/II; O tome više: Dragan Aleksić, *Robert Kronholc – Jedan pogled na pitanje Kvislinga*, Istorija 20. veka, 2/2007, 153–163.

⁵ „Ako usvojimo da je *kvisling* – po primeru prvog među njima Norvežanina Vidkuna Kvislinga – saradnik okupatora kome je ovaj poverio administraciju zaposednute zemlje pod njegovom kontrolom i u njegovoj službi, onda bismo u osobi Milana Nedića našli pravi uzor. U jugoslovenskom prostoru u Drugom svetskom ratu takvi su još dvojica – u Hrvatskoj Ante Pavelić, u Sloveniji Leon Rupnik.“ – Milan Borković, *Milan Nedić*, Zagreb 1985, 7.

⁶ 1. kategorija: Svi oni ljudi koji su iz simpatija za fašizmom, odnosno nacizmom, ili iz ličnih ambicija, još pre neprijateljske invazije stupili u službu sila Osovine pa su za vreme i posle zauzeća njihove otadžbine štićeni od njih, to su izdajnici ili kvislinzi.

2. kategorija: Drugom tipu pojma izdajnika pripadaju sve one pristalice nacionalnih manjina i narodi nejednakih političkih prava, koji njihovim državama ostaju u lojalnosti obavezni, ali i pomažu sile Osovine. To je takođe izdajstvo, ali se moraju priznati pobude. Primer Hrvati i Slovaci.

3. kategorija: Trećem tipu pripadaju oni koji za vreme invazije njihove zemlje služe njoj, ali docnije uvereni da će sile Osovine pobediti, da se njihovi predstavnici i državnici u emigraciji neće moći vratiti u zemlju, i da će fašizam i nacizam biti bolja forma vladavine, odlučuju se za kolaboraciju sa okupatorskim vlastima. Ovde nije lako utvrditi izdajstvo, naročito u slučaju Jugoslavije i Grčke, čiji su komandanti odnosno potpisali primirje, odnosno kapitulaciju.

4. kategorija: Četvrtom tipu pripadaju oni koji se primaju neke službe iz čvrstog ubeđenja da će se njihov narod pod pritiskom okupatorskih vlasti moći sačuvati. Đeneral Nedić se primio nametnute mu dužnosti da spasava srpstvo i odmah se našao pred dva teška zadatka, dva životna va-

Druga činjenica koja se zanemaruje i u jednoj i u drugoj historiografiji, jeste sam režim okupacije, koji je, kao vrhovni činilac u vlasti, nametnuo dodatne obaveze domaćoj upravi u sprovođenju okupacionih zadataka a na štetu vlastite zemlje i naroda. Pogoršavanje položaja Nemačke u ratu odražavalo se na srpske organe vlasti tako što je od njih traženo sve veće angažovanje za potrebe okupatora, u prvom redu u oblasti eksploatacije privrede i angažovanja radne snage, što je njihovo delovanje sve više izvodilo iz okvira predviđenih međunarodnim pravom.

Suprotstavljena gledišta ogledaju se, pre svega, u različitom prikazivanju uloge srpske uprave i subjektivnom tumačenju i vrednovanju postupaka grupacije koja se u ratu nije opredelila za otpor okupatoru već za saradnju s njim kroz učesće u vlasti. Većina istoričara u zemlji pripisuje učesnicima u rukovodećim strukturama domaće uprave izdajničku ulogu, a njenu osnovnu funkciju tumači kao produženu ruku izvršne vlasti nemačke okupacione uprave. Tumačenje uloge domaće vlasti pod okupacijom u zagraničnoj historiografiji se razlikuje, tako što se velika pažnja posvećuje obrazlaganju motiva za uključivanje pojedinaca u domaći upravni aparat. Kao prevashodna namera učesnika u domaćoj upravi, ističe se zaštita srpskog naroda pod nemačkom okupacijom. Ulogu domaće vlasti za vreme okupacije, srpski istoričari u emigraciji vide u obezbeđivanju funkcionisanja osnovnih društvenih tokova, pre svega onih bazičnih – javnog reda, zdravstva, školstva, socijalnog nadzora. Kao osnovnu vrednosnu kategoriju ističu očuvanje ljudskih života, nasuprot pristalica otpora koji kao osnovni cilj imaju borbu za vlast ne obazirući se na nesagledive posledice te politike po stanovništvo.⁷

Istoriografija u službi politike

Istoriografija o Drugom svetskom ratu u zemlji je od samog početka do kraja 80-ih godina u velikoj meri instrumentalizovana od centara političke moći, bila prilagođena stremljenjima režima da stvori povoljnu sliku o ulozi Komunističke partije u minulom ratu.⁸ U razmatranom periodu, srpska istoriografija u zemlji, pod pritiskom ideoloških stega, nije mogla da sagleda određene pojave po meri nauke već je bila direktan izvršilac vladajuće ideologije. Na Petom kongresu KPJ, 1948. godine, u obimnom političkom izveštaju, koji je u svom referatu podneo

žna pitanja: pritisak od strane pokreta otpora i slanje radnika za Nemačku i tu je morao održati čvrst stav. Dok je Nemcima po obema tačkama pomagao, on je sve to činio u interesu srpskog naroda.

5. kategorija: Petom tipu pripadaju oni mnogi ljudi, koji svoju obavezu za vreme rata ispunjavaju, njihovoj vladi u emigraciji ostaju verni i iz sveg srca mrze okupatora, ali ipak, razvojem pokreta otpora, oni se postepeno prilagođavaju i ne osećaju da svoje zemljake izdaju, već da se oni samo bore za revoluciju. – Др Лазо М. Костић, *Армијски генерал Милан Недић*, Мелбурн 1976, 68–69.

⁷ Исро, 64; Ђоко Слијепчевић, *Југославија уочи и за време Другог светског рата*, Минхен 1978, 299.

⁸ Ово питање је актуелизовано на Петом конгресу КПЈ, 1948, и постало је незаобилазна тема у радовима о рату и револуцији.

Josip Broz Tito, izrečena je ocena koja je postala politički obrazac za tumačenje kolaboracije, koji je u naredne četiri decenije, gotovo u potpunosti bio prihvaćen i u historiografiji.⁹

Najveća nesaglasnost između istoričara u zemlji i emigraciji ispoljavala se oko pravilnog izbora „služenja naciji“ za vreme okupacije. Smeštajući kolaboraciju u kontekst složene slike okupirane Srbije istoričari u emigraciji, uglavnom aktivni učesnici događanja o kojima pišu, nastojali su da opravdaju svoje učešće u domaćoj upravi za vreme okupacije i minorizuju njen doprinos ratnim naporima Nemačke, ukazujući da je ona manje zlo od neposredne vlasti okupatora. Jedno od nastojanja srpskih istoričara u emigraciji, koji su pisali iz ugla učesnika u vlasti, bilo je da se pokaže kako su pojedini učesnici u domaćoj upravi kroz saradnju iskazivali svoj patriotizam na razumniji način sa više političkog takta a manje nacionalnog patosa.¹⁰ To je, po njima, bio ispravniji način služenja naciji. Pozivali su se, pri tome, na primer saradnje lokalnih vlasti na šest britanskih ostrva, koje su Nemci okupirali 1940. godine.¹¹

Druga teza na kojoj se insistira predočava da je do promena u politici okupatora i sprovođenja surovih mera odmazde došlo usled nemira koji su u leto 1941. izazvali komunisti. O tome Đoko Slijepčević navodi: „Komesarska uprava je bila administrativno telo, koje je samo u mirnim danima moglo odgovoriti svome zadatku. Do 22. juna 1941. godine vladao je u zemlji red i mir... Od 22. juna 1941. godine komunisti počinju sa svojom akcijom koja je imala razne vidove: mir na okupiranim područjima Srbije bio je ozbiljno poremećen; aveti haosa i zločina bile su se nadnele nad zemljom.“¹²

Pozivanje na međunarodno pravo

U zagranichnoj istoriografiji velika pažnja je poklonjena zahtevima koje su vodeće ličnosti srpske uprave „postavili“ kao uslov okupatorima za obrazovanje vlasti. Pri tom se redovno ističe da je ta saradnja odvijala u okvirima međunarodnog prava.¹³ Prva grupa Srba koja se prihvatila obaveze da formira domaću upravu pod nadzorom okupatora, što je inače bilo predviđeno međunarodnim pravom, smatrala je da je uspostavljanje bilo kakve vlasti u okupiranoj zemlji bolje od anarhije jer bi se na taj način stanovništvo bolje zaštitilo. Dodatno se insistira na tvrdnji da je prva domaća uprava u okupiranoj Srbiji obrazovana po svim

⁹ *V kongres Komunističke partije Jugoslavije, 21–28. jula 1948, stenografske bilješke*, Beograd 1949. – Tito je u svom referatu protivnike partizanskog pokreta nazvao kvislinzima i taj izraz je počeo da se upotrebljava u historiografiji.

¹⁰ Бошко Н. Костић, *Истина о Милану Хедућу*, Нова искра, 1992, 117–118.

¹¹ O tome videti: Milutin Propadović, *D. V. Ljotić, Zbor i Komunistička partija Jugoslavije, prilozi za istinu o JNP Zbor*, Nova iskra 1990, 286–287.

¹² Đ. Slijepčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, 301–302.

¹³ Изјава Милосава Васиљевића, *Боривоје М. Карапанчић, Српски добровољци 1941–1981*, Кливленд 1981, 334–340.

merilima međunarodnog prava s ciljem da rukovodi poslovima pojedinih ministarstava, kako bi se u zemlji povratili red i mir. Činjenice ukazuju da je prva domaća uprava u Srbiji, obrazovana 30. aprila 1941. pod nazivom Savet komesara, bila u najvećoj meri u skladu sa međunarodnim konvencijama o okupaciji i u tome se nije razlikovala od sličnih formacija u ostalim okupiranim evropskim zemljama.¹⁴ Istoriografija u emigraciji ističe da je uprava bila sastavljena od pripadnika gotovo svih predratnih stranaka, osim Zemljoradničke.¹⁵ U njen sastav ušli su ljudi koji su već imali položaj u državnoj upravi (bivši ministri, visoki činovnici i generali). JNP Zbor imao je dva predstavnika, doduše na značajnim mestima – resorima. Međutim, Stevan Ivanić i Milosav Vasiljević, predstavnici Zbora u Komesarijatu, posedovali su značajno iskustvo da bi preuzeli resorna zaduženja, tako da njihovo postavljenje nije moglo da se tumači kao politički čin.¹⁶ O „moralnopolitičkoj podobnosti“ Nemci su vodili računa. Birani su ljudi koji ukoliko nisu pripadali krugu „germanofila“ barem nisu bili antinemački orijentisani.

Optužbe bez argumentacije

U socijalističkoj istoriografiji svako učešće u domaćoj vlasti tumačilo se kao izdaja a učesnici su tretirani kao kvislinzi. Sredinom 80-ih godina zagrebački Centar za informacije i publicitet pokrenuo je ediciju *Tragom izdaje i zločina*, u kojoj je, u sedam knjiga, objavljeno 14 biografija najznačajnijih ličnosti sa područja Jugoslavije, protivnika NOP-a. U izboru ličnosti strogo se vodilo računa o simetriji, da budu zastupljeni predstavnici svih jugoslovenskih naroda (nema jedino autentičnog predstavnika bosanskih muslimana). Već ta činjenica ukazuje da je ovaj izdavački poduhvat imao cilj da stvori ideologizovanu sliku sukoba u Drugom svetskom ratu, poželjnu prema merilima onovremene politike, i da napravi oštru granicu između *izdajnika* i *oslobodilaca*. Ovo ujedno predstavlja i „klimaks“ primenjene istoriografije u službi vladajućeg režima.

¹⁴ Na osnovu činjenica koje mogu nepobitno da se utvrde, da je, u prvoj fazi okupacije, Nemcima u prvom planu bila bezbednost njihovih trupa i funkcionisanje društvenog života, pre svega privrede, jer su prve mere okupacione politike, koje se mogu pratiti kroz normativnu delatnost, bile su usmerene u tom pravcu.

¹⁵ Đ. Slijepčević, *n. d.*, 300. – Predstavnici političkih stranaka koji su ušli u Komesarsku upravu nisu imali saglasnost svojih političkih vođa, koji su uglavnom bili u izbeglištvu, niti su imali širu podršku članstva svojih stranaka, jer nije održano savetovanje sa članstvom (o partijskom kongresu nije moglo biti ni govora jer je rad političkih stranaka bio zabranjen). Stoga se može smatrati da je njihovo pristupanje Komesarskoj upravi bila lična odluka i individualni čin.

¹⁶ Lekar Stevan Ivanić je pre rata bio na rukovodećima funkcijama u Centralnom higijenskom zavodu, Milosav Vasiljević je specijalizovao „naučnu metodu u organizaciji rada“ i bio je urednik revije *Matica rada*, zvaničnog glasila Jugoslovenskog društva za naučnu organizaciju. Od 1936. do 1941. bio je direktor Beogradskog sajma. Obojica su, stoga, imali stručne kvalifikacije za svoja resorna zaduženja u Komesarijatu.

Od 14 obrađenih ličnosti 5 je bilo sa prostora Srbije. Kao predstavnika Srbije izdvojili smo biografiju Dimitrija Ljotića čiji je autor Mladen Stefanović. Izabrali smo ovaj primer jer se ovde na najvulgarniji način daje crno-bela slika kolaboracije. Opisujući aktivnosti oko uspostavljanja Saveta komesara i načina izbora članova prve domaće uprave u okupiranoj Srbiji 1941. godine, Stefanović zaključuje: „Za stvaranje kadrova kvislinga u okupiranoj Srbiji tako su gestapovci Kraus i Helm imali pripremljen teren. Raspolagali su proverenim i odanim ljudima. Trebalo ih je samo pronaći po zgarištima raskomadane Jugoslavije.

Međutim, izdajnici su se dobro posakrivali. I u kratkotrajnom Aprilskom ratu ni jednom od njih nije se ništa desilo. A pored toga, nije ih trebalo ni tražiti. Sami su se pojavljivali iz svojih jazbina i stizali u Beograd. Javljali su se svojim poznanicima Krausu i Helmu u njihovim gestapovskim prostorijama, smeštenim u zgradi Ratničkog doma, koji su podigli veterani iz Prvog svetskog rata u Beogradu...

Koliko odsustva savesti i ljudskog duha u izdajnika, u časovima dok su prolazili smrvljenim Beogradom, pored kolona zarobljenih vojnika i ojađenih porodica čiji su članovi izginuli i domovi popaljeni prilikom nemačkog bombardovanja. Izdajnici su prolazili užasom ropstva i ruina, odlazeći da se dodvore Krausu i Helmu.“¹⁷

Dela iz edicije *Generali izdaje* odlikuju metodološke manjkavosti i jednostrana tumačenja tako da s naučnog gledišta ne zaslužuju osvrt. Ona, međutim, sama po sebi predstavljaju svedočanstvo svog vremena.

Nekoliko godina ranije znameniti srpski istoričar i pisac Đoko Slijepčević objavio je knjigu *Jugoslavija – uoči i za vreme Drugog svetskog rata*. Već u uvodu autor je istakao da su u okupiranoj Jugoslaviji, od početka okupacije do oslobođenja, nastale tri grupe koje će do kraja ostati suprotstavljene. Kako razmatra čitav prostor Jugoslavije, Slijepčević tu ubraja ustaše, ravnogorski pokret Draže Mihailovića i komuniste. Svi pokreti, kako zaključuje, borili su se za vlast i isticali da iza njih stoji narod i „da sve ono što oni rade, čine po ovlašćenju naroda iako narod, u najviše slučajeva, nije imao s tim nikakve veze“¹⁸

Za razliku od ovih organizacija, Đ. Slijepčević na drugu stranu svrstava *uprave* koje su bile „deo jugoslovenske stvarnosti pod okupacijom“ i koje nisu mogle da deluju bez pristanka okupatorske vlasti. O njihovoj ulozi kaže: „Njihova bitna karakteristika bila je ne težnja za vlašću nad narodom već zbrinjavanje naroda u okolnostima u kojima se bio našao i pod kojima je morao da živi... Njihova saradnja s okupatorom bila je administrativne prirode sa perspektivom da prestane onog časa kada to bude moguće; a bilo bi moguće samo sa prestankom same okupatorske vlasti koju narod, tako i tako, nije želeo“.¹⁹ Kao osnovni motiv

¹⁷ Branislav Božović, Mladen Stefanović, *Milan Aćimović, Dragi Jovanović, Dimitrije Ljotić*, Zagreb 1985, 203.

¹⁸ Đ. Slijepčević, *n. d.*, 5.

¹⁹ Isto, 7.

za ulazak u domaću upravu pod okupacijom on vidi „respektovanje biološkog interesa naroda, koji je išao ispred interesa saveznika, čiju su pobedu želeli i nosioci ovih uprava“.

Komesari su se od samog početka preuzimanja dužnosti postavili prema faktičkoj situaciji kao da je provizorijum koji će trajati dok traje rat a da će se status zemlje rešiti na mirovnoj konferenciji. Otuda isticana teza u zagraničnoj istoriografiji da su pre formiranja komesarijata konsultovani pravnici, pri čemu se pozivaju na Četvrtu hašku konvenciju iz 1907. godine. U izjavi Milosava Vasiljevića datoj britanskim vlastima 1947, navodi se: „Kontakt sa okupatorskim vlastima uspostavio je Milan Aćimović, član Stojadinovićeve grupe, čiji smo mi (Zbo-raši) bili najveći protivnici. Na sastanku je saslušano mišljenje pravnih savetnika i mi smo došli do sledećih zaključaka u pogledu situacije koja je stajala pred nama“.²⁰

Drugi dokument na kojem istoričari u emigraciji temelje legitimitet domaće uprave jeste akt o kapitulaciji jugoslovenske vojske koji je delimično regulisao status buduće uprave u okupiranoj zemlji. Pozivajući se na stanje u zemlji, razaranje aparata državne uprave i akutne potrebe, kao i veliki priliv izbeglica iz svih krajeva Jugoslavije u Srbiju, Vasiljević zaključuje: „Goruća potreba koja se momentalno nametnula bila je ova: kako stvoriti utočište za izbeglice iz okolnih krajeva i mi smo zaključili da je naša dužnost da preuzmemo u svoje ruke što veći broj administrativnih funkcija i da ostavimo što manje administrativnih funkcija u rukama okupatora.“²¹

Nedovoljno se ističu, u istoriografiji u zemlji, različiti politički momenti u kojima su delovale obe uprave (Savet komesara i Vlada narodnog spasa Milana Nedića). Iako se sve to odigralo u relativno kratkom vremenskom periodu, odredili su puteve kojima će se odvijati njihovo delovanje. Posebno što je Nemačka, glavni činilac koji je oblikovao njihovo delovanje, zapadala u sve veće probleme usled neuspešnog vojevanja na Istoku koje se neplanirano odužilo. Takođe se ne prikazuju, čak se i ne spominju, značajni napori vlade Milana Nedića u rešavanju akutnih problema srpske ratne stvarnosti: zbrinjavanju izbeglica, brizi o ratnim zarobljenicima i njihovim porodicama u zemlji, naporima da se prehrane

²⁰ Odnos između okupacionih vlasti i okupiranog naroda regulisan je dvema Haškim konvencijama, od 1899. i 1907, zajedno sa ostalim uzusima sporazuma. Četvrta haška konvencija iz 1907, daje legalno pravo okupatorskoj sili nad stanovništvom koje sa nalazi na delu okupiranog područja dotične države (čl. 43). Na drugoj strani ista konvencija ustanovila je pravo za okupirano stanovništvo da i dalje živi vlastitim zakonima, koje okupaciona vlast može izmeniti jedino u krajnjoj nuždi. Stanovništvo ima pravo da zadrži vlastitu administraciju. Ovakva vrsta kolaboracije sa neprijateljem jeste pravna, gde ne može biti reči o izdaji, već istu dužnost nalaže. – Borivoje M. Karapandžić, *Srpski dobrovoljci...*, 337–338. Karapandžić navodi izjavu M. Vasiljevića datu brigadiru Meklinu, predsedniku Britanske komisije za Jugoslovenske izbeglice u Italiji. O formiranju Saveta komesara videti: Srđan Cvetković, *Okupacija u šest slika, Ispovest Dragomira – Dragog Stojadinovića. Neobjavljen intervju dat Borislavu Pekiću, London avgust 1974*, Istorija 20. veka, 2/2007, 141–143.

²¹ Б. М. Карапанџић, *н. д.*, 338.

stanovništvo i izbeglice u ratnim uslovima, kao i sva nastojanja da se obezbedi podnošljiviji režim okupacije.

Antikomunizam kao opravdanje

U relativizovanju kolaboracije u zagraničnoj i najnovijoj revizionističkoj historiografiji osnovni argument, uz brigu za biološki opstanak srpskog naroda, jeste realna boljševička opasnost. Ovo gledište temelji se na premisi da je antikomunizam opravdan, jer komunisti svojom agresivnom politikom ugrožavaju demokratski društveni poredak. Stoga se sudbina boraca protiv partizanskog pokreta posle rata, među njima i onih koji su kolaborirali sa okupatorom, posmatra u kontekstu komunističkog revanšizma, njihova uloga za vreme okupacije kao patriotska dužnost a njihova sudbina kao žrtava komunističke osvete.²²

Tvrđnja zagranične historiografije – da je u Srbiji postojala političko-ideološka kolaboracija, potkrepljena je činjenicom da je u ratu na strani saveznika učestvovao Sovjetski Savez, koji je predstavljao centar svetske komunističke revolucije i čiji su ciljevi bili proširenje komunizma na što veći deo sveta.²³ Ova teza, koju zastupa Ratko Parežanin, ne deluje uverljivo jer se na početku okupacije, 1941. godine, kada je Zbor ušao u kolaboraciju, nije moglo pretpostaviti da će Sovjetski Savez imati presudan uticaj na promenu društvenog poretka u Srbiji, budući da se borio za svoj opstanak. Treba imati u vidu da je ova teza istaknuta u vreme Hladnog rata, kada je komunizam proklamovan kao globalna opasnost za demokratski poredak u svetu. Naglašavajući svoj nepomirljiv antikomunizam u ratu, što je činjenica koja nije bila sporna, pisci istorije u emigraciji su nastojali da obezbede bolji položaj srpskoj političkoj emigraciji.

Zagraniczna historiografija neprestano nastoji da dokaže da je komunistima stavljanje političkih ciljeva u prvi plan (odnosno preuzimanje vlasti) bilo važnije od ljudskih života. Kao konstanta se navodi da su partizani nepromišljenim ubistvima nemačkih vojnika izazivali odmazde Nemaca, zbog čega je stradalo nedužno stanovništvo.²⁴

Jedna od činjenica koja može da ukaže na karakter komesarske uprave jeste da pojedini njeni članovi posle rata nisu izručeni jugoslovenskim vlastima da bi im se sudilo kao ratnim zločincima. Radi se o dvojici pripadnika nacionalnog

²² Тодор Кулић, *Употреба квислинга*, Политика, 4. јул 2008.

²³ Antikomunizam kao motiv za ulazak u kolaboraciju sa nacistima, Ratko Parežanin obrazlaže na sledeći način: „U takvoj situaciji, izvesne antikomunističke grupe u pojedinim narodima Evrope, smatrale su da bi interesi njihovih naroda bili ugroženi pobedom Sovjetije. Usled toga su se te grupe stavile u kolaboraciju sa osovinskim silama, ali ta se njihova kolaboracija odnosila isključivo na borbu protiv Sovjetije kao nosioca komunizma, a ne na čitav saveznički blok“. – Ратко Парезанин, *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*, Београд 2001, 346.

²⁴ Ђ. Slijepčević, *n. d.*, 302–306.

pokreta Zbor, inženjeru Milosavu Vasiljeviću i doktoru Stevanu Ivaniću. Iako su bili pripadnici pokreta od samog osnivanja, 1935. godine, i u Savetu komesara zauzimali najviše položaje (Vasiljević je bio komesar narodne privrede a Ivanić komesar narodnog zdravlja), u vladi Milana Nedića nisu imali nikakve funkcije u upravi. Ostali su, međutim, veoma aktivni u antikomunističkoj propagandi i propagiranju ideja koje su bile bliske nacističkoj Nemačkoj. Oktobra 1944. izbegli su iz Srbije zajedno sa nemačkom okupacionom upravom i uhapšeni su od strane saveznika. Posle zahteva jugoslovenskih vlasti da budu izručeni, u izjavi koju su napisali brigadiru Meklinu, predsedniku Britanske komisije za jugoslovenske izbeglice u Italiji, obrazložili su svoje učešće u Komesarskoj upravi pozivajući se na odredbe međunarodnog prava.²⁵ Britanske vlasti ih nisu isporučile Jugoslaviji. Postoji, stoga, osnovna pretpostavka da nije pronađena objektivna krivica zbog njihovog učešća u prvoj domaćoj upravi u okupiranoj Srbiji.

U definisanju kolaboracije istoriografija u zemlji preuzela je formulu iz političkog rečnika Komunističke partije Jugoslavije iz vremena rata.²⁶ Ovo stremljenje srpske istoriografije u zemlji može se razumeti ukoliko se stavi u širi kontekst politike jugoslovenskih komunista u izgradnji „novog društva“. Novi vlastodršci su iskoristili činjenicu da je kažnjavanje zločina u ratu bilo predviđeno međunarodnim pravnim aktima,²⁷ pa su u slobodnom tumačenju tu saradnju vrlo široko definisali. Pojam kolaboracije je široko tumačen tako da su pod njega mogli da se podvedu osim dokazanih saradnika okupatora i oni koji to stvarno nisu bili, ali su bili izraziti protivnici nove vlasti. Kako je novi režim gledao na građanstvo kao na glavnog klasnog i političkog protivnika kojeg je trebalo diskreditovati, čitavoj buržoaziji je nametnut teret kolaboracije i nacionalne izdaje.²⁸ I, dok je prvobitno krivica za izdaju, odnosno kolaboraciju personalizovana i pripisivana određenim grupama i pokretima, od početka 60-ih godina ona se pripisuje celokupnoj srpskoj buržoaziji. Ovu „formulu“ je, početkom 60-ih godina, u istoriografiji prvi primenio Jovan Marjanović: „Videvši da se komesarska vlada nalazi u raspadanju i da je žandarmerija potpuno nemoćna, okupatorski funkcioneri odlučili su da se brane stvaranjem jedne marionetske vlade, koja bi imala specijalne vojne odrede za borbu protiv ustanika. Nemci su na taj način želeli da mobilišu srpsku buržoaziju i da joj pruže nade da će oni poštovati njene buržoaske pozicije i ujedno ih odbraniti od naoružanog naroda, dajući tome privid nekakve

²⁵ Изјаве М. Васиљевића и С. Иванића у: Б. М. Карапанџић, *Српски добровољци...*, 334–341.

²⁶ КПЈ је још за време рата установила категорију „народних непријатеља“ под којом је подразумевала све сараднике и помагаче непријатеља. – Видети: Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, Београд 2009, 238.

²⁷ Правна основа за суђење ратним злочинцима постављена је доношењем Московске декларације 30. октобра 1943. – О томе видети: *Nirnberška presuda*, Београд 1948, 11.

²⁸ Пripisивање колaборације српској буржоазии образлагано је „чинjenicom“ да је она: „... u cilju očuvanja sopstvenih klasnih pozicija, odnosno iz socijalne sebičnosti saradivala s okupatorom i zakoračila u izdaju“. – Н. Милићевић, *н. д.*, 239–240.

srpske vlade, srpske vojske i srpske države“.²⁹ U najnovije vreme sačinjena je analiza ove pojave.

Partija je neposredno posle rata, sa preuzimanjem vlasti, imala dva gledišta: jedno, da se mora kazniti svako ko je saradivao sa okupatorom i drugo, da se mora napraviti razlika između političkih grupacija. Na Velikoj antifašističkoj skupštini (u jesen 1944) preovladala je radikalna struja, koja je insistirala da se sankcioniše svako ko je imao ma kakve veze s okupatorom.³⁰

Sa udaljavanjem od rata, 50-ih godina, uspostavljanjem nove društvene strukture, buržoazija kao društvena klasa nestaje ali ostaju pojedinci i određene grupe. Partija, da bi stekla legitimnu formu borbe protiv građanstva, kako pred jugoslovenskom tako i pred savezničkom javnošću, pojednostavljuje sliku u kojoj je buržoazija u celini, kao klasa, saradivala sa okupatorom.³¹ Ne postoji više personalizovana istorija, već grupna, tako da se celokupna buržoazija identifikuje sa kolaboracijom.³²

Istoriografija u zemlji nastoji da pripíše srpskim vlastima da su zajedno sa nemačkim jedinicama vršili zločine nad civilnim stanovništvom u Srbiji. Pored već pripisane izdaje, zločin predstavlja najtežu inkriminaciju. Osnovu za ovu tvrdnju postavio je Tito u govoru na Petom kongresu KPJ, 1948. godine, i ona je poslužila kao model za buduće pisce naše ratne prošlosti.³³ Govoreći o masovnim zločinima koje su za vreme nemačke ofanzive protiv ustanika početkom oktobra 1941. izvršeni u Mačvi Tito navodi: „Evo, takvo je razbojničko društvo u mjesecu septembru palilo i ubijalo u mirnim mačvanskim selima i Pocerini: ustaše, nedićevci, ljotićeveci, Pećančevi četnici – svi ti banditi zajedno s njemačkim fašističkim zvjerima činili su ona strašna zvjerstva nad mirnim stanovništvom Mačve, Pocerine i Jadra.“³⁴ Sadržaj ovog referata sam za sebe predstavlja svedočanstvo svog vremena i predmet je interesovanja istorijske nauke. On, međutim, postavlja model poželjne slike gledanja na sve domaće protivnike partizanskog pokreta i isključuje mogućnost da se u javnosti o ovome predstavi bilo šta što bi bilo u suprotnosti s ovim uglom gledanja.

²⁹ Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, 176.

³⁰ Велика антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије (9–12. 11. 1944.) Београд 1945, 185. О томе више Н. Милићевић, *н. д.*, 240.

³¹ J. Marjanović, *Ustanak...*, 32–35.

³² Н. Милићевић, *н. д.*, 240–242.

³³ О злочинима у Србији, у синтези групе аутора *Србија у рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1976, 76, наводи се: „Наређење о злочинима спроводио је у дело целокупан окупациони апарат уз помоћ домаћих сарадника. Највећи број злочина у 1942. години починили су ипак нацистички војници и полицајци, иако је у многим случајевима веома тешко одвојити злочине које су чинили немачки окупатори а које њихове слуге и сарадници, јер су ови други у већини слепо извршавали наређења својих господара“.

³⁴ *V kongres Komunističke partije Jugoslavije od 21–28. jula 1948*, Stenografske bilješke, 59–60.

General Milan Nedić – izdajnik ili spasilac

Zagranična historiografija se pojavljuje kao čuvar mita o generalu Nediću, njegovom žrtvovanju čak i mučeništvu za spas srpskog naroda. Sledi gotovo stereotipna priča kod istoričara u emigraciji: „Krajem leta 1941. godine Komesarijat Milana Aćimovića nije više mogao da izvršava obavezu koju je preuzeo u upravljanju zemljom, ne samo zbog nesposobnosti da spreči rastuće oružane nemire, već i zbog sve većeg mešanja okupatora u poslove domaće vlasti.“³⁵ (Zagranična historiografija navodi da su bile u pitanju i nesuglasica zbog primene rasnih zakona likvidacija Jevreja i mešanja u domaću zakonodavnu delatnost).³⁶ Nemci su morali da potraže pouzdanijeg partnera koji bi stao na čelo srpske uprave. U tim uslovima najpogodnija ličnost je bio general Milan Nedić, koji je preuzeo nezahvalnu ulogu čelnika domaće vlasti mada je bio svestan da će doći pred sud istorije.

O ovom pitanju postoji delimična saglasnost u domaćoj historiografiji u zemlji i emigraciji. Sve ove okolnosti primorale su generala Nedića da se suoči sa realnošću, tako da se njegov motiv za ulazak u kolaboraciju može tražiti u plemenitoj nameri da pomogne svom narodu. U zagraničnoj historiografiji njegova odluka tumači se kao odraz najvišeg stepena racionalnosti i odgovornosti koju je morao da preuzme za svoj „ojađeni narod“ kojem je, uz sve nevolje okupacije, predstojalo da okaje grehe zbog „verolomnog“ prevrata 27. marta. Opravdanje se nalazilo (i) u pretpostavci da će nacistički okupatori, arogantni i osiljeni u svojoj neograničenoj vlasti, imati više poverenja u njega nego u bezlične i neodlučne komesare.

³⁵ Mešanje nemačkih okupacionih vlasti u rad srpske uprave počelo je ubrzo po uspostavljanju Komesarske uprave. Komesar za cene i nadnice, Gojko Grdić u svojoj ostavci, sredinom avgusta 1941, navodi da su se nemačke okupacione vlasti, mimo datih obećanja, mešale u rad njegove ustanove i zaključuje: „Ne vidim koji bi bio stvarni razlog postojanja naše vlasti u ovom slučaju sem njenog čisto informativnog karaktera. Ova činjenica stoji u potpunoj suprotnosti sa svim onim u početku navedenim pretpostavkama pod kojima sam došao na čelo Komesarijata za cene i nadnice.“ – Arhiv Srbije (AS), Komesarijat za cene i nadnice (G-6), f-24.

³⁶ Изјава М. Васиљевића, Б. Карапанџић, *Српски добровољци...*, 135–142.

DOKUMENTA

DOKO TRIPKOVIĆ, naučni savetnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

PREPISKA TITA SA LEONIDOM BREŽNJEVOM I LINDONOM DŽONSONOM POVODOM DOGAĐAJA U ČEHOSLOVAČKOJ 1968

U Jugoslaviji je vojna intervencija SSSR-a i još četiri članice Varšavskog pakta Čehoslovačkoj 21. avgusta 1968. izazvala izuzetno oštru i brzu osudu kako državno-partijske vlasti tako i javnosti. Takva reakcija Josipa Broza Tita i njegovih saradnika bila je izraz procene da su tim aktom flagrantno prekršeni ili ugroženi ključni principi na kojima su se temeljili i spoljnopolitička pozicija Jugoslavije kao nezavisnog entiteta na međunarodnoj sceni, kao i specifičan model socijalističkog sistema koji su se izgrađivali i učvršćivali poslednjih dvadeset godina, od sukoba sa Informbiroom 1948. Te principe su, kroz Beogradsku i Moskovsku deklaraciju iz 1955. i 1956, prihvatile obe strane kao osnovu na kojoj treba da se temelje odnosi između Jugoslavije i SSSR-a. Uz to, vojna akcija SSSR-a u Čehoslovačkoj izazvala je u jugoslovenskom rukovodstvu osećaj neizvesnosti i strahovanja u pogledu budućih namera i poteza sovjetskog vođstva, pri čemu se računalo i na mogućnost sličnih akcija prema drugim zemljama, uključujući i Jugoslaviju. Mada je relativno brzo otklonjena bojazan u takve namere prema Jugoslaviji u kratkoročnom smislu, opasnost na dugoročnijem planu ostala je realna mogućnost. Strepnju su povećavale izjave najviših sovjetskih funkcionera date posle intervencije u Čehoslovačkoj u smislu opravdanja takvih akcija „Brežnjevljevom doktrinom“, „doktrinom o ograničenom suverenitetu“ i slično.

Naglo pogoršanje jugoslovensko-sovjetskih političkih odnosa, koje se manifestovalo i snažnom kampanjom preko sredstava informisanja, izraženo je u izjavi sovjetskog partijskog i državnog rukovodstva od 30. avgusta i odgovoru jugoslovenskog vođstva od 11. septembra 1968, u kojima su dve strane zadržale stavove i ocene događaja u Čehoslovačkoj. I pored veoma loše atmosfere u političkim odnosima, obe strane su davale signale da ne bi želele da se takva atmosfera prenese na ostale segmente bilateralne saradnje, prvenstveno ekonomske.¹

¹ Nikolaj Podgorni, predsednik Vrhovnog sovjeta SSSR-a, u razgovoru sa Dobrivojem Vidićem, jugoslovenskim ambasadorom u Moskvi, 11. septembra 1968, bio je kategoričan u stavu da ekonomski i drugi bilateralni sporazumi koji su zaključeni treba da se izvršavaju. – Arhiv Jugoslavije (AJ), 507, IX, 119/I-352 – Beleška o razgovoru Vidića i Podgornog, 11. septembar 1968.

Iako su u pismima – koja ovde objavljujemo – Leonid Brežnjev i Josip Broz Tito mesec dana kasnije ostali pri stavovima, ocenama i optužbama iznetim u navedenim porukama, dva lidera su ipak odškrinula vrata za poboljšanje političkih odnosa, do čega je i došlo tokom 1969. godine. I jugoslovenska i sovjetska strana su, kako se pokazalo, procenjivale da im je u interesu zaustavljanje pogoršanja odnosa i postepeno poboljšanje klime u odnosima između dve zemlje.

Događaji u Čehoslovačkoj su, s druge strane, ojačali političke odnose Jugoslavije sa drugom supersilom – SAD. To se moglo videti već iz prvog razgovora Tita sa Čarlsom Elbrikom (Charles Elbrick), američkim ambasadorom u Beogradu, dva dana posle vojne intervencije u Čehoslovačkoj. Administracija Lindona Džonsona je veoma pozitivno ocenjivala jugoslovenske stavove povodom događaja u Čehoslovačkoj i izražavala spremnost da i dalje podržava nezavisnu poziciju Jugoslavije, kao i da osnaži i proširi saradnju dve zemlje. Za Tita i njegove saradnike podrška SAD bila je od suštinske važnosti, jer je predstavljala realnu političku činjenicu na koju su se mogli osloniti u delikatnoj situaciji posle intervencije u Čehoslovačkoj. Vrhunac podrške dosegnut je sredinom oktobra, kada je Džonson dao izjavu (14. oktobar) u kojoj je istakao „svoje stalno interesovanje za nezavisnost, suverenitet i ekonomski razvoj SFRJ“. Pojačana politička komunikacija između vlada dve zemlje trajala je sve do kraja 1968, što se odrazilo i u pismima koja su u to vreme razmenili Josip Broz Tito i Lindon Džonson i koja objavljujemo. Administracija novoizabranog predsednika Ričarda Niksona, koja je stupila na scenu početkom sledeće godine, jasno je izrazila spremnost da nastavi pozitivan razvoj političkih odnosa sa Jugoslavijom kao i interes za unapređenje saradnje na ekonomskom i drugim poljima.

PRESEDNIKU² SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE
Drugu JOSIPU BROZU TITU

Poštovani druže Tito!

U razvoju sovjetsko-jugoslovenskih odnosa u poslednje vreme nikle su zabrinjavajuće i opasne pojave. Politbiro CK KPSS, zabrinut zbog nepovoljnih tendencija, koje su se pojavile u odnosima između SFRJ i SSSR, naložio mi je da Vam se obratim sa ovim pismom i da otvoreno iznesem naše gledište.

U prethodnom periodu Vi i drugi jugoslovenski drugovi često ste podvlačili da je podržavanje i jačanje dobrih odnosa sa Sovjetskim Savezom jedan od najvažnijih ciljeva politike SKJ i SFRJ i, kao što je poznato, to je nailazilo na povoljan odziv sa naše strane. Uzajamna težnja za razvojem i poboljšanjem odnosa počela je donositi vidljive pozitivne rezultate u uspešnoj ekonomskoj, kul-

² AJ, 507, IX, 119/I-355, Pismo Josipa Broza Tita – Leonidu Brežnjevu, 17. oktobar 1968.

turnoj i političkoj saradnji između naših zemalja i u nizu usaglašenih istupanja SSSR i SFRJ na međunarodnoj areni.

Ali u poslednje vreme, kao rezultat potsticanja antisovjetskog raspoloženja u Jugoslaviji kojim se sudeći prema zvaničnim odlukama služe viši partijski i državni organi SFRJ, odnosi među našim zemljama naglo su se pogoršali.

Korak dalje u pravcu naglog pogoršanja odnosa sa Sovjetskim Savezom, kao i sa Bugarskom, Mađarskom, NDR i Poljskom učinila je jugoslovenska strana, kao što je poznato, u avgustu o. g., kada su ciljevi internacionalističke akcije pet socijalističkih zemalja usmereni na zaštitu socijalističkih tekovina čehoslovačkog naroda bili u SFRJ nepravilno ocenjeni.

U ovom pismu, svakako, nema potrebe da se vraćamo na detaljno suštinsko razmatranje tog pitanja. Već je mnogima od onih koji su u prvo vreme nepravilno ocenili situaciju sada jasno kakvu je realnu pretnju ne samo za socijalističke tekovine čehoslovačkog naroda, već i za interese mira i socijalizma u Evropi predstavljalo širenje antisocijalističkih, kontrarevolucionarnih snaga u ČSSR. Život i realni tok događaja što dalje, time jasnije će razotkrihati pravo značenje osujećenja imperijalističkih planova usmerenih na otcepljenje Čehoslovačke od socijalističke zajednice. Nije slučajno da su danas upravo imperijalističke države, a pre svega SAD i SRN [Savezna Republika Nemačka] istupile kao kolovođe nove antikomunističke i antisovjetske histerije, jer su odlučne akcije savezničkih zemalja predstavljale ozbiljan udarac računici imperijalizma. Neprijateljima socijalizma je jasno da su te akcije usmerene na to da se ne dopusti slabljenje socijalističke zajednice, da se ojača njena bezbednost, da se spreče pokušaji imperijalista koji teže da izmene odnos snaga u Evropi na štetu socijalizmu, što bi moglo dovesti do narušavanja mira na našem kontinentu.

Mi smo dužni da otvoreno kažemo da negativan stav u odnosu na internacionalističku akciju savezničkih zemalja, koju je u svom odgovoru od 11. septembra o. g. podržao CK SKJ i vlada SFRJ i pokušaj da se ocrni politika KPSS, Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih država, mogu samo da štete interesima mira, demokratije i socijalizma. Mi odlučno odbacujemo slične pokušaje, kao pokušaje koji su lišeni bilo kakve osnove i želimo da podvučemo da su oni u suprotnosti sa interesima razvoja sovjetsko-jugoslovenske saradnje.

Sada u Čehoslovačkoj razvoj dobija novi proces – proces normalizacije stanja. Po našem mišljenju, koje dele i čehoslovački drugovi, situacija zahteva da se taj proces svestrano podrži. Takav prilaz stanja u Čehoslovačkoj dominirao je i na našim poslednjim pregovorima sa drugovima A. Dubčekom, O. Černjikom, H. Husakom, koji su, kao što je poznato, zahtevali povećanje uloge komunističke partije, pojačanje borbe sa antisocijalističkim snagama, kao i to da sredstva masovnog informisanja budu potpuno stavljena u službu socijalizmu, da se partijski i državni organi pojačaju ljudima koji čvrsto stoje na pozicijama marksizma-lenjinizma i

proleterskog internacionalizma.³ Ugovor zaključen između vlade SSSR i vlade ČSSR o uslovima privremenog boravka sovjetske vojske na teritoriji Čehoslovačke stvara dobre preduslove za uspešan rad čehoslovačkih drugova, usmeren na savlađivanje posledica akcija antisocijalističkih sila i garantuje trajnost socijalističkih tekovina trudenika ČSSR.⁴

Svi oni kojima je stalo do interesa socijalističke Čehoslovačke sa razumevanjem i odobravanjem dočekuju napore čehoslovačkih drugova za normalizaciju stanja u zemlji na toj principijelnoj osnovi. Ubeđeni smo da bi na međunarodnom planu normalizacija stanja u ČSSR u najvećoj meri doprinela interesima jačanja jedinstva antiimperijalističkih snaga.

U vezi s tim nemoguće je shvatiti, niti opravdati stalnu kampanju protiv Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja koja u SFRJ ne prestaje. U Vašoj zemlji uporedo sa stalnim izvrtanjem suštine događaja u Čehoslovačkoj aktivno se šire provokativne i neosnovane izmišljotine o pretnji napadom na SFRJ od strane socijalističkih država. U antisovjetsku kampanju uključili su se i diplomatski predstavnici SFRJ u inostranstvu. Čuju se pozivi da se preispitaju sovjetsko-jugoslovenski odnosi; što je i bilo rečeno u govoru člana Predsedništva CK SKJ A. [Avdo] Huma od 22. septembra o. g.

U svom odgovoru na Izjavu CK KPSS i sovjetske vlade, CK SKJ i vlada SFRJ izneli su nameru „da se razvijaju bilateralni odnosi sa SSSR koji su od interesa za narode obeju zemalja i za stvar mira“.⁵ U cilju ostvarenja takvih namera sa naše strane, razume se, nema prepreka. CK KPSS i sovjetska vlada dosledno su istupali i istupaju za razvoj svestrane saradnje između SSSR i SFRJ. Ali je jasno, da je za to potrebna drukčija atmosfera od one koja se sada širi u Jugoslaviji. Vi, naravno, shvatate da se sada ne radi o različitim prilazima teoriji i praksi socijalizma koji su i ranije među nama postojali. Mi govorimo o pravcu u kome se razvija politika SFRJ u poslednje vreme.

Hteli smo da verujemo da je Vama, kao i ranije, stalo do saradnje između SSSR i SFRJ, u čije smo uspostavljanje svi mi uložili strpljenje, upornost i velike napore, i da ste Vi ne manje od nas zainteresovani za to, da sve ono što je pozitivno u razvoju prijateljskih veza naših zemalja ne bude izbrisano zbog linije koju je Jugoslavija neosnovano zauzela u poslednje vreme. Uporedo s tim, očigledno je da je prava briga za jačanjem sovjetsko-jugoslovenskih odnosa nespojiva sa antisovjetskom kampanjom koja se širi u SFRJ.

Upućujući ovo pismo mi se nadamo da ćete Vi pravilno oceniti motive kojima je ono diktirano, da ćete odmeriti stvorenu situaciju i da ćete doći do toga

³ Reč je o razgovorima održanim u Moskvi 3. i 4. oktobra 1968.

⁴ Ugovor između vlada SSSR i ČSSR o privremenom boravku sovjetskih trupa u ČSSR potpisan je 16. oktobra 1968. u Pragu.

⁵ Radi se o izjavi sovjetskog CK i vlade od 30. avgusta i jugoslovenskom odgovoru od 11. septembra 1968.

da je neophodno da se spreče različita neodgovorna istupanja i akcije, koje ozbiljno mogu da komplikuju sovjetsko-jugoslovenske odnose, kao i da se preduzmu mere koje će doprineti ozdravljenju i daljem razvoju tih odnosa.

GENERALNI SEKRETAR CENTRALNOG
KOMITETA KOMUNISTIČKE PARTIJE
SOVJETSKOG SAVEZA

L. Brežnjev
17. oktobra 1968.

*

Generalnom⁶ sekretaru CK KPSS
drugu L. I. Brežnjevu

Primio sam Vaše pismo od 17. oktobra 1968. g., koje ste mi uputili u ime Politbira CK KPSS. Vaše pismo razmatrali su vlada SFRJ, Predsedništvo Savezne skupštine, kao i rukovodeći organi Saveza komunista Jugoslavije.

U Vašem pismu se govori o pogoršanju jugoslovensko-sovjetskih odnosa i iznosi tvrdnja da je do tog pogoršanja u našim odnosima došlo zbog navodne promene politike SFRJ.

Mi smo, takođe, nažalost, bili prinuđeni da konstatujemo da je u poslednje vreme došlo do pogoršanja u našim odnosima. Činjenica je, međutim, da je to pogoršanje izazvano promenom u sovjetskoj spoljnoj politici što je došlo do izražaja u vojnoj intervenciji SSSR i nekih drugih zemalja članica Varšavskog ugovora protiv ČSSR i nespremnošću sovjetske vlade da uvažava nezavisan stav, koji je jugoslovenska vlada, na osnovu principa kojih se dosledno drži u svojoj celokupnoj politici, zauzela prema tom događaju. Za vreme moje posete sa jugoslovenskom delegacijom Moskvi aprila ove godine čuli ste naš stav o Čehoslovačkoj, to jest da bi vojna intervencija imala nedogledne štetne posledice i da treba razgovarati i tražiti druga rešenja. Ali, Vi nas više niste konsultovali, već ste preuzeli korak koji ne samo mi, nego i druge komunističke partije ne mogu odobriti i koji je izazvao negodovanje u svetu. Nije važno šta reakcija misli o tome – očigledno ona to vrlo uspešno koristi za svoje ciljeve – važno je ono šta sada misle progresivne snage. Prema tome do takvog neželjenog razvoja u našim odnosima nije došlo zbog promene politike jugoslovenske vlade ili zbog promene njenog kursa u odnosu na saradnju sa Sovjetskim Savezom, što bi, uostalom, bilo suprotno interesima i našim dugogodišnjim upornim nastojanjima da što svestranije razvijamo saradnju između naše dve zemlje.

⁶ AJ, 507, IX, 119/I-355, Pismo Josipa Broza Tita – Leonidu Brežnjevu, 5. novembar 1968.

Naš stav o događajima u vezi sa Čehoslovačkom i njihovim reperkusijama izložen je u nizu zvaničnih dokumenata jugoslovenskih ustavnih i političkih foruma. Taj stav je iznesen u više razgovora i saopšten 11. septembra 1968. godine i vladi SSSR i CK KPSS u odgovoru vlade SFRJ, Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ na izjavu CK KPSS i vlade SSSR od 30. avgusta 1968. godine. Ocenjujući danas pomenute događaje i posledice koje su oni već izazvali mi smo čvrsto uvereni da ne postoje razlozi za promenu našeg poznatog stava. Radi se o našem načelnom gledištu protiv upotrebe sile u odnosima među državama i protiv mešanja u unutrašnje poslove nezavisnih zemalja što predstavlja osnovnu i trajnu komponentu naše spoljne politike, a isto tako i međunarodnu obavezu svih zemalja u pogledu očuvanja mira i bezbednosti u svetu. Smatramo da je upotreba sile u odnosima među socijalističkim zemljama utoliko štetnija jer nanosi težak udarac stvarnim interesima socijalizma i antiimperijalističke borbe u svetu.

U držanju Sovjetskog Saveza prema SFRJ zapažamo u poslednje vreme niz pojava koje ne mogu a da ne zabrinu i vladu i javnost SFRJ. U zvaničnim sredstvima javnog informisanja Sovjetskog Saveza i nekih drugih zemalja članica Varšavskog ugovora, kao i preko diplomatskih kanala i drugih zvaničnih institucija pokrenuta je široka kampanja protiv Jugoslavije. Ovakva aktivnost se ne ograničava samo na osudu jugoslovenskog stava prema vojnoj intervenciji protiv ČSSR, već se napada u celini naša spoljnopolitička orijentacija i aktivnost i naš celokupni socijalistički društveno-ekonomski i politički sistem. U tome vidimo oblik pritiska da se radnička klasa i narodi Jugoslavije odreknu samostalnog puta u svojoj socijalističkoj izgradnji. Na međunarodnom planu vrše se pokušaji diskreditovanja politike i uloge SFRJ, naročito među nesvrstanim zemljama. To u suštini znači vršenje pritiska na SFRJ, sa ciljem da se odrekne svoje nezavisne spoljne politike. Nemoguće je a da nas ovi postupci ne podsete na sličnu kampanju vođenu protiv naše zemlje u prošlosti koja je nanela ogromne štete ne same međusobnim odnosima naših država već i mnogo šire.

Vaše pismo, koje prelazi preko suštinskih pitanja sadržanih u odgovoru vlade FNRJ i Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ od 11. septembra, ne možemo a da ne sagledamo i ocenimo u kontekstu kampanje i pritisaka koji se u poslednje vreme vrše protiv naše zemlje.

Optužbe da se u Jugoslaviji podstiče antisovjetsko raspoloženje nisu ni na čemu zasnovane i za nas su neprihvatljive. O tome smo jasno izneli naš stav u našem odgovoru od 11. septembra. Činjenica da Vi u svom pismu ponovo o tome govorite ne može biti shvaćena drugačije nego kao vid pritiska na jugoslovensku nezavisnu politiku. Neprihvatljivo je da se gledišta jugoslovenske vlade o pojedinim konkretnim pitanjima koja nisu istovetna sa gledištima sovjetske vlade, proglašavaju za antisovjetska i time diskvalifikuju.

Mi želimo da Vam otvoreno kažemo da određeni stavovi i postupci u spoljnoj politici vlade Sovjetskog Saveza, u poslednje vreme stvaraju neizvesnost u pogledu daljih namera vlade Sovjetskog Saveza prema SFR Jugoslaviji i da, razumljivo, izazivaju zabrinutost naroda i vlade Jugoslavije. Posebno nas zabrinja-

va činjenica da je upotreba oružane sile protiv ČSSR praćena i pravdana doktrinom o tzv. ograničenom suverenitetu, što neminovno sadrži u sebi nastojanje da se legalizuje intervencija i mešanje u unutrašnje poslove drugih suverenih država. U zvaničnim izjavama i štampi SSSR i nekih drugih zemalja članica Varšavskog ugovora razvija su takođe teorija o pravu da se spolja nameću putevi unutrašnjeg razvitka drugih zemalja. Prema tome ne radi se o nekoj izmišljenoj opasnosti, kako se to u Vašem pismu kaže, nego opasnosti koja proizilazi iz pomenutih „teorija i doktrina“ – već primenjenih u ČSSR – koja su u flagrantnoj suprotnosti sa svim onim što ste Vi donedavna, zajedno sa nama i mnogim drugima, javno i zvanično zastupali.

Nažalost moramo konstatovati da vlada SSSR nije preduzela neophodne mere da otkloni sumnje u svoje namere prema Jugoslaviji, sumnje koje su široko rasprostranjene ne samo kod jugoslovenske već i kod svetske javnosti. Ta činjenica ne doprinosi stvaranju poverenja u odnosima između dve zemlje.

U Vašem pismu se ide tako daleko da se upozorava na mogućnost da bi sve ono što je pozitivno u razvoju prijateljskih odnosa između naših zemalja moglo da bude dovedeno u pitanje ukoliko Jugoslavija ne izmeni svoju politiku. Mi to ne možemo drugačije protumačiti nego da se daljni razvoj odnosa između naše dve zemlje uslovljava odstupanjem Jugoslavije od njene nezavisne politike. Takvo uslovljavanje saradnje za nas nije prihvatljivo i dovodi u pitanje stvarnu zainteresovanost vlade SSSR za dalje razvijanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa na dosadašnjim osnovama.

Naime, mi smo smatrali i smatramo da su saradnja i razvijanje prijateljskih odnosa mogući samo na bazi poštovanja principa suverenosti, nezavisnosti, integriteta i ravnopravnosti među državama. Za nas je pridržavanje načela uzajamnog poštovanja i nemešanja u unutrašnje stvari – iz ekonomskih, političkih, ideoloških ili bilo kojih drugih razloga – suštinsko pitanje obezbeđenja mira i stabilnosti međunarodnih odnosa. Polazeći od takvih načela mi smo uvek smatrali da su razlike u gledištima normalna pojava u odnosima među suverenim državama i da one ne treba da budu smetnja prijateljskoj saradnji među njima.

Želimo i ovom prilikom da podsetimo da su ovi principi sadržani u Beogradskoj i Moskovskog deklaraciji od 1955. i 1956. godine koje su potpisali SFRJ i SSSR, i koje su sve do ovih poslednjih događaja potvrđivane u susretima predstavnika naše dve zemlje. Ovi dokumenti predstavljali su i predstavljaju za nas osnovu na kojoj su se do sada uspešno razvijali naši bilateralni odnosi i na kojoj se i ubuduće može razvijati takva uspešna saradnja između naše dve zemlje. Zbog toga ne možemo a da se ne zapitamo zašto se u Vašem pismu prećutkuju tako značajni dokumenti na kojima smo izgrađivali naše međusobne odnose i da li oni još uvek predstavljaju osnov na kome je vlada SSSR spremna da saraduje sa socijalističkom Jugoslavijom.

Državno i političko rukovodstvo SFRJ smatra, kao što je izneto i u odgovoru jugoslovenske strane od 11. septembra 1968. godine, da je saradnja između SFRJ i SSSR u toku poslednjih godina bila uzajamno korisna, da – kako je to obostrano mnogo puta isticano – odražava trajni interes naroda naših zemalja i

da, istovremeno, predstavlja značajan doprinos sređivanju odnosa i unapređenju saradnje u Evropi, kao i doprinos širim interesima bezbednosti i mira u svetu.

Vlada SFRJ smatra da je, uz striktno poštovanje principa Povelje UN, kao i principa koje su obe vlade zajednički usvojile, moguće i potrebno razvijati saradnju i prijateljske odnose između dve zemlje i pored postojećih značajnih razlika i neslaganja. Jugoslovenska vlada je spremna da na takvim osnovama pruži svoj puni doprinos unapređenju naših međusobnih odnosa.

PREDSIEDNIK
SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE
Josip Broz Tito s. r.

*

Njegovoj Ekselenciji
gospodinu Lindonu B. Džonsonu
Predsedniku Sjedinjenih Američkih Država
Bjela kuća
Vašington DC

Beograd, 26. oktobra 1968.

Dragi⁷ gospodine Predsjedniče,

Zahvaljujem Vam na ljubaznoj pažnji koju ste Vi i vlada SAD ukazali potpredsedniku SIV-a – g. Kiri Gligorovu prilikom njegovog nedavnog boravka u SAD.⁸ Potpredsednik Gligorov me je informisao o korisnom razgovoru koji je imao sa Vama, kao i o spremnosti koju ste izrazili za dalju saradnju Sjedinjenih Američkih Država sa socijalističkom Federativnom Republikom Jugoslavijom.

Visoko cijenim Vaš prijateljski stav prema Jugoslaviji i interes koji ste Vi i Vaši saradnici pokazali za njenu nezavisnost.⁹ Razgovori koje smo vodili sa podsekretarom g. N. [Nikolas] Katzenbachom su bili korisna manifestacija obostranog interesa za saradnju na toj osnovi.¹⁰ Zahvaljujem Vam na pozdravima koje

⁷ AJ, 837, KPR I-1/1105, Pismo Josipa Broza Tita – Lindonu Džonsonu, 26. oktobar 1968.

⁸ U razgovoru Lindona Džonsona sa Kirom Gligorovim, 4. oktobra 1968. u Vašingtonu, potvrđen je interes SAD za održavanje „nezavisne pozicije Jugoslavije“.

⁹ Lindon Džonson je 14. oktobra 1968. dao izjavu u kojoj je istakao „svoje stalno interesovanje za nezavisnost, suverenitet i ekonomski razvoj SFRJ“

¹⁰ Poseta Jugoslaviji Nikolasa Kacenbaha (Katzenbachom), podsekretara u Stejt departmentu, tokom koje je razgovarao sa Titom (18. oktobar 1968) i drugim jugoslovenskim rukovodionicima predstavljala je otvorenu manifestaciju podrške SAD Titu i Jugoslaviji.

ste mi uputili i koristim ovu priliku da Vama uputim svoje pozdrave sa najboljim željama. Raduje me što mi se pruža prilika da sa Vama nastavim razmjenu mišljenja koja se uvijek do sada pokazala korisnom za naše dvije zemlje.

Sa svoje strane mi smo već duže vremena zabrinuti pogoršanjem međunarodnih odnosa usljed sve češćeg pribjegavanja sili, grubog miješanja u unutrašnje poslove suverenih zemalja u raznim dijelovima svijeta, uporedo sa zanemaranjem suštinskih pitanja današnjice, kao što su ubrzanje privrednog rasta zemalja u razvoju, razoružanje i dr. Koristili smo svaku priliku da ukažemo na opasnost ovakvog razvoja u svijetu. Mi smo pozdravili proces popuštanja zategnutosti do kojeg je posljednjih godina došlo u Evropi. Međutim, nažalost, u uslovima opšteg pogoršavanja međunarodnih prilika ni ovaj kontinent nije mimoiden od opasnih manifestacija politike sile koje su ozbiljno ugrozile stabilnost i mir.

Vama je poznat stav koji je SFRJ zauzela povodom intervencije SSSR i njegovih saveznika – članova VU [Varšavski ugovor] u ČSSR. Taj stav zasniva se na načelima jugoslovenske spoljne politike i u skladu je sa stavovima koje je moja zemlja zauzimala u sličnim slučajevima u daljoj i bližoj prošlosti, kao na primer u slučaju Vijetnama i krize na Bliskom istoku. Izražavamo zadovoljstvo zbog razgovora o Vijetnamu i nadu da će se krenuti u pravcu iznalaženja miroljubivog rješenja što bi bilo od ogromnog značaja za unapređenje i stabilizaciju mira u svijetu.¹¹ Ne manji značaj imalo bi i prevazilaženje sadašnjeg zastoja u traženju izlaza iz blisko-istočne krize, imajući u vidu međuzavisnost mira i bezbjednosti u svim dijelovima svijeta.

Proširenje zaoštavanja i na Evropu zabrinjava nas ne samo zato što se neposrednije tiče naše zemlje, već i zbog toga što se po našem dubokom uvjerenju radi o kontinentu gdje vojni sukobi teško mogu da ostanu lokalizovani, bez obzira na opštu težnju da se izbegne novi svjetski rat i nuklearna katastrofa. Step en međuzavisnosti evropskih zemalja i koncentracija vojnih efekativa su toliki da na ovom malom prostoru, po našem mišljenju, svaka kriza može da preraste u sukob širih razmjera.

Vojna intervencija u ČSSR dovodi u pitanje dosad postignute rezultate politike popuštanja u Evropi i miroljubivu koegzistenciju koji su u našim očima predstavljali zametak jedne nove ere u međunarodnim odnosima uopšte. Intervenciju ne može da opravda nikakav viši interes ideološkog ili strateškog karaktera, jer – kao što nam to kazuju historijske pouke – bezbjednost i mir ne mogu da se postignu gaženjem ili žrtvovanjem slobode i nezavisnosti malih zemalja.

Nas posebno zabrinjava neizvjesnost daljeg razvoja situacije u Evropi. Nemamo razloga da vjerujemo da se radi o usamljenom slučaju, jer do nas dnevno dopiru teorije o ograničenom suverenitetu, o supernacionalnim autoritetima i nekim prostorno nedefinisanim zajednicama. Šta više, mi se ponovo suočavamo sa kampanjom kakva je jednom već vođena u cilju opravdanja nasrtaja na nezavi-

¹¹ U Parizu su 10. maja 1968. započeli američko-vijetnamski mirovni pregovori na kojima dugo nije postignut značajniji napredak. Mirovni sporazum je potpisan tek januara 1973.

snost naših naroda. U tom svijetlu ocjenjujemo manje ili više otvoreno pokretanje teritorijalnih revandikacija prema Jugoslaviji. Nama se još više komplikuje situacija i zbog toga što se takve želje javljaju i u nekim vojnim krugovima naših zapadnih susjeda, o čemu mi moramo voditi računa.

Imajući u vidu pomenute teorije, koje, prije svega treba da legalizuju pravo na intervenciju i koncentraciju trupa u centralnoj Evropi, nije nimalo slučajno, da se, pored Jugoslavije, i druge zemlje jugoistočne Evrope osjećaju ugroženim.

Gospodine Predsjedniče, mislim da nije potrebno naglašavati da se međusobna uslovljenost bezbjednosti evropskih zemalja, posebno odnosi na Balkan. Historijsko iskustvo je dovoljno rečito. Moja zemlja je baš zbog toga bila i ostala podjednako zainteresovana za bezbjednost i nezavisnost svih zemalja ovog područja, makar je s nekima od njih, naprimjer sa Albanijom, imala nesuglasice.

Jugoslavija je uvijek posvećivala posebnu pažnju razvoju prijateljskih odnosa sa svim susjedima i nastojala da u praksi pruži dokaz privrženosti načelima miroljubive koegzistencije. Takva politika se pokazala svestrano korisnom i bila je neosporan faktor stabilnosti i popuštanja zategnutosti na Balkanu. Prijetnja koja se nadvila nad ovim poluostrvom nalaže nam da nastavimo sa jačanjem saradnje sa svim zemljama ovog regiona.

Mi ćemo i dalje ulagati napore da izbjegnemo pogoršavanje odnosa sa SSSR-om i drugim zemljama članicama Varšavskog ugovora. Nastojaćemo da svoje odnose sa ovim, kao i svim drugim zemljama razvijamo na principu ravnopravnosti, nezavisnosti i uzajamne koristi. Međutim, isto tako želimo da učinimo sve kako bi otklonili i najmanju sumnju u našu spremnost da branimo svoju slobodu i pravo na nezavisan razvoj svim raspoloživim sredstvima. U tome su svi Jugosloveni jedinstveni i nepokolebljivi.

Mi smo preduzeli niz neophodnih mjera predostrožnosti jer je to, po našem uvjerenju, najbolji način da obeshrabrimo posezanje, sa bilo koje strane, na našu nezavisnost i suverenitet. Istovremeno, mi se zalažemo za reafirmaciju politike popuštanja i normalizaciju situacije u Evropi, pri čemu podrazumevamo i otklanjanje posljedica oružane intervencije u ČSSR. Uvjereni smo, naime, da politici popuštanja i prevazilaženja podeljenosti u Evropi nema alternative.

Najnoviji događaji potvrđuju naše uvjerenje da politika nesvrstanosti ostaje trajan i najbolji način našeg ravnopravnog uključivanja u međunarodnu saradnju. Mi ćemo u zajednici sa nesvrstanim i drugim zemljama nastaviti da se zalažemo za primjenu načela miroljubive i aktivne koegzistencije i za saradnju na ravnopravnim osnovama. Podržaćemo svaku pozitivnu inicijativu u cilju rješavanja otvorenih problema, ukoliko smo uvjereni da su uvaženi legitimni interesi zainteresovanih strana. Ne bismo, međutim, bili dosljedni sebi ako bismo se mirili s varljivim kompromisima na kojima ne može da počiva mir i bezbjednost ni malih ni velikih.

Gospodine Predsjedniče, stečeno iskustvo nas upućuje na daljnje jačanje odnosa sa svim zemljama koje poštuju našu nezavisnost i samostalni društveni razvitak. Drago mi je što mogu da istaknem da u tom pogledu odnosi između na-

še dvije države bilježe uspon i pružaju pozitivan primer. Raduje me što se u našim odnosima ispoljavaju stabilnost i trajni interes naših naroda za uzajamnu saradnju, uprkos različitosti sistema i razlikama u gledanju na neke međunarodne probleme.

Duboko sam uvjeren da je nastavljanje razmjene mišljenja između državnika naših dviju zemalja, a u prvom redu sa Vama lično, doprinos afirmaciji politike miroljubive i aktivne koegzistencije među zemljama sa različitim društvenim sistemima i različitim ulogama u međunarodnim odnosima.

U skladu sa našom dugoročnom orijentacijom na integralno uključenje jugoslovenske ekonomije u međunarodnu podelu rada, za nas je od neobične važnosti da dođe do daljeg proširenja naših ekonomskih odnosa, kao i naučno-tehničke saradnje. Takav razvoj saradnje bio bi od značaja za uspješno sprovođenje privredne reforme i time za jačanje naše nezavisnosti. Smatramo da naša uspješna saradnja sa Exim bankom i Međunarodnom bankom tome korisno doprinosi.

Sa zadovoljstvom konstatujem da su napredovali odnosi sa svim našim zapadnim susjedima, naročito sa Italijom, Austrijom i SR Njemačkom. Smetnje na koje nailazimo u našim odnosima sa zapadnoevropskim ekonomskim asocijacijama otežavaju naša nastojanja da brže riješimo ekonomske probleme i dosljednije sprovodimo unutrašnje reforme. Prevazilaženje ovih teškoća bilo bi od velikog značaja za naš stabilniji privredni razvoj i mi se nadamo da će predstojeći progovori doprinijeti njihovom otklanjanju.

Sa zadovoljstvom sam primio vijest da ste Vi, gospodine Predsjedniče, i vaša administracija spremni na dalje razvijanje odnosa i saradnje. Veoma cijenim sve što je u tom pogledu rečeno u nedavnim razgovorima sa Vaše strane i sa strane Državnog sekretara g. Deana Ruska, mojim saradnicima g. K. Gligorovu i M. [Marko] Nikeziću. Ovo me ohrabruje u uvjerenju da ćemo ubuduće jačati i širiti međusobno razumjevanje i prijateljsku saradnju.

Izvolite primiti, gospodine Predsjedniče, uz izraze visokog poštovanja, moje iskrene pozdrave.

T. [Tito]
21. decembra 1968.

*

Poštovani¹² gospodine Predsedniče,

Uvek sam smatrao da su vaša gledišta o međunarodnim problemima od neobične važnosti i da zaslužuju da im moja vlada posveti posebnu pažnju. Stoga smo pozdravili vaše pismo od 26. oktobra i smatramo da je bilo od koristi. Posebno su me interesovale vaše ocene situacije u Evropi nakon događaja prošloga leta u Čehoslovačkoj.

¹² AJ, 837, KPR I-1/1105, Pismo Lindona Džonsona – Josipu Brozu Titu, 21. decembar 1968.

Pribegavanje upotrebi sile u rešavanju političkih sukoba neprihvatljivo je za nas, isto kao i za vas. Nadamo se da će naš stav koji smo javno izneli, kao i vaš odlučan stav protiv grubog mešanja u unutrašnje poslove Čehoslovačke, imati željeni efekat. To je naročito važno jer bi, kao što ste vi istakli, bilo teško lokalizovati vojni sukob u kritičnom području Balkana, kao i bilo gde u Evropi. Nedavna izjava sovjetskih predstavnika koji zastupaju teoriju o ograničenom suverenitetu i supernacionalnom autoritetu nije ohrabrujuća i bili smo prinuđeni da javno istaknemo svoju zabrinutost zbog pretnje daljom vojnom intervencijom na evropskom kontinentu koju ova izjava može da implicira.¹³ Vaše pismo jasno odražava vašu zabrinutost zbog eventualnih sovjetskih namera, ali moram reći da sam iznenađen zbog vašeg pozivanja na teritorijalne zahteve u odnosu na Jugoslaviju od strane nekih „vojnih krugova“ njenih zapadnih suseda. Nisu nam poznati ma kakvi zahtevi te vrste i sigurni smo da, ukoliko isti postoje, da oni uopšte ne uživaju zvaničnu podršku.

Jasno je da je napredak u pravcu popuštanja zategnutosti u Evropi ozbiljno ugrožen invazijom Čehoslovačke. Vi ste naglasili svoju želju da i dalje ulažete napore kako biste izbegli dalje pogoršanje vaših odnosa sa Sovjetskim Savezom i ostalim članicama Varšavskog pakta. Mi delimo tu vašu želju i učinimo sve što je u našoj moći kako bi se smanjila zategnutost u Evropi i u drugim delovima sveta. Istovremeno, mi, kao i vi, moramo voditi računa o našoj odbrani i suočavajući se sa pretnjama zauzeti čvrst stav. Ovaj odmereni prilaz našao je svoga odraza u komuniqueu od 16. novembra, posle sastanka ministara inostranih poslova Severnoatlantskog pakta kojem je prisustvovao gospodin Rask. U komuniqueu je naglašena ne samo naša zajednička zabrinutost zbog događaja u Čehoslovačkoj već i naša želja da se obezbede miroljubivi i uzajamno korisni odnosi između Istoka i Zapada.¹⁴ Želeo bih da verujem da svi narodi koji su neposredno zainteresovani za ovaj problem imaju slična gledišta.

Naravno da delim vaše duboko zadovoljstvo što su razgovori o Vijetnamu izgleda ušli u konkretniju fazu u kojoj možemo raditi na iznalaženju časnog okončanja rata i obezbeđenja trajnog mira u Jugoistočnoj Aziji. Iako još ne znamo da li je Hanoj spreman da nam se ozbiljno pridruži u ovim nastojanjima, mogu vas uveriti da ćemo i dalje činiti sve što je u našoj moći, sa odlučnošću i strpljenjem, kako bi se ostvario istinski napredak u ovim razgovorima. To je bio moj stalni

¹³ Verovatno se prvenstveno odnosi na govor Leonida Brežnjeva na kongresu Poljske ujedinjene radničke partije, sredinom novembra 1968, kada je između ostalog izjavio da svaka komunistička partija odgovara ne samo svojoj radničkoj klasi i svom narodu već i međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu.

¹⁴ Na sastanku Saveta NATO, održanom u Briselu 15. i 16. novembra 1968, usvojeni su zaključci povodom vojne intervencije u Čehoslovačkoj. Osim osude intervencije i ocene da izjave sovjetskih lidera kako imaju pravo na intervenciju u tzv. socijalističkom komonveltu predstavljaju opasnost po Evropu i podstiču strah od upotrebe sile i u namere SSSR-a, u zaključcima se traži od SSSR-a da odustane od upotrebe sile i ističe spremnost Alijanse da, uz odlučnost i jačanje odbrambenih potencijala, radi na jačanju detanta i uspostavljanju mirnih i korisnih odnosa između Istoka i Zapada.

cilj i za mene predstavlja veliko razočaranje činjenica što se pred kraj moga mandata još uvek nalazimo daleko od časnog završetka sukoba u Vijetnamu.

Poznato mi je iz vašeg pisma, a i iz razgovora koje ste imali sa gospodinom Katzenbachom, da vas veoma interesuje nemirna situacija na Srednjem istoku. Zadovoljni smo što ambasador Jaring i dalje ulaže napore za ostvarenje mira i nadamo se da će stvari uskoro krenuti sa sadašnje mrtve tačke.¹⁵ Sjedinjene Države, naravno, ne štede napore u podržavanju ove važne misije. Vi, gospodine Predsedniče, imate znatan uticaj u tom delu sveta i uveren sam da i vi preduzimate sve potrebne korake kako biste ubedili učesnike u ovom tragičnom sukobu na Srednjem istoku da budu umereni i uzdržljivi. To je bitno za uspeh ambasadora Jaringa.

Međunarodna pitanja od životnog značaja, razoružanje i problem zemalja u razvoju, koja ste pomenuli u vašem pismu, bili su moja prva briga u toku svih godina koje sam proveo u Beloj kući. Postigli smo znatan napredak, ali ostaje još mnogo toga da se učini. Smatram da smo bili razumni i širokogrudni u našim naporima u oba područja i uveren sam da će te vrline karakterisati naš stav i ubuduće.

Gospodine Predsedniče, ostvarili smo veliki napredak u razvijanju ekonomske, naučne, tehničke i kulturne saradnje između naše dve zemlje. Želim da se to nastavi, a znam da i vi to želite. Nadam se da će ta saradnja doprineti programu ekonomske reforme koju vaša zemlja tako odlučno sprovodi i koju smo svi mi pratili sa velikom pažnjom i divljenjem. Drago mi je što se odnosi Jugoslavije za zapadnim susedima razvijaju na obostrano koristan način, jer oni takođe treba da doprinesu uspehu vaše privredne reforme.

Vama je, naravno, poznato da smo ja i moji sunarodnici već odavno veoma zainteresovani za nezavisnost, suverenitet i privredni razvitak Jugoslavije. Dozvolite mi da to i sada potvrdim. Želeo bih takođe da kažem da cenim iskrene i korisne razmene mišljenja o bilateralnim i širim temama do kojih je došlo između naših vlada i između nas lično. Diskusije koje smo imali sa gospodinom Gligorovim u Vašingtonu i topao prijem na koji je naišao gospodin Katzenbach u Beogradu predstavljaju samo najsvežije primere toga.

Ovo je možda moje poslednje pismo koje upućujem vama. Ovo je stoga prilika da naglasim moje uverenje da će američki narod uvek biti životno zainteresovan za nezavisnost i dobrobit Jugoslavije. Budite sigurni da ću, bez obzira na to šta me u budućnosti očekuje, uvek pridavati najveću važnost dobrim odnosima između naše dve zemlje. Dozvolite mi da vam na kraju zaželim uspeh u vašim naporima da obezbedite prosperitet i nezavisnost vašeg hrabrog naroda i zemlje.

S poštovanjem,

Lindon B. Džonson, s. r.

¹⁵ Gunar Jaring (Gunnarr Jarring), švedski diplomata, imenovan novembra 1967. za specijalnog izaslanika generalnog sekretara UN za Bliski istok. Njegova misija, koja je imala slab uspeh, trajala je do 1990.

str. 188 bela

PRIKAZI

Đorđe N. Lopičić, MAĐARSKI RATNI ZLOČINI 1941–1945. PRESUDE JUGOSLOVENSКИH SUDOVA, Muzej žrtava genocida, Beograd 2010, 515

Zbornik presuda jugoslovenskih sudova za ratne zločine počinjene na delovima teritorije Jugoslavije pod mađarskom okupacijom 1941–1945. protiv mađarskih generala, oficira, podoficira, vojnika i drugih pripadnika mađarskog naroda, kao i njihovih pomagača, prikupio je i odabrao dr Đorđe N. Lopičić. Zbornik odabrane građe objavljen je pod naslovom *Mađarski ratni zločini 1941–1945, Presude jugoslovenskih sudova*.

Muzej žrtava genocida se bavi prikupljanjem, obradom, čuvanjem, proučavanjem i predstavljanjem podataka i građe o genocidu nad srpskim narodom na njegovim etničkim i državnim prostorima, o holokaustu Jevreja i genocidu nad Romima, kao i ljudskim gubicima i stradanjima u ratovima 20. veka pripadnika svih naroda na jugoslovenskim prostorima. Cilj predstavlja utvrđivanje što tačnijih i temeljnijih podataka zasnovanih na istorijskim činjenicama, odnosno na arhivskim izvorima prvog reda (u ovom slučaju sudska građa vojnih i civilnih sudova).

Urednik ove publikacije i celokupne brojne i kvalitetne izdavačke delatnosti Muzeja žrtava genocida, posebno u poslednjih pet godina, jeste viši kustos i istoričar Jovan Mirković.

Zbornik sadrži 109 presuda jugoslovenskih vojnih sudova izrečenih u periodu od 1944. do 1947. godine protiv 216 pripadnika mađarskih okupacionih snaga i njihovih pomagača. Presude su podeljene u 11 grupa. Prva grupa sadrži presude generalima koji su bili naredbodavci masovnih ratnih zločina, devet grupa su formirane po teritorijama opština na kojima su izvršeni ratni zločini (Novi Sad, Žabalj, Bečej, Subotica, Kula, Srbobran, Bačka Topola, Temerin i Vrbas, Titel) i poslednja grupa su zločini koje su počinili pripadnici mađarskog naroda u službi nemačkih okupacionih snaga na nemačkom okupacionom području (Banat i Bor). U Zborniku su uz presude dati: Napomena urednika, Uvod autora, rezime na engleskom jeziku, Spisak mađarskih generala, oficira i pomagača mađarskih okupacionih snaga osuđenih za ratne zločine, sa osnovnim podacima o činu i službi i zanimanju kao i podacima o presudi po prvostepenom sudu, odnosno presudi po žalbi; Beležka o autoru. Na 18 stranica prezentovano je 46 dokumentarnih fotografija mađarskih ratnih zločina.

Dokumenta su doneta izvorno, poštujući jezički izraz vremena i primenjena pravopisna pravila. Deo presuda u originalu pisan je ćirilicom, a veći deo latinicom. Mađarska imena i

pojmovi dati su u nekim presudama fonetski, a u drugima etimološki (bez obzira na pismo). U ovom izdanju sve presude donete su u ćirilici, a mađarska imena su transkribovana u fonetski izgovor. Moguće su greške u transkripciji, jer je neko ime na dva mesta u istom dokumentu napisano različito. U donošenju dokumenata zadržana je izvornost. Intervenirano je samo kod očiglednih štamparskih grešaka. U Spisku osuđenih Mađara i pomagača mađarskih okupacionih snaga za ratne zločine u uglastim zagradama je naveden redni broj presude iz zbornika koja se odnosi na navedeno lice.

Autor zbornika presuda, dr Đorđe N. Lopičić, diplomirani pravnik, magistrirao je i doktorirao iz oblasti krivičnog prava, diplomata je od karijere i ambasador. Autor je i koautor više knjiga iz oblasti prava i urednik mnogih izdanja, kao i autor više od 80 članaka, rasprava, recenzija, komentara, prikaza i osvrta iz oblasti krivičnog prava, međunarodnog krivičnog prava, međunarodnog javnog prava, diplomatske istorije i istorije. Knjigu za štampanje su preporučili recenzenti prof. dr Zoran Stojanović i prof. dr Obrad Perić.

Uvereni smo da će ova publikacija imati ogroman značaj, kako za pravnu nauku i istoriografiju, tako i za širu javnost. Smatramo da će knjiga dr Đorđa N. Lopičića predstavljati nezaobilazno štivo i za naučne radnike iz različitih oblasti (istoričare, pravnike, sociologe, psihologe i druge) koji istražuju period Drugog svetskog rata na prostorima nekadašnje Jugoslavije sa različitih aspekata i sa različitim polazišta. Takođe, ova knjiga biće dragocen i neophodan deo svake buduće bibliografije naučnih radova o istoriji jugoslovenskih prostora za vreme ratnih godina 1941–1945. godine, a naročito o zločinu genocida i holokaustu, kao i ratnim zločinima, koji su se nažalost dogodili u ogromnom broju na našim prostorima u periodu Drugog svetskog rata.

Nenad Antonijević

Dr Nikola Žutić – Velebitški, NIKO BARTULOVIĆ RIMOKATOLIK ČETNIK, OD LIBERALA – ANTIKLERIKALCA I ANTIKOMUNISTE DO RAVNOGORCA – ANTIFAŠISTE, knj. I, Srpska radikalna stranka, Beograd 2010, 406

Intelektualna elita Kraljevine Jugoslavije može se, po svojoj sudbini u ratu i posle njega, grubo podeliti u pet grupa. U prvu, najmanju, spadaju oni koji su izmakli ratnom razaranja zemlje i kojima je istorija dodelila usud posleratnog izgnanstva u zrelim godinama. Druga grupa, koja je ostala u zemlji, nije se eksponirala u ideološkim sukobima i relativno bezbedno

čekala je slobodu, prilagođavajući se ideološkim prilikama. Treća grupa prihvatila je totalitarne ideje Sila osovine, nastojeći da iskoristi okupaciju za obračun sa protivnicima demokratske i boljševičke provenijencije. Ljudi iz četvrte grupe opredelili su se za borbeno promovisanje boljševičke ideološke dogme, dok su u petoj grupi ostali oni odani monarhiji i demokratskom poretku. Jedan od njenih istaknutih članova bio je i Niko, odnosno Nikola Bartulović.

U novoj monografiji, *Niko Bartulović rimokatolik četnik, Od liberala – antiklerikalca i antikomunista do ravnogorca – antifašiste*, dr Nikola Žutić istražio je život i stvaralaštvo čoveka čije se delo i ličnost stapaju sa istorijom kulturnog periodike međuratne epohe. Političar bez stranke, ideolog jugoslovenske nacije, koja nikada i nije postojala, životom i smrću obeležio je trijumf i tragediju uspona i sunovrata građanskog liberalizma. U senci produžene kazne nametnutog zaborava ostao je žigosana baština u književnosti i publicistici. Postojanje Bartulovića, Hrvata sa vizijama iskrenog monarhističkog jugoslovenstva, na mapi kulturne elite međuratne države, nije odgovaralo višedecenijskim političkim konjunkturama. Pripadao je krugu liberalnih mislilaca, masona i antiklerikalaca koji su prihvatili ideju integralne jugoslovenske nacije. Kao politički radnik, ubeđen u ideologiju koju je prihvatio, Bartulović je oblikovao istoriju prošlosti te ideje u skladu sa uverenjem da je jugoslovenstvo Štrosmajera, Račkog, Starčevića i Radića bilo iskreno i da je postojalo kao stvaran postulat njihovih ideja. Kako Žutić ističe, na kraju je Bartulović postao srpski pisac zbog duhovne i radne vezanosti za beogradsku kulturnu sredinu. Bio je saradnik i urednik većine uglednih časopisa između dva svetska rata, a njegova publicistička aktivnost obuhvatala je književne, publicističke i političke radove čineći ga tumačem i svedokom svog vremena.

U više desetina manjih i većih poglavlja autor je pratio Bartulovića od ranih studentskih dana do tragične pogibije na kraju Drugog svetskog rata. Glavna ličnost monografije pripadala je krugu splitskih jugoslovenskih revolucionara iz čijeg kruga je poticao i Tin Ujević. Prvi Bartulovićevi radovi, posvećeni književnosti, poticali su iz *Novog lista* koji je bio pod uticajem Frana Supila. Od 1913. godine Bartulović je član Ujedinjene nacionalističke omladine i tada se prvi put isprobava u ulozi urednika lista *Sloboda*. Kada je izbio Prvi svetski rat optužen je za propagandu srpskih ciljeva u Austro-Ugarskoj i osuđen je, zajedno sa drugim Jugoslovenima, na pet godina robjice. Sredinom 1917. amnestiran je i pušten na slobodu, a potom se odmah prihvatio saradnje u časopisima *Riječ* i *Književni jug*.

Uglednu novinarsku karijeru započeo je u duhu kulturnog jedinstva troimenog naroda ši- reći političko verovanje tekstovima o Petru Pre- radoviću, odnosu političke slobode i kulture i vezama Slovenaca sa kulturnim jedinstvom. Pi- sario je delimično ekavicom koja je za njega i njegove istomišljenike bila uslov za stvaranje književnog i narodnog jedinstva. Zalagao se za što veće korišćenje latinice, a posebno zbog ubeđenja da Slovenci, prema kojima je iskazi- vao sklonost, treba da se što pre ujedine sa „srpskohrvatskim“ delom naroda. Bivši teolog vremenom se pretvorio u antiklerikalca ogorče- nog zbog ulaska habzburških lojalista i antiju- goslovenskih nacionalista u politički život Ju- goslavije. Uporedo sa publicističkim radom uti- ciao je na kulturni život Splita upovlađujući gra- dskim Narodnim pozorištem. Ušao je u Organi- zaciju jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA) i saradivao u njihovom časopisu *Pobeda*. Bio je član Centralnog odbora ove organizacije i pot- predsednik direktorijuma. Sukobi sa hrvatskim nacionalistima i ubistva članova ORJUNE uti- cala su na radikalizaciju sučeljavanja sa svim vrstama nacionalnih i verskih isključivosti. Pri- tisci vladajućih krugova u Sloveniji i Hrvatskoj doprineli su da pojedini ogranci ORJUNE budu ugašeni do 1928. godine pa se Bartulović okre- nuo saradnji sa organizacijom Jadranska straža koja je pokušavala da u zemlji izgradi pomorski identitet. Bilo je to tim važnije što su se Jugo- slavija i Dalmacija, kao geografske i političke celine, nalazile pod italijanskim pritiskom. Ni- kola Bartulović je postao ideolog mesečnika *Jadranska straža*, a kasnije i njegov urednik. Bila je to brojna organizacija sa više desetina hiljada ljudi i gotovo 400 ogranaka širom Jugo- slavije. Služeći ideji jugoslovenskog Jadrana is- kazao se i kao talentovan govornik, pogotovu kada je postao član beogradskog oblasnog od- bora. Za svoju agilnost nagrađen je funkcijom generalnog sekretara izvršnog odbora i posebno se starao da se slika o Jadranu prenese i učvrsti u svest stanovništva Makedonije. Sredina 30-ih godina 20. veka donela je cepanje nekada je- dinstvene organizacije na prohrvatski deo i deo koji je i dalje bio sklon ublaženim formama ve- rovanja u jugoslovenski Jadran. Bartulović je zaključio da je saradnja sa prikrivenim hrvat- skim separatizmom nemoguća i postepeno se povlačio iz ove organizacije na isti način kao što je to uradio sa ORJUNOM.

Uprkos političkom delovanju, Bartulović je ostao veran književnom radu. Bio je redovan saradnik *Srpskog književnog glasnika* i član njegove redakcije u više navrata. Uticao je na širenje četničkog pokreta u Dalmaciji, što je i razumljivo, imajući u vidu jugoslovenske naci- onalne pozicije četništva između dva svetska rata. Presudan ideološko politički profil Bartu-

loviću su, konačno, dali masoni čiji je član postao 1930. godine. Lojalnost prema kralju i državi, religiozna tolerancija, antikomunizam i antiklerikalizam bila su verovanja zajednička svim ložama i pojedincima slobodnim zidarima, a savremenici su opisivali Bartulovića kao odanog pristalicu desnog krila masonerije koje je podržavalo diktaturu kralja Aleksandra I Karađorđevića. Odbacivanje integralnog jugoslovenstva za vreme namesništva kneza Pavla značilo je davanje veće slobode politici Hrvatske seljačke stranke i sukobljavanja između uverenih Jugoslovena i onih koji to nisu bili. Pokrećući časopis *Javnost* Niko Bartulović upustio se u borbu na više ideoloških frontova suzbijajući klerikalizam, boljševizam i fašizam. U uredničkom poslu njegova ideološka stanovišta su evoluirala od integralnog ka realnom jugoslovenstvu trijalističkog karaktera. Ideja liberalne demokratije bila je osobina *Javnosti* koja ju je, uz pomoć uglednih saradnika, podigla do nivoa vodećeg časopisa za društvena pitanja u Jugoslaviji. Iza brojnih Bartulovićevih tekstova, koje je kao urednik potpisivao, naziralo se uverenje da je vladavina intelektualne elite bila pravo rešenje za sve probleme u kojima se država nalazila. Centralizovana propaganda je trebalo da služi podizanju ugleda države, ali je sve ciljeve bilo teško postići u uslovima stalnih napada klerikalne štampe na *Javnost* i njene autore. Bio je to časopis koji se nije stideo da prizna da su njegovi autori pripadali masonstvu. Verovali su da su svi Hrvati pristalice narodnog jedinstva pa su Stjepana Radića i Antu Starčevića smatrali ideološkim Jugoslovenima. Odstupanja od kursa jugoslovenstva u *Javnosti* primećivala su se tek kada su pojedine Hrvate poput Vladimira Nazora, Juraja Bjankinija, pa čak i Srbina Petra Preradovića, počeli da shvataju kao nacionalne hrvatske književnike. Za *Javnost* i njegove sledbenike nije bila razumljiva politička konjunktura menjanja ideoloških tabora niti su bili skloni da prihvate dalje podržavanje mitologije tobožnjeg hrvatskog jugoslovenstva. Bili su protiv stvaranja političkih frontova na nacionalnim osnovama, ali nisu imali lepo mišljenje ni o pomirljivoj politici jugoslovenskih vlada pred Drugi svetski rat. U *Javnosti*, *Krugu* i *Vidicima* koji predstavljaju celinu ideoloških pogleda jugoslovenskih masona na državu i društvo, a sve ih je objedinjavalo uredništvo Bartulovića, bilo je jasno da su državni problemi u nasilju, korupciji, nepravdi, protekcionizmu i zloupotrebi države i partija za lične svrhe pojedinaca. Iz ideoloških razloga, Jugosloveni oko Bartulovića, po mišljenju Nikole Žutića, odbacivali su svaki pokušaj ukazivanja na to da je Dalmacija bila zemlja sa dominantnim srpskim stanovništvom, da su očevi hrvatske jugoslovenske ideologije Štrosmajer i Rač-

ki bili agenti austrijskog rimokatoličkog slavizma.

Drugi svetski rat za Bartulovića je počeo prinudnim ilegalnim boravkom u Crnoj Gori i Dalmaciji, jer se kao mason skrivao od Gestapa. U Splitu, kao član Odbora za pomoć izbeglicama koje su pred ustaškim terorom bežale na područja pod okupacijom Italije, osnovao je dve političke grupe: Demokratski blok i Jugoslovenski revolucionarni pokret. Održavao je kontakte sa vladom u izbeglištvu, britanskim obaveštajcima i sa četnicima. Tokom frakcijskih borbi splitskih četnika razmišljalo se o ideji da on bude politički pomoćnik naslednika vojvode Birčanina, ali je sve ostalo na planovima. Mladen Žujović, kao emisar naloge Ravnogorskog pokreta, uvukao ga je u Patriotski forum. Sredinom 1943. godine Bartulović je bio za programsku saradnju četnika i partizana, sa naglaskom na međusobnoj toleranciji dva pokreta. Na Svetosavskom kongresu u selu Ba 1944. učestvovao je kao jedan od predstavnika Hrvata. Izvori nisu dopustili autoru da otkrije da li se Niko Bartulović, u ratnim vremenima, vratio mirnodopskom pozivu publiciste i urednika. Nemci su ga uhapsili u martu 1944. pod optužbom da je komunista, a u oslobođenom Splitu to su učinili partizani koji su ga i ubili bez suđenja, negde u blizini Topuskog, u februaru 1945. godine.

Nikola Bartulović ostaće povezan sa idejama demokratskog pluralizma, jugoslovenstva, tolerancije političkih, verskih i nacionalnih razlika, kao i borbe za kritičko razumevanje stvarnosti vremena čiji je bio svedok, ali i žrtva. Knjiga Nikole Žutića *Niko Bartulović rimokatolik četnik, Od liberala – antiklerikalca i antikomunista do ravnogorca – antiifašiste*, pokazala je prednosti i ograničenja bavljenja kritičkom javnom publicistikom koja nije uspeła da promeni tokove politike, ali je obrazovala čitalačku publiku i doprinosila je htenju intelektualne nezavisnosti ljudi. Na kraju, može se konstatovati da je mentalno i intelektualno nasleđe Bartulovića i njegovih istomišljenika i danas potrebno kao tradicija pozitivnog sagledavanja prošlosti i savremenosti.

Ljubomir Petrović

Jovan Miodragović, DECA I PORODICA U VEROVANJIMA SRBA. NARODNA PEDAGOGIJA U SRBA ILI KAKO NAŠ NAROD PODIŽE POROD SVOJ, Radio Televizija Srbije – edicija RARA, Beograd 2009, 398

Knjiga eminentnog pedagoga Jovana Miodragovića pod naslovom *Deca i porodica u verovanjima Srba. Narodna pedagogija u Srba ili*

Kako naš narod podiže porod svoj predstavlja reprint životnog Miodragovićevo delo *Narodna pedagogija u Srba* koje je štampano 1914. godine u predvečerje Prvog svetskog rata, tako da se originalna izdanja danas retko gde mogu pronaći. Zahvaljujući direktoru Radio Televizije Beograd, glavnom uredniku izdanja i pasioniranom bibliofilu – Nikoli Mirkovu, kao i Nikši Stipčeviću i Aleksandru Tijaniću, u mogućnosti smo da se upoznamo sa delom čiji značaj daleko prevazilazi granice pedagoške nauke postajući značajan izvor za proučavanje srpske društvene istorije druge polovine 19. i prve polovine 20. veka.

Jovan Miodragović je rođen 1853. u malom selu Stanišincima, nadomak Vrnjačke Banje, odakle ga je interesovanje za knjižgu i pisanje, praćeno njegovim najvrednijim osobinama – poštovanju, marljivošću i istrajnošću, odvelo do Kragujevačke gimnazije i tamošnje Učiteljske škole koje je završio sa odličnim uspehom 1874. godine. Ukazom ministra prosvete i crkvenih dela postavljen je za profesora u Školi kod Saborne crkve u Beogradu, jednoj od najuglednijih tog vremena, gde je počeo da unosi novine u dotada kruto izvođenje nastave u kojem je dominirao namrgođen lik učitelja sa prutom u ruci. Miodragović se temeljno pripremao za nastavu, nije bio strog i na distanci prema đacima, podsticao je dijalog, pokazivao i navodio decu da opisuju ono što vide, izvode zaključke i tako unapređuju svoja znanja. Kako je umeo da zainteresuje učenike i prilagodi gradivo njihovom uzrastu, postao je izuzetno omiljen i dobio nadimak „Pametko“. U isto vreme Miodragović je započeo književni i prevodilački rad, prevodom Vangelmanove knjige *Uputstvo za predavanje religije*, objavljivanjem serije članaka u *Školi, Novoj školi, Javoru, Letopisu, Hrišćanskom vesniku, Istoku i Oslobođenju*, kao i pisanjem jednog od svojih prvih zapaženih dela *Rad u I razredu osnovne škole kod Saborne crkve*. Nastavak pedagoškog školovanja odobren mu je 1880. godine u Lajpcigu, gde je proširio naučne vidike, tako da je po povratku postavljen za suplenta realke u Beogradu. Kasnije je predavao u Prvoj beogradskoj gimnaziji, u Učiteljskoj školi u Nišu i od 1890. u Učiteljskoj školi u Beogradu. Godine 1885, kada je ministar prosvete bio uvaženi Stojan Novaković, Jovanu Miodragoviću je prvi put dodeljena dužnost izaslanika Ministarstva prosvete sa ovlašćenjem da pregleda škole i ocenjuje nastavnike. To mu je omogućilo da u periodu do 1895. obiđe više od 100 osnovnih škola i stekne uvid u rad preko 200 prosvetnih radnika.

Kao pedagoški ekspert, Miodragović je postao redovan član Glavnog prosvetnog saveta, a 1902. ušao je u Naročitu komisiju koja je imala zadatak da u obliku formalnog zakonskog pred-

loga izvrši reviziju Zakona o narodnim školama. Uvek se pri tome zalagao za progresivna rešenja, podržavao odstranjivanje crkvenoslovenskog jezika iz školske nastave, bio pobornik narodnog jezika, istupao protiv zabrane udaje učiteljica, ukazivao da je nedovoljno da se zakonom ovlasti sam ministar prosvete da postavlja upravitelje škola, radio na uspostavljanju redovnog školskog nadzora, zauzimao se za stalnost učitelja u službi, za autonomiju škole i učitelja u odnosu na lokalne organe vlasti i predstavnike crkve, uvođenje ručnog rada i tehničkog vaspitanja u osnovne škole, za obrazovanje odraslih i drugo. Osim toga, Miodragović je bio član mnogih humanitarnih društava i organizacija, izaslanik Ministarstva prosvete i inostranih dela Srbije po konkretnim prosvetnim pitanjima u Skoplju i Solunu, učesnik rata na Javoru 1876. godine, rata protiv Bugarske 1885–1886, jedan od osnivača Društva Sveti Sava, član Odbora zadužbine Nikole Čupića, u periodu 1896–1900. godine urednik *Prosvetnog glasnika*, službenog glasila Ministarstva prosvete. Svoj patriotizam Miodragović je iskazao i tokom Prvog svetskog rata kada je napisao poznato delo *Tragični dani Beograda*, zbog kojeg ga je 1916. godine, kao 63-godišnjaka, šef beogradske okupacione policije Vitman poslao u zloglasni logor Nižider, u Madarsku. Po povratku, ruiniranog zdravlja, napisao je delo *Tragični dani Srbije 1915–1918*. i nastavio da predaje u Ženskoj učiteljskoj školi u Beogradu do 1925. godine. Preminuo je 14. maja 1926, a iza njega je ostalo oko 300 radova, od kojih približno 200 pedagoškog i 100 opšteg karaktera.

Delo *Deca i porodica u verovanjima Srba. Narodna pedagogija u Srba ili Kako naš narod podiže porod svoj* sastoji se od uvodnog teksta Mirjane Detelić „O Jovanu Miodragoviću i njegovoj Pedagogiji“, u kojem je opisan značaj dela sa pedagoškog stanovišta, biografije pod naslovom „Životopis Jovana Miodragovića“ koju je pripremio mr Miomir Gatalović, kao i autorovog Predgovora, popisa Izvora iz kojeg se vidi da je u pitanju mahom izvorna građa sa terenskih istraživanja i razgovora – intervju, i Uvoda. Samo delo podeljeno je na: prvo poglavlje *Opšte odgajivanje* (potpoglavljje: O vaspitanju uopšte, Pre rođenja, Rođenje i prva nega, Period prohodavanja i progovaranja), drugo poglavlje *Pregled daljeg razvitka* (potpoglavljje: Telesni razvitak, Umetnički ili tehnički razvitak, Umni ili intelektualni razvitak, Moralni razvitak, Estetični razvitak i Religijski razvitak) i treće poglavlje *Kritički pogled*, koje može poslužiti kao svojevrsan zaključak.

Miodragovićevo delo se može svrstati u red romantičarskih ostvarenja koje se nastavlja na radove Milana Vlainca, Sime Trojanovića i Tihomira Đorđevića. Međutim, ono sadrži obilje

dragocenih informacija o načinu života, razmišljanjima i interesovanjima srpske porodice i vaspitanju i razvoju srpske dece u drugoj polovini 19. i prvoj polovini 20. veka. Zbog toga je od izuzetnog značaja za istoričare-istraživače, jer je u pitanju svedočanstvo o jednom vremenu iz kojeg nemamo previše izvora za proučavanje društvene istorije. Osim toga, *Narodna pedagogija u Srbia* omogućava nam da se zamislimo nad vremenom u kojem živimo, da izvučemo paralele i sagledamo do kakvih su promena u našem društvu i svetu doveli sve veća otuđenost ljudi i prodor televizije, kompjutera i interneta u sve pore savremenog života.

Miomir Gatalović

SAVREMENICI O SLOBODANU JOVANOVIĆU, priredili Jovica Trkulja i Marinko Vučinić, Pravni fakultet u Beogradu i Službeni glasnik, Beograd 2009, 430

Knjiga *Savremenici o Slobodanu Jovanoviću*, koju su priredili Jovica Trkulja i Marinko Vučinić, promovisana je 8. decembra 2009. u amfiteatru „Slobodan Jovanović“, Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu i tom prilikom emitovan je dokumentarni film „Osvrt na život i delo Slobodana Jovanovića“ koji je povodom 140-godišnjice rođenja ovog velikana realizovala Radio-televizija Srbije (scenarista Nataša Drakulić, stručni saradnik mr Miomir Gatalović). Jubilej je upotpunjen izložbom o S. Jovanoviću, postavljenom u čitaonici Biblioteke Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu (autor Olga Krsić-Marjanović).

Slobodan Jovanović je rođen 4. decembra 1869. u Novom Sadu, tadašnjoj Austro-Ugarskoj. Otac mu je bio poznati liberalni mislilac i političar Vladimir Jovanović (1833–1922), u to vreme politički izgnanik iz Srbije, koji je sinu nadenuo ime Slobodan učinivši ga tako prvim nosiocem ovog imena u srpskom narodu. Osnovnu školu i gimnaziju Slobodan je završio u Beogradu, da bi se potom, kao državni pitomac, posvetio studijama prava u Ženevi i političkih nauka u Parizu. Po povratku u Beograd 1891. radio je pet godina u Ministarstvu inostranih dela, te počeo da piše književne i pozorišne kritike. Za vanrednog profesora Državnog prava na Pravnom fakultetu beogradske Visoke škole izabran je 1897, a kasnije je bio dekan Pravnog fakulteta 1904/05. i 1909/10. godine, rektor Univerziteta 1913. i 1920. i predsednik Srpske kraljevske akademije 1928–1931. godine. Slobodan je bio učesnik Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata, kao šef ratnog Presbira pri Vrhovnoj komandi, a učestvovao je i svojstvu eksperta na Mirovnoj konferenciji u Parizu

1918–19. godine. Osnivač i saradnik časopisa *Srpski književni glasnik* i *Arhiv za pravne i društvene nauke*, nastojao je da se politički ne angažuje sve do pred Drugi svetski rat kada je vođen osećajem odgovornosti za sudbinu svog naroda postao jedan od osnivača i predsednik Srpskog kulturnog kluba 1937. godine. Posle vojnog puča u Jugoslaviji 27. marta 1941. ušao je u koalicionu vladu generala Simovića kao potpredsednik, a kasnije u Londonu postao je predsednik vlade Kraljevine Jugoslavije u izbeglištvu. Tokom 1943. podneo je ostavku i do kraja života ostao u Londonu kao emigrant, jer ga je komunistička vlast u otadžbini osudila 1946. godine u odsustvu kao izdajnika i ratnog zločinca određivši mu kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 20 godina, gubitak političkih i pojedinačnih građanskih prava u trajanju od 10 godina, konfiskaciju celokupne imovine i gubitak državljanstva. Stanjući u skromnoj sobi hotela „Tjudor kort“ nastavio je da se bavi naučnim i publicističkim radom, inicirao je osnivanje Jugoslovenskog narodnog odbora u Londonu i bio izabran za njegovog predsednika, pokrenuo je list *Poruka*. Preminuo je 12. decembra 1958, a pravno je rehabilitovan tek 2007. godine rešenjem Okružnog suda u Beogradu.

Iza Slobodana Jovanovića ostala su brojna dela, koja su u periodu do 1990. godine bila prokažena, uglavnom uklonjena iz biblioteka, bez mogućnosti da budu objavljivana u Jugoslaviji. Ipak, ta su dela bila i ostala dragocena riznica srpske nauke i kulture, kojima vreme, komunistički režim i ostrasćeni pojedinci nisu mogli da naškode. Radovi S. Jovanovića – istoričara, pravnika, sociologa i književnika nadživela su sve nepravde, koriste se i danas kao nezaobilazni izvori, priručnici i stožeri lepe književnosti, a neki od najznačajnijih su: „Ustavobranitelji i njihova vlada 1838–1858“, „Druga vlada Miloša i Mihaila 1858–1868“, „Vlada Milana Obrenovića 1868–1889“, „Vlada Aleksandra Obrenovića 1889–1903“, „Srpsko-bugarski rat“, „Vodi francuske revolucije“, „Makiaveli“, „Dvodomi sistem“, „Ustavno pravo“, „Engleski parlamentarizam“, „Osnovi pravne teorije o državi“, „Iz istorije političkih doktrina I–II“, „Gledston“, „Formalna sociologija“, „Primeri političke sociologije: Engleska, Francuska, Nemačka 1815–1914“, „O totalitarizmu“.

U svetlu navedenog dragocena je knjiga *Savremenici o Slobodanu Jovanoviću* koja pokazuje na koji način su lik i delo ovog velikana bili vrednovani za njegovog života, i to u prikazima, ocenama i biografskim medaljonomima naših poznatih istoričara, pisaca, pravnika i političara. Osim Predgovora i Priloga sa podacima o autorima tekstova o S. Jovanoviću, knjiga je podeljena na četiri velika poglavlja koja nose

nazive: *O delu Slobodana Jovanovića; Likovi Slobodana Jovanovića; Pisma Slobodanu Jovanoviću i Utrmula svetiljka*. Prvo poglavlje čini 20 priloga o delu Slobodana Jovanovića iz pera petnaestorice znamenitih autora: Milovana Đ. Milovanovića, Jovana Skerlića, Lazara Markovića, Krste Cicvarića, Jovana Radonića, Vladimira Ćorovića, Đorđa Tasića, Sime Pandurovića, Hermana Vendela, Evgenija Spektorskog, Jovana Đorđevića, Vojislava Grola, Živojina Balugdžića, Svetolika Grebena i Ilije Šumenkovića. Prilozi su nastali u periodu od 1902. do 1958. godine povodom pojavljivanja pojedinih Jovanovićevidnih studija ili o njegovim stavovima o važnim društvenim i teorijskim pitanjima. Tako se stiče utisak da je S. Jovanović imao istančan spisateljski senzibilitet, da se interesovao za široko polje društvenih nauka, ali i za lepu književnost i druge umetnosti, njegovi tekstovi su ocenjeni kao svetli primeri: obaveštenosti, objektivnosti, uravnoteženosti, sistematičnosti, jednostavnosti, samosvojnosti, etičnosti, skepticizma i izuzetnog spisateljskog dara.

Drugo poglavlje sačinjeno je od priloga znamenitih istoričara, književnika, pravnika i političara koji su bili savremenici Jovanovićevidi i to: Jovan Skerlić, Isidora Sekulić, Vladimir Ćorović, Đorđe Tasić, Jovan Đorđević, Ilija Pržić, Dragiša Vasić, Dragoljub Jovanović, Brancko Lazarević, Mirko Žeželj, Miodrag Stajić, Kosta St. Pavlović i Radoje L. Knežević. Kroz njihove zapise Slobodan Jovanović je osvetljen kao istoričar, pravnik, književnik, sociolog, profesor, političar, vrsni intelektualac. Ovi tekstovi potvrđuju Jovanovićevidu jedinstvenu pojavu, pa se u tom smislu on može definisati kao: „istoričar – po temama koje je obrađivao, pravnik – po obrazovanju, konstitucionalista i komparativista – po erudiciji, politikolog – po vokaciji, sociolog – po širini pristupa, književnik – po načinu na koji je pisao, portretista – po slikarskom nervu, stilista – po spisateljskom daru“.

Treće poglavlje posvećeno je pismima srpskih književnika upućenih Slobodanu Jovanoviću, nastalih u periodu od 1919. do 1940. godine, i to: Isidore Sekulić, Rastka Petrovića, Jovana Dučića, Veljka Petrovića, Bogdana Popovića, Miloša Crnjanskog i Miloša M. Miloševića. Pisma su otkrivena u zaostavštini za koju se verovalo da je nepovratno izgubljena i prvi put ih je objavila redakcija *Vremena* 2001. godine. Iz pisama se saznaje u kojoj meri je Jovanović spajao nauku i književnost dovodeći sebe u rang istorika-pisca, kao i koliko je imao razumevanja da pruži podršku književnicima koji su mu se obraćali za mišljenje, savete ili usmerenje. Tu je i kontroverzno pismo novinara i publiciste M. M. Miloševića u kojem on iskazuje svoje viđenje rezultata političkog delovanja S. Jovanovića.

U četvrtom poglavlju, pod nazivom *Utrmula svetiljka*, sabrani su tekstovi nastali neposredno posle smrti S. Jovanovića, a koji su objavljeni u listu Jugoslovenskog narodnog pokreta *Poruka*, broj 53–54 za januar–mart 1959, u celosti posvećenom uspomeni na ovog velikana. Tako su sakupljeni govori, zapisi, svedočenja prijatelja i saradnika, izveštaji sa komemoracija širom sveta povodom smrti S. Jovanovića, iz pera: Većeslava Vildera, Milana Gavrilovića, Živka Topalovića, Božidara Vlajića, Prvislava Grisogona, Miodraga Purkovića, a tu je i opis sahrane Jovanovićevidne.

Uopšteno uzevši, četiri poglavlja sa pratećim sadržajem predstavljaju važan izvor za proučavanje lika i dela Slobodana Jovanovića, ali i vremena u kojem je živio. Knjiga *Savremenici o Slobodanu Jovanoviću* skladno je koncipirana tako da preglednošću i obiljem informacija može poslužiti kako naučnicima i istraživačima, tako i široj čitalačkoj publici željnoj saznanja o životu i radu jedne od najvećih ličnosti srpske nauke i kulture.

Miomir Gatalović

Саша Мишић, АЛБАНИЈА: ПРИЈАТЕЉ И ПРОТИВНИК, 1924–1927, Београд, Службени гласник, 2009, 261

Albanija je od svog nastanka, 1913. godine, bila velika nepoznanica. Izazivala je interesovanje kako u regionu, tako i u Evropi. Jedina većinski muslimanska država u Evropi tokom većeg dela 20. veka, narod sa dve vere – muslimanskom i hrišćanskom, dve konfesije – rimokatoličkom i pravoslavnom, sa rivalstvom Gega i Toski, severa i juga, gorštaka i primoraca, plemenskih starešina, veleposednika i seljaka-ratnika, odmetnika. Albanija je budila različita osećanja: oduševljenost egzotičnošću, ljubopitljivost, interesovanje, pa, nipodaštavanje, negodovanje, čak i ljutnju. U svakom slučaju, o njoj su stvarani veoma snažni pozitivni i, češće, negativni stereotipi, mitovi i predstave.

Knjiga Saše Mišića, između ostalog, značajna je i zato što na osnovu bogate srpske, britanske i italijanske građe, na jasan, kritičan i ujednačen način ukazuje na odnos stereotipa i diplomatije, pokazuje da u spoljnoj politici ne postoje veći prijatelji i veći neprijatelji, da se ona formuliše prema određenim političkim i ekonomskim interesima, međunarodnim okolnostima, stanju na terenu, da je podložna promenama, stalnom usklađivanju stvarnog i mogućeg, oklevanju, planiranju, donošenju manje ili više uspešnih odluka. To je veliki istoriografski doprinos koji daje ova knjiga. Ali, ovo delo je značajno i iz drugih razloga koji

su vezani za predmet i strukturu Mišićevog istraživanja.

Knjiga se bavi politikom mlade i novoformirane Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prema svom južnom susedu Albaniji, takođe mladoj i nestabilnoj državi. Hronološke granice su jasne i dobro određene. Radi se o periodu od leta 1924 – kada je na vlast u Albaniji došao pravoslavni episkop sa juga zemlje Fan Noli koji je među Srbima smatran za velikog protivnika Kraljevine SHS, do jeseni 1927 – kada je, po povratku na vlast, srbofilski Ahmed-beg Zogu već uveliko promenio stranu i sa Italijom potpisao Sporazum o odbrambenom savezništvu u Tirani, koji je praktično predstavljao vojni savez između dve države. U Kraljevini SHS taj savez je smatran izrazito neprijateljskim.

Da bi objasnio politiku Kraljevine SHS prema svom južnom susedu, Mišić daje značajan uvod u kome istraživani period stavlja u šire hronološke okvire koji dosežu do Prvog svetskog rata, do politike sila Antante i Srbije prema Albaniji. Autor ukazuje da su sile Antante tajnim Londonskim ugovorom sa Italijom iz aprila 1915, između ostalog, predviđale da Italija dobije suverenitet nad lukom Valonom sa zaledem i ostrvom Sasenom. Srbija je trebalo da okupira severni deo, a Grčka južni deo Albanije, dok bi od preostalog, centralnog dela, bila stvorena albanska država koju bi u inostranstvu predstavljala Italija. Ugovor je, dakle, predviđao podelu i umanjeње albanske teritorije. Nekoliko meseci kasnije, na Vidovdan 1915, Srbija je potpisala tajni sporazum sa Esad-pašom Toptanijem koji je predstavljao ugovor o realnoj uniji između dve susedne države. Posle rata, na Konferenciji mira u Parizu, delegacija Kraljevine SHS se zalagala za priznavanje Albanije u granicama iz 1913. godine uz korekciju njene severne granice. Mišić pokazuje da je u posleratnom periodu Kraljevina SHS često vodila politiku na dva koloseka. Polazeći od geostrateške argumentacije, često je iskazivala pretenzije na severne delove Albanije, dok se u isto vreme zalagala za njenu nezavisnost. Novi period u diplomatskim odnosima nastupio je 1922. godine kada je Kraljevina SHS priznala Albaniju i podržala Ahmed-bega Zogua da dođe na čelo albanske vlade. Prva glava knjige, uvodnog karaktera, posvećena je periodu od dolaska Ahmed-bega Zogua na vlast do njegovog povlačenja i zbacivanja od strane Fan Noli. Ostali deo studije bavi se periodom kada se, uz pomoć Kraljevine SHS, Ahmed-beg vratio na vlast, da bi potom napustio svog severnog zaštitnika i okrenuo se prijateljstvu sa Italijom.

Oscilacije u politici Kraljevine SHS prema Albaniji ulazile su u okvire suprotstavljanja dve koncepcije o uređivanju međunarodnih odnosa koje su posebno došle do izražaja na Mirovnoj

konferenciji u Parizu. S jedne strane, radilo se o Vilsonovoj koncepciji „nove“, „javne“ diplomatije, zasnovanoj na negiranjju tajnih ugovora, principima prava naroda na samoopredeljenje i uticaju javnog mnjenja na donošenje političkih odluka. Nasuprot ovim stavovima, nalazila se koncepcija koja je preovladavala pre rata i koja se zasnivala na ideji balansa evropskih sila, geostrateških razmatranja i uticaja. U evropskim okvirima, izraz traženja kompromisa između ove dve koncepcije bila je deklaracija Konferencije ambasadora od 9. novembra 1921. i član 10 akta Društva naroda koji je obavezivao sve članice da poštuju teritorijalni integritet svih članica. Ambasadorska konferencija je bila međunarodno telo koje je trebalo da rešava pitanja koja nisu u potpunosti rešena za vreme Konferencije mira. Na njenom čelu nalazio se protivnik Vilsonovih ideja, jedan od doajena francuske diplomatije, Žil Kambon. Konferencija ambasadora je donela odluku koja je mogla da bude različito tumačena u Rimu, Beogradu i Tirani. Ona je odlučila da se priznaju granice Albanije kako je bilo određeno 1913. godine u Londonu. Te granice je trebalo da garantuje i brani Društvo naroda, a u slučaju neuspeha – Italija, ali na predlog Britanije i Francuske. U Rimu je ta odluka tumačena kao „pravo na pogled“ ka Albaniji, dok Beograd nije gubio nadu da može doći do izmene granica.

Za razliku od dela dosadašnje srpske istoriografije, Mišić uviđa kakav su značaj imale ove međunarodne odredbe, plod multilateralne diplomatije, za odnose Kraljevine SHS i Albanije u periodu koji istražuje. Ipak, prihvata malo verovatnu mogućnost da kraljevska diplomatija u početku nije ni znala za deklaraciju ambasadorske konferencije, ali pokazuje da to ne umanjuje njen uticaj na odnose dve zemlje. Na taj način, autor prevazilazi usko bilateralno shvatanje diplomatije i pokazuje značaj multilateralne diplomatije i međunarodnih institucija u kojima se Kraljevina SHS često nije najbolje snalazila. Mišić takođe uzima u obzir i postojanje Pakta o prijateljstvu i srdačnoj saradnji potpisanog u Rimu u januaru 1924. između Italije i Kraljevine SHS. Ovaj pakt je izazivao strah u evropskoj javnosti i diplomatiji da će Italija i Kraljevina SHS, dve pobednice u ratu, podeliti Albaniju. Ipak, kraljevska diplomatija, iako u tom trenutku bliska Italiji, uspevala je pokaže da ne namerava da remeti evropske odnose uspostavljene na Konferenciji mira.

Mišić obrađuje period detanta u Evropi, detanta koji je bio proizvod potpisivanja Pakta u Lokarnu kojim su garantovane francuske i belgijske istočne granice. Garantne sile su bile Britanija i Italija, što je ojačalo međunarodnu poziciju apenijske kraljevine. U tom periodu evropske kancelarije su razmišljale i o „Balkan-

skom Lokarnu⁴, međusobnom garantovanju granica balkanskih zemalja sem Albanije uz nadzor velikih sila, što je predstavljao britansku ideju podržanu od strane Italijana. Mišić objašnjava zašto: od 1925, Albanija je već bila u vojnom i finansijskom smislu zavisna od Italije, posedovala je tajni vojni savez, italijansku kontrolu nad centralnom bankom i značajne italijanske zajmove.

Knjiga ne pretenduje da postavi novu Kraljevinu SHS u istu ravan sa Italijom. Kraljevina SHS je nasledila politiku kraljevine Srbije prema Albaniji koja se oslanjala na predratna geostrateška razmišljanja i politiku klijentelizma prema južnom susedu. Ta politika je značila finansiranje i davanje podrške pojedinim albanskim vođama koji su smatrani prijateljima. Percepcija prijateljstva bila je uslovljena dubokom srpskom isfrustriranošću da će Albanija, podržana od Italije, iskoristiti brojnu albansku manjinu u Kraljevini SHS za podrivanje južnoslovenske države. Kakve odgovore je nalazila kraljevska diplomatija za ove probleme? Kojim sredstvima je raspolagala? Šta je bila stvarna ugroženost, a šta odjeci malih „imperijalizama“ nasledenih iz 19. veka? Upravo tu problematiku Mišić tretira u svom radu. On pokazuje finese, razlike, kontinuitet i diskontinuitet u vođenju diplomatske i političke akcije prema Albaniji od strane glavnih srpskih političkih aktera: Nikole Pašića, Momčila Ninčića, Vojislava Marinkovića (nekoliko meseci 1924), Nika Perića (nekoliko meseci krajem 1926–27) i ponovo Vojislava Marinkovića od 1927. Autor, osim toga, analizira kako su se te odluke sprovodile kod poslanika u Tirani, pisca-diplomate Branka Lazarevića i Bogoljuba Jevtića, i konzula u Skadru, Draču, Korči i Valoni. Bavi se i značajem uloge i uticaja vojske u vođenju politike prema Albaniji. U tom smislu su karakteristične različite koncepcije o Albaniji poslanika Branka Lazarevića i vojnog atašea Tanasija Dinića. Mišić ukazuje na neusaglašenost u radu institucija Kraljevine SHS, neusaglašenost između ministarstva inostranih poslova, ministarstva vojnog i ministarstva finansija. On zatim raspravlja o odnosu politike i ekonomije i ukazuje na različita viđenja pitanja ekonomskog prodora u Albaniju koja su postojala između srpskih političara i privrednika. Mišljenje privrednika i trgovaca bilo je drugačije od mišljenja političara i diplomata. Za privrednike, Albanija nije predstavljala privlačnu destinaciju, dok je za političare ekonomija bila samo jedno od sredstava za ostvarivanje političkih ciljeva. Ali, tu postoji i određena razlika koju je zapazio i objasnio Mišić. Opšti stav privrednika se nije odnosio na interese trgovaca iz Južne Srbije (Makedonije) kao i onih uz samu granicu, koji su bili zainteresovani za ekonomsku razmenu sa

Albanijom. Na taj način, osim razlika između stavova političara i privrednika, vidljiva je i razlika u privrednim interesima između centra i periferije države.

Autor, najzad, daje objašnjenje zašto je sever Albanije, gde su tradicionalno Srbi imali uticaja, bio ključ za vladanje celom Albanijom. Objašnjenje prevazilazi usko političke i geostrateške okvire i odnosi se na povezanost kulturnološkog karaktera i pitanja mentaliteta. Ključno je bilo uporno održavanje plemenske organizacije, tradicionalno izražen separatizam i protivljenje državnom centralizmu, kao i mentalitet severnoalbanskih plemena koji se ogledao u velikoj koruptivnosti plemenskih vođa.

O odnosu javnog mnjenja i spoljne politike autor govori kroz njihovu povezanost i međusobnu uslovljenost. Ovaj pristup je posebno vredan pošto se radilo o godinama u jedinjoj dekadi istorije južnoslovenske države koja nije bila obeležena diktaturom, pa je shodno tome i štampa trebalo da bude slobodna i nezavisna. Mišić, međutim, otkriva da je postojao uticaj kreatora spoljne politike na pisanje štampe što se najviše odnosilo na listove partijske obojivosti – *Vreme*, glasilo radikala i ministra Momčila Ninčića i *Pravdu*, glasilo demokrata i ministra Vojislava Marinkovića. Na taj način, autor otvara jedno od suštinskih pitanja aktuelnih i danas – u kojoj meri udeo vlasničkog kapitala utiče na uređivačku politiku štampe u demokratskim društvima? Knjiga se, kao što je već rečeno, bavi i istraživanjem predstava, percepcija i „slike drugog“ koja je o Albaniji stvarana u srpskoj i hrvatskoj javnosti. Razvoj predstava o Albaniji najčešće je zavasio od političkih odnosa između dveju država. Ipak, taj stav nije važio u potpunosti pošto je predstave o Albaniji u hrvatskoj javnosti stvaralo glasilo Hrvatske seljačke stranke prema njenom unutrašnjem opozicionom delovanju. U srpskoj javnosti, od povratka Ahmeda Zogua na vlast 1924. pa do proleća 1926, prevladavala je slika o Albaniji kao prijatelju, da bi se zatim, posebno posle potpisivanja prvog italijansko-albanskog pakta u Tirani 1926. godine, ta slika promenila u saglasnosti sa zvaničnom politikom Beograda. Mišić pokazuje da predstave o Albaniji nije stvarala samo štampa već i ljudi koji su važili za poznavaoce albanskih prilika. U tom smislu daje iscrpnu analizu pisanja o toj zemlji trojice diplomate Jovana M. Jovanovića-Pižona, pisca i narodnog poslanika Grigorija Božovića i književnika i novinara Milosava Jelića. Njihova zapažanja su se često udaljavala od zapažanja isključivo vezanih za politička zbivanja u Albaniji.

Knjiga Saše Mišića *Albanija: prijatelj i protivnik 1924–1927* predstavlja veoma važnu studiju koja na savremeni i kritički način dopri-

nosi razvoju srpske historiografije i upotpunjavanju znanja o jednom segmentu bogatih i uvek aktuelnih srpsko-albanskih odnosa.

Stanislav Sretenović

Bojan B. Dimitrijević, MODERNIZACIJA I INTERVENCIJA, JUGOSLOVENSKE OKLOPNE JEDINICE 1945–2006, Beograd 2010, 406

Nastavljajući seriju naslova o vojnoj istoriji socijalističke Jugoslavije, dr Bojan B. Dimitrijević je naučnoj i široj javnosti ponudio delo koji se bavi istorijom oklopnih jedinica Jugoslovenske narodne armije i Vojske Jugoslavije od 1945. do 2006. godine. Na prvi pogled ova tema može izgledati kao segment jugoslovenske vojne istorije, a moguće je da neupućen čitalac pomisli i da je fragment ili čak nekakva tehnicistička istorija. Reč je, međutim, o istoriji veoma važnog roda koji je ne samo u Jugoslaviji već i u svetskim razmerama imao značajnu ulogu u toku Hladnog rata, kao jedan od vidova sa kojim računalo i za potrebe sukoba ili njihovih prevencije. U mnogim zemljama ovaj rod vojske bio je direktan proizvod tehnološke moći države i njene teške industrije.

Razvoj ovog vida vojske dobio je najdinamičnije obrise u vremenu posle Drugog svetskog rata, a došao je u zenit pred sam raspad bipolarnog sveta. Isti proces je postojao i u socijalističkoj Jugoslaviji, državi koja je u celokupnom trajanju davala značajno mesto ovom rodu, kao i naporima da se osvoji proizvodnja domaćeg tenka i drugih borbenih vozila. O tom fenomenu ubedljivo i dinamično svedoči i knjiga B. Dimitrijevića.

Specifičnost i vrednost knjige, ono što je odjava od drugih dela slične tematike, ogleda se u dva vida: istraživanje obavljeno na do sada nekorisćenoj građi, kao i napuštanje linearnog i pozitivističkog pristupa istoriji Jugoslovenske narodne armije. Pišući o nastanku oklopnih jedinica u Titovoj Jugoslaviji, autor problematizuje mnoga pitanja, kao što su zarobljavanje neprijateljske tehnike, presudnost britanske pomoći za nastanak organizovanih partizanskih tenkovskih snaga, odnos Sovjeta, nizak nivo tehničke kulture nove vojske i, što je najbitnije, smešta jugoslovensku vojnu moć u okvir i srazmere evropskog konteksta.

U hronološkom sledu, autor vodi čitaoca kroz burna iskušenja prvih posleratnih godina u kojima su oklopne jedinice imale posebnu ulogu. Angažovanje u Tršćanskoj krizi 1946 (i kasnije, 1953), saradnja i iskušenja sovjetizacije prepliću se sa oporavkom posle ratnih razaranja i često ambicioznim i nerealnim planovima razvoja oklopnih jedinica kao udarnih snaga nove

vojske. Izolacija Jugoslavije posle sukoba sa Staljinom bila je period velikih iskušenja za oklopne jedinice kao vid vojske gotovo u potpunosti oslonjen na saradnju sa SSSR-om.

Autor daje nove podatke o ambicioznom razvoju domaćeg tenka u 1949–1950, kao specifičnog koraka zanatske industrije, potonjim različitim i uglavnom neuspešnim projektima, ali i o teškoćama u vremenu blokade, kao i nizu izazova u kojima se ogledao pritisak socijalističkog bloka.

Sa stanovišta današnjih odbrambenih integracija interesantna su poglavlja u kojima se opisuje pristupanje Jugoslavije Programu vojne pomoći koju su SAD organizovale kao nastavak Maršalovog plana za zemlje NATO i zemlje direktno izložene sovjetskom pritisku. Priključivanje ovom projektu dovelo je državu i vojsku, pa tako i oklopne jedinice, na modernizacijski značajno viši stepen. Osvajanje novih tenkova druge posleratne generacije, školovanja u inostranstvu, učenje novih procedura i veština podiglo je nivo ne samo oklopnih jedinica već i same JNA i svrstalo je u red savremenih evropskih armija. Mnoge od dilema i iskušenja ove saradnje i danas su prepoznatljivi u aktuelnim procesima integracije.

Delovi monografije posvećeni kasnijem razvoju i aktivnostima oklopnih jedinica ubedljivo svedoče o njihovoj društvenoj ulozi u socijalističkoj Jugoslaviji. Autor, osim tehnološkog i vojnog aspekta, razmatra probleme infrastrukture, izdvajanja velikih sredstava, „porodajnih“ muka pojedinih projekata industrije, školovanja i druge. Posebnu pažnju privlače delovi monografije posvećeni društvenom okruženju u kojem su funkcionisali JNA i njene oklopne jedinice: o regrutima koji su dolazili na odsluženje vojnog roka, o „antisocijalističkim pojavama“, interesu stranih obaveštajnih službi, specifičnoj atmosferi koju je stvarala pripadnost aktivnog sastava Savezu komunista Jugoslavije.

Pažnju čitalaca, a moguće i oprečna mišljenja, privući će deo „Intervencija“ koji govori o upotrebi oklopnih jedinica u kriznim situacijama istorije SFRJ: pobunama na Kosovu 1981, 1989, potom u ratu u kojem se raspala Jugoslavija 1991–1992, kao i ratu na Kosovu i Metohiji 1998–1999. godine. Posle mnoštva monografija koje su u bivšim jugoslovenskim republikama (Hrvatskoj, najviše) govorile o ovom periodu i to na negativan način, ovo je prva sveobuhvatna analiza jednog dela vojske u ratnim zbivanjima 1991–1992, i 1999. godine, utemeljena na originalnoj građi. U tome je možda i najznačajniji kvalitet knjige jer pomera istorijsku distancu, na heuristički zasnovan način.

U prilozi su dati popisi jedinica oklopnih jedinica i tipologije korišćenih borbenih vozila.

Odličnim izborom do sada neobjavljenih fotografija autor je na adekvatan način ilustrirao temu monografije. Valjan izbor fotografija, koji ima svoju ulogu u čitljivosti i preglednosti, postao je zaštitni znak Dimitrijevićevih radova.

Monografijom *Modernizacija i intervencija. Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006*. B. Dimitrijević je gotovo iscrpeo ovu istoriografsku temu, ponudivši dobro strukturirano delo u kojem će čitaoci naći odličnu faktografsku osnovu, pregled magistralnih tokova razvoja oklopnih jedinica za 50 godina postojanja, refleksiju širih istorijskih zbivanja na ovaj rod vojske, kao i pojedinosti za koje i najširi čitalački auditorijum može biti zainteresovan ili podstaknut na polemike i nova sagledavanja istorijskih procesa.

Momčilo Pavlović

Sava Živanov, RUSIJA 1917. OD PADA SAMODRŽAVNOG CARSTVA DO PROGLAŠENJA DEMOKRATSKE REPUBLIKE, Nolit, Beograd – Informatika AD, Beograd, 2009, I–II (1–340; 341–847)

Naslovljeno delo S. Živanova je nastavak njegovih istorijsko-politikoloških studija o Ruskoj Imperiji od kraja 19. veka do njene propasti februara–marta 1917. godine. Ova dvotomna studija ima jasno omeđen predmet i striktno hronološke granice. To je i saopšteno na samom početku knjige u sledeće četiri rečenice: „Abdikacijom Nikolaja II i formiranjem Privremene vlade (2. marta 1917) palo je samodržavno Rusko carstvo. Šest meseci kasnije, odgovarajućim aktom Privremene vlade (1. septembra 1917), Rusija je proglašena za demokratsku republiku. Time je prekinut nedefinisan prelazni status Države Rosijske i određena je forma njenog državnog ustrojstva. Taj šestomesečni period razvoja Rusije predmet je ove knjige.“

S. Živanov citira jednog naučnika (D. Anin) koji kaže da je o temi (predmetu) ove studije napisano najviše od svih događaja u 20. veku, te da sastavljanje bibliografije prevazilazi snage jednog čoveka. Odmah valja dodati da je navedena ocena izgovorena još 1971. godine. Stoga treba imati u vidu da je 1970. godine bila 100-godišnjica Lenjinovog rođenja, te je tim povodom širom sveta objavljen ogroman broj studija, napisa, koji se delom odnose na predmet naslovljenog dela. Posle sloma Sovjetskog Saveza (1991) došlo je do novog poleta u izučavanju Rusije na prelomu vekova, održavane su naučne konferencije, objavljena je nova građa, a u svemu tome učestvovali su naučnici iz više zemalja, ne samo iz Rusije. U ovoj najnovijoj li-

teraturi izrečene su, kaže Živanov, smirenije, objektivnije ocene.

Iz te ogromne literature, sećanja, zbornika dokumenata trebalo je, i vremena i truda, pronaći relevantan faktografski materijal, primetiti glavni tok zbivanja, crvenu nit. Kao i sve prethodne Živanovljeve ruske studije i ova je zasnovana na impozantnoj izvornoj podlozi, prebogata činjenicama, što omogućuje detaljniju rekonstrukciju zbivanja, bukvalno iz dana u dan. Istovremeno s ovim autor nam saopštava niz mišljenja delatnika u momentu događanja, a i kasnije, te gradi reljefnu panoramu zemlje, njene svekolike stvarnosti, sudionika i memoarista. Autoru su, čini se, imponovali svojim inteligentnim svedočenjima i analizama Suhanov, Miljukov, Trocki, Nabokov. U svoju studiju Živanov je majstorski preneo dramatiku, strahove i nade onoga vremena. Kako tekst teče, čitalac vidi kako propada jedna zemlja, autor ga dovodi do prelomnih momenata, kako su mislili savremenici, propadaju nade izbavljenja i sve teče put propasti, čije razmere je malo ko mogao da predvidi. Ovi pasazi upečatljive literarne vrednosti pokazuju razmere i dubinu ruske političke krize, ogromnog ljudskog angažmana, htenja ka boljem, ali istovremeno i nerazumevanje realnosti, kratkovidosti, nedoraslosti i političkom i istorijskom zadatku. Opisujući taj reljefni koloplet zbivanja, autor stvara sliku teške tragike kada svi znaju šta treba raditi i kada niko ne zna šta valja činiti, a sve to ne može da ne deluje na sentiment čitaoca. Čitaoci svakako znaju kako će se u Rusiji 1917. godine sve rasplesti, ali bez obzira na to Živanovljev tekst održava čitaocu koncentraciju, budi radoznalost i predočava put propasti svih alternativa znanom oktobarskom raspletu.

Ova dvotomna studija podeljena je na samo tri glave, ali sve one na 35 odeljaka. To jasno govori o mnogostrukosti studije, a odražava i visok nivo njene studioznosti.

Glava prva (*Vlada i Sovjet – mart – april 1917*) čini prvi tom (25–321) i sa dvadeset strana prelazi u drugi tom. Rusko carstvo, kaže autor, palo je za pet dana od ponedeljka 27. februara do petka 3. marta 1917. godine. Ko su ljudi koji su srušili carstvo i obrazovali novu vlast?

Privremeni komitet Državne dume predstavljao je „cenzovsku“ Rusiju. U socijalnom pogledu to je bio blok liberalnog plemstva, krupne i srednje buržoazije i viših intelektualnih slojeva. Oni su bili ujedinjeni u mišljenju da treba evolucijom od samodržavlja ka ustavnoj monarhiji očuvati dinastiju Romanovih. Uz njih je bio i generalitet, zagovornik produžavanja rata do pobedonosnog kraja. Petrogradski sovjet bio je sastavljen od predstavnika više partija, a u socijalnom pogledu oni su bili zastupnici

industrijskog radništva, vojske, većeg dela podoficirskog sastava Petrogradskog garnizona, inteligencije i studentske omladine. Na čelu je bio menjševički lider N. S. Čheidze. Oni su bili za produžavanje revolucije do kraja, nezavisno od male grupe boljševika.

Privremena vlada (od 16. marta) stvorena je na osnovu sporazuma Privremenog komiteta Dume i Izvršnog komiteta Sovjeta, te bi trebalo da je bila i „buržoaska“ i „revolucionarna“. Od trinaest ministara deset su bili plemići sa univerzitetskim obrazovanjem. Pred savremenici, a i svim istraživačima, lebdelo je pitanje da li je vlada bila „sposobna da ostvari delo evropeizacije Rusije“ započeto još sa Petrom Velikim.

Autor opisuje i spor oko kompetencija: kome je vlast monarha bila predana? Državnoj dumi ili Privremenoj vladi, do Ustavotvorne skupštine. Zanimljiva je dilema oko imena države. Više nije bila *Rossijskaja Imperija*, već *Deržava Rossijskaja Gosudarstvo Rossijskoe*. U pogledu Privremene vlade kaže se da je ona nastala kao rezultat „jednodušnog revolucionarnog poriva naroda“ i odlučnosti Državne dume, a da smatra „svojim svetim i odgovornim dužom da ostvari čežnje naroda i izvede zemlju na svetli put slobodnog građanskog ustrojstva.“

U politici (kao i u životu) sve se meri merom uspeha. Da li je ova vlada imala uspeha? Autor bez nedoumica ovako zaključuje: „Glavni napor Privremene vlade i okupljenih oko nje bio je usmeren na maksimalnu mobilizaciju svih snaga za uspešno nastavljanje rata, kako bi se on, u zajednici sa saveznicima, ubrzo doveo do pobedonosnog završetka. Ta se očekivanja, međutim, nisu ispunila, a to je – posle prvobitnih vladinih uspeha – vodilo zaoštavanju situacije u zemlji i krizi postfebruarskog režima.“

S. Živanov strpljivo, detaljno mestimično i do tančina opisuje odnos ruskih političkih partija (kadeti, socijalisti, eseri, menjševici, boljševici), pa i nezaobilaznih masona prema Vladi i Sovjetu. Svi oni kojima su masoni imponovali sa svojom sračunatom tajnovitošću, iza koje je trebalo da stoji snažan politički uticaj, autorovim analizama biće razočarani. Jer, bez ikakvih ograda Živanov jednostavno, ali to se snažno doima, kaže da je februarska revolucija iznenadila masone. Kako: sveprisutne, sveznajuće masone? Dalje utvrđuje: „Masoni nisu svesno delovali na formiranje vlade.“

Uz ove delove o političkim partijama Živanov slikovito opisuje ljude, njihove vođe (kadar, kadrovi rešavaju sve), koji su se našli na mestu ili na položaju u danima presudnim i za naciju i državu. Iz plejade tih revolucionara izdvajamo Kerenskog, koji je bio najsnažnija alternativa Lenjinu, ali ne i njegov pobednik. Autor citira Suhanova (drug Kerenskog) koji kaže da je on (Kerenski) imao „natprirodnu

energiju, čudesnu radnu sposobnost i neugasiv temperament“, ali i dalje da „nije imao odgovarajuću državničku glavu, ni istinsku političku školu“. Tako prijatelj, a Lav Trocki za koga se ne može to reći kaže za Kerenskog: „Nije imao ni teorijske pripreme, ni političke škole, ni sposobnosti za uopštavajuće promišljanje, ni političke volje. Sve te kvaliteta zamenjivala je površna upečatljivost, laka zapaljivost i ona lepo rečivost koja deluje na nerve, a ne na misao ili volju.“ Jedna lasta ne čini proleće, pa i mi možemo reći jedan je Kerenski, a druge vođe. Autor nam saopštava da se članovi Privremene vlade nikada nisu bavili poslovima upravljanja državom.

Partner Privremenoj vladi u dvovlašću bio je Petrogradski sovjet sa svojim Izvršnim komitetom. Iz Živanovljeve analize proizilazi da ni Sovjet nije bio homogen ni moćan, kako se površno misli. U njemu je vladala menjševička dogma da „Rusiji tek predstoji dug put buržoasko-demokratskog razvoja“, te „proletarijat ne može i ne treba da teži ka vlasti.“ A sumnja u sebe, neuverenost da se na dobrom putu, rađala je strah. Jedan član Sovjeta je zabeležio: „Mi smo iz minuta u minut čekali da će doći kašnjeničke jedinice s fronta i da će nas ako ne streljati, a ono uhapsiti.“

U proleće 1917. u Rusiji nije došlo do smeñe vlasti, već do bezvlašća. Delatnost većine gubernatora bila je paralisana, mnogi od njih bili su uhapšeni, neki ubijeni, a isto to desilo se i načelnicima policije i žandarmerije. Smena vlasti u unutrašnjosti izvršena je bez učešća Privremene vlade, a administrativni aparat bio je temeljito razrušen. Predsednik vlade ili nije znao posao ili je bio prisiljen da izjavi: „Privremena vlada smenila je stare gubernatore, a nove neće imenovati. U mestima će ih izabrati. Takva pitanja treba da rešava samo stanovništvo a ne centar.“

Drugi kolosek vlasti, po liniji sovjeta, takođe išao je mimo upliva Privremene vlade. Do kraja marta 1917. već je postojalo 513 sovjeta u 393 grada i naselja, a u toku aprila i maja nastali su i po selima. Sve po obrascu Petrogradskog sovjeta. U to vreme traje seljačka revolucija: pale se plemićki domovi, imanja, deli se imovina, pljačka se, deli se zemlja. Stihija, bezvlašće, nered i nerad. Sve to proizilazi iz Živanovljeve studije. On donosi upečatljiv telegram vojnog ministra Gučkova načelniku Stavke (Glavni štab) generalu Aleksejevu: „Privremena vlada ne raspolaže bilo kakvom realnom vlašću, a njene naredbe izvršavaju se samo u onoj meri koju dozvoljava Sovjet... koji raspolaže najvažnijim elementima realne vlasti, pošto su vojska, železnice, pošta i telegraf u njegovim rukama. Može se direktno reći da Privremena vlada postoji samo dok to dozvoljava Sovjet.“

Vojska je, po prirodi stvari, moćan instrument države. Ko ima vojsku ima silu i vlast. U postfebruarskoj Rusiji postojala je vojska – ali, kakva vojska? To je tema o kojoj Živanov piše, detaljno opisujući njeno objektivno stanje, promene u organizaciji oružanih snaga, razmimoilaženja oko mogućnosti njenog angažovanja, nadama da bi veliki knez Nikolaj Nikolajevič, kao ponovni glavnokomandujući, mogao da spase Rusiju. Simptomatično je Miljukovljevo mišljenje da će oslobođenje Rusije „od carskog ugnjetavanja samo po sebi da izazove entuzijazam u zemlji i da će se odraziti na podizanje borbene sposobnosti armije.“

Čudno je da svima njima ništa nije govorila vojnička revolucija (sintagma S. Ž.) na delu, na frontu, u pozadini, u naseljima gde su harali dezerteri s fronta. Sukobi vojnika i oficira postali su česta pojava, a delovanje sovjeta u jedinicama i gamizonima uticalo je razorno na disciplinu vojnika i opštu konsolidaciju armije. Početak ove pojave je u čuvenoj Naredbi br. 1 (Prikaz N° 1) Petrogradskog sovjeta, koja je bila „prvi podsticaj raspadu armije“ (Denjikin), a zatim su pogubno delovali komiteti u vojsci kao i primena izbornosti oficira. Razmimoilaženja o karakteru i ulozi armije nisu pomogla oporavku armije. Na jednoj strani bio je Sovjet sa svojom Naredbom br. 1, zajedno sa boljševicima, koji su bili za dalje revolucionisanje, stari armijski vrh (Denjikin i monarhisti) za očuvanje armije, a Privremena vlada bila je za srednje rešenje, izvesnu demokracizaciju vojske.

U drugoj glavi, (341–592), koja nosi naslov *Političke krize postfebruarskog režima (krak aprila – početak jula 1917)*, do tančina se opisuju s jedne strane nastavak revolucije, a s druge strane rad i naponi (bolje reći: želje) koalicionih vlada u cilju ozdravljenja političkog života i države u celini. Dvovlašće je zaista bilo štetno po rusku državu. Toga su bili svesni i savremenici, kako ruski političari, generali, intelektualci, tako i strane diplomate. Autor citira reči Kerenskog britanskom ambasadoru da je Sovjet „suviše moćan faktor da bi bilo moguće zgnječiti ga ili ga ignorisati, pa je jedini put ka prekidu anomalije dvovlašća formiranje koalicije.“ U ovoj vladi (od 5. maja) bilo je devet cenzovika (ministri-kapitalisti) i šest (ministara-socijalista), ali vodeću ulogu imali su „trijumviri“ (po Miljukovu) Kerenski, Njekrasov, Tereščenko, za koje autor kaže da su bili masoni.

U ove dane (april 1917) autor „u igru“ uvodi V. I. Lenjina, ali tako što opširno opisuje boljševičku političku platformu od prvih dana rata 1914. godine. Zatim njegov put iz Švajcarske u Petrograd, gde mu je priređen veličanstven doček. Jedan savremenik, koga autor citira, kaže da je boljševički vođa iznosio „svete istine o ratu, bez svakih tananosti i prikrivanja“, a da su

ta obraćanja bila „potpuno drska lišena svake najelementarnije diplomatije.“ A za Lenjinov politički nastup na tlu Rusije Živanov ima sledeće reči: „Tek će naredni nastupi pridošlog boljševičkog vođe zapanjiti lidere ne samo esera i menjševika nego i mnoge Lenjinove saborce.“

I Lenjinova ocena bila je da dvovlašće izaziva krizu, ali da bi se ona (kriza) prevladala njegov stav bio je da na vlast treba da dođe druga klasa.

Drugi pristup imala je Privremena vlada (Kerenski): njena ideja je bila da će uspešna ofanziva na sva tri ruska fronta (Severni, Jugozapadni, Rumunski) biti blagotvorna. Ovom pitanju autor posvećuje dužnu pažnju te opisuje pripreme, uspešan početak, ali i krah. Junska ofanziva, kako se ispostavilo, bila je labudova pesma ruskog oružja. Živanov se slaže sa ocenom jednog savremenika (general Zajončkovski) da „prekomerno prenaprežanje snaga bolesnog organizma stare armije imalo je samo jedan osnovni rezultat – ubrzanje daljeg raspada celog ruskog fronta.“

Neuspeh junske ofanzive neminovno je pothranjivao sumnje u sposobnost Privremene vlade da prevlada svekoliku krizu. To je pogodilo svim radikalnim elementima, sa boljševicima na čelu. Krajnji autorov zaključak glasi: „Tako se s novom opštinom otvorila alternativa: buržoaska ili sovjetska Rusija, koja se personificirala u delima: Kerenski ili Lenjin?“

Glava treća (*Od krize vlade ka krizi revolucije – početak jula – septembra 1917, 592–824*) predstavlja organski nastavak prethodnih odeljaka. Naslov izvanredno održava onovremenu stvarnost. Kerenski kao predsednik reorganizovane vlade (zadržao resor ministra vojske i ratne mornarice) energično je nastupao sa frazama o spasavanju otadžbine i revolucije, spasavanju otadžbine i republike. Grmeo je da se mora „bespoštedno suzbiti anarhija i neredi.“ Koristio je i simbole: vladu je preselio u Zimski dvorac, sam je spavao u krevetu cara Aleksandra III i radio za njegovim piscima stolom. Masovne julske demonstracije nezadovoljnika vlast je dočekala na nož. Činilo se da kontrarevolucija trijumfuje. Autor citira Trockog koji je za dan – 15. jul kazao da je bio „dan potpune vladavine kozaka nad prestonicom.“ Represalije su teško pogodile boljševike: oni su označeni kao neprijatelji koje može svako da lovi. Direktno (u štampi) su optuživani da su nemački špijuni i nacionalni izdajnici. Za njih je rečeno sledeće: „Ne, oni nisu provokatori... (Međutim), zahvaljujući njima – Lenjinu, Zinovjevu, Trockom i drugima – tokom ovih proteklih dana – 3. 4. i 5. jula Vilhelm II postigao je ono o čemu je ranije mogao samo da sanja... Tih dana su nas Lenjin i njegovi drugovi koštali isto toliko kao i pošast kuge ili kolere.“ Istovremeno

traženo je da se neodložno uhapsu Lenjin i njegovi saradnici. Na ovo je Lenjin prešao u ilegalnost, a uhapšeni su Trocki, Zinovjev i Kamenev sa oko 150 drugova. Boljševici nikada nisu spali na niže grane kao jula 1917. godine.

Živanov u posebnom odeljku (*Boljševici i 'nemačko zlato'. Mere protiv boljševika*) izuzetno detaljno opisuje sve peripetije oko ovog problema koje je bilo tema javnosti, ali i pravosuđa („delo boljševika“). Svoju analizu završava predstavljajući presude ministra pravde P. N. Maljantoviča koji je našao da u delovanju boljševika nije uočena „zla namera“, a „pošto je boljševizam političko učenje – ono kao takvo, kao i svako drugo učenje, ne podleže bilo kakvom proganjanju od strane vlasti.“ Živanov zaključuje da je ovo bila politička amnestija boljševika, ali enigma o „nemačkom novcu u ruskoj revoluciji“ nije bila razrešena. Na ovakav ishod uticao je i pokušaj puča generala Kornilova, koji je zaoštrio političku situaciju u Rusiji do krajnjih granica, do građanskog rata velikih razmera.

Krajnje nesređeno stanje u državi u skoro svih sferama i uzavrela politička diskusija prozurovali su mišljenje da je izlaz iz svekolike krize u predaji vlasti sposobnom generalu, koji bi vojničkim merama uveo mir, rad i red u zemlji. Deo merodavnih političkih ljudi, zajedno sa savezničkim diplomatama, tu ličnost videli su u generalu Kornilovu. Živanov, veran svom metodu, rekonstruisao je zbivanja iz dana u dan tokom avgusta i svoju analizu potkrepio slikovitim, rečitim svedočenjima savremenika. Tako je general Denjikin zapisao da je „zemlja tražila ime“, to je mogao da bude Kerenski, ali nadvladalo je mišljenje da se treba osloniti na „čoveka sablje“, a ne političara, a kada je general Kornilov naimenovan za vrhovnog komandanta (19. jula) – traženja su prekinuta. („Zemlja je, jedni s nadom, drugi sa neprijateljskom podozrivošću – nazvala ime diktatora“). Autor plastično, objektivno opisuje Kornilova, navodi da je bio odličan pitomac, čak, da se dokazao kao oficir u ratu na Karpatima, da je duboko bio svestan krize vojske. S druge strane jedan savremenik je rekao za Kornilova da ima „lavlje srce i um ovna“. Četnaestog avgusta 1917. Kornilov je u Moskvi dočekan na veličanstven način, obavio je niz savetodavnih razgovora i u javnosti se pojavio zajedno sa Kerenskim. No, iskreni savez, ili bilo kakva saradnja između njih nije bila uspostavljena. Jedan drugog doživljavali su kao konkurenta. Autor detaljno obrazlaže splet okolnosti, kooperativnost vodećih političara i generala u planiranju državnog udara, ali i cilj Kerenskog da pokaže (i uveri) da on može da ispuni program Kornilova bez Kornilova, ali da Kornilov ne može bez Kerenskog. Posle detaljne analize autor zaključuje da je Kerenski „vi-

deo sebe na čelu organa koji će proizaći iz uspostavljanja diktature. Problem je nastao kada se otkrilo da to želi i Kornilov. Tada su oba kandidata, predsednik Vlade i vrhovni vojni komandant, pokrenuli ozbiljne vojne, propagandne i druge snage da eliminišu suparnika i da uspostave diktatorski režim.“

Prvi na potezu bio je general Kornilov. Uživajući podršku velikog broja, generala, komandanata frontova i većih jedinica, kao i političara desničarske orijentacije naredio je vojni pohod 27. avgusta na Petrograd da bi se preuzela vlast. To je bio signal ne samo Kerenskom da je revolucija u opasnosti. Na scenu su stupili eseri, menjševici, boljševici, sindikati, sovjeti. Jednodušno su stali na stranu Kerenskog i formirali Komitet Narodne borbe s kontrarevolucijom „čim su stigle vesti o kornilovljevske zaveri“. Jedan obavešteni i uticajni savremenik (Suhanov), koga autor citira, tvrdi da je Komitet poneo na sebi „svu težinu borbe protiv kornilovskog pohoda i upravo je on i samo on likvidirao zaveru.“

Pokušaj generala Kornilova da izvrši državni udar, ma koliko bio dramatičan, ipak je ostao samo jedna epizoda, ali čije posledice nisu pogodovale Privremenoj vladi i lično Kerenskom, već sovjeticima i boljševicima. Živanov potanko predstavlja tok i krah puča (27–30. avgust) te zaključuje: „Borba protiv kornilovskog pokreta izazvala je revolucionisanje masa, a ono je dovelo do dubokih promena u odnosima snaga na ruskoj sceni [...]. Desničarski militantni pokret bio je razbijen, mnogi vojni komandanti bili su uhapšeni, saslušavani i smenjeni [...]. Glavni akteri zavere uklonjeni su – Krimov je završio samoubistvom; Kornilov i drugi vodeći generali bili su u pritvoru [...]. Radničke i vojničke mase obnovile su svoje organizacije i stvorile nove – pre svega revolucionarne komitete, naružale su i stvorile svoju borbenu Crvenu gardu [...]. Sovjeti su se reafirmisali kao organi masa – a negde i kao organi vlasti, pa im je porastao ugled i uticaj [...]. O razoružanju radnika i rasturanju Crvene garde Vlada nije mogla ni da razmišlja.“

Odnos snaga na političkoj sceni Rusije 1. septembra 1917. u momentu proglašenja Demokratske republike, pre zasedanja ustavotvorne skupštine, mogao se nazreti iz činjenica da je Kerenski postao i predsednik vlade i vrhovni komandant, a Trocki (samo što je pušten iz zatvora) predsednik Petrogradskog sovjeta.

Knjiga se završava konstatacijom da je umesto avgustovske neodoumice: Kerenski ili Kornilov, septembra – oktobra iskrsla nova dilema – Kerenski ili Lenjin, što će verovatno biti nova tema i knjiga Save Živanova.

Nikola B. Popovi

str. 202 bela

IN MEMORIAM

Prof. dr. Borislava Lilić
(18. oktobar 1946 – 22. maj 2010)

Dr Borislava Lilić je rođena 1946. godine u Pirotu, gde je pohađala osnovnu školu i gimnaziju. Studije istorije završila je na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na kojem je 1990. godine magistrirala sa tezom *Piroćanci u ratovima 1912–1918*. Na istom fakultetu odbranila je 1994. doktorsku tezu *Pirot 1804–1918*.

Bila je naučni savetnik Instituta za savremenu istoriju u Beogradu od 1999. do 2010. godine. Autor je velikog broja knjiga iz prošlosti jugoistočne Srbije, kao i iz istorije srpskog naroda Novoga veka: *Istorija Pirot i okoline*, (1804–1918), I–II, Pirot 1994; *Odanost Srba veri i tradiciji (povodom 2000 godina hrišćanstva)*, Niš 2000; *Jugoistočna Srbija u periodu srpske nacionalne revolucije 1804–1878*, I–II, Beograd – Niš 2002; *Jugoistočna Srbija u periodu srpske nacionalne revolucije 1878–1918*, Beograd 2006; *Prošlost Stare Srbije*, I–V, *Iz istorije srpskog naroda*, Beograd 1999–2007.

Objavila je nekoliko dela iz istorije Srpske pravoslavne crkve i prošlosti Hilandara. Učestvovala je na brojnim skupovima SANU, gde je objavila više naučnih radova.

Dobitnik je nekoliko naučnih i crkvenih priznanja.

ISTORIJA 20. VEKA, 2010, 2

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11, tel./faks: 3398 362

Za izdavača
Prof. dr Momčilo Pavlović, direktor

Tiraž: 200
Prvo izdanje

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nародна библиотека Србије, Београд
93/94

ISTORIJA 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju / glavni i odgovorni urednik Bojan B. Dimitrijević. - God. 1, br. 1 (1983) - Beograd (Trg Nikole Pašića 11) : Institut za savremenu istoriju, 1983 - (Trstenik: M-graf). - 24 cm

Polugodišnje. - Nastao spajanjem:
Istorija 20. veka (1959) = ISSN 0535-8930 i Prilozi za istoriju
socijalizma = ISSN 0522-8042
ISSN 0352-3160 = Istorija 20. veka
(Beograd. 1983)
COBISS. SR-ID 11831554

Objavljivanje časopisa sufinansiralo je Ministarstvo za nauku
i tehnološki razvoj Republike Srbije

Štampa: M-graf, Trstenik